

LINGDOK 5.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette
Gárgyán Gabriella és Sinkovics Balázs

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
2006.

Sorozatszerkesztő Kenesei István

ISSN 1587-3226

TARTALOM

Egedi Barbara: Egyeztetés nélkül? A kopt és a kelta nyelvek mondatszerkezetének tipológiai párhuzamáról	7
Eszes Boldizsár: A habituális mondatok eseményszerkezete	25
Huber Dániel: Velárisok, koronálisok és a jelöltség–jelöletlenség kérdése	41
Nádasdi Péter: Mozgatás nélkül? Egy prenominális vonatkozó szerkezet minimalista elemzése a magyarban	61
Nagy Gizella Mária: Kérdőszavas kérdések szerkezete az Optimalitáselméletben	87
Rákosi György: Inherensen reflexív és reciprok predikátumok a magyarban: osztályozási problémák	109
Schirm Anita: Az <i>-e</i> kérdő partikula nyomában	131
Simon Zsolt: Milyen nyelven beszéltek Trója VI. városában, azaz Wilušában?	155
Tóth Enikő: Az alárendelt mondatbeli módválasztásról	181

A SZERZŐK ADATAI

EGEDI BARBARA

ELTE BTK Egyiptológia Doktori Program

egedib@yahoo.com

ESZES BOLDIZSÁR

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program

eszes@nytud.hu

HUBER DÁNIEL

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészeti Doktori Program

huberd@freemail.hu

NÁDASDI PÉTER

SzTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program

nadasdi_peter@freemail.hu

NAGY GIZELLA MÁRIA

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészet Doktori Program

endrody@beltav.hu

RÁKOSI GYÖRGY

DE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészeti Doktori Program

rakosigy@delfin.klte.hu

SCHIRM ANITA

SzTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Magyar Nyelvészet Doktori Program

ozd@petra.hos.u-szeged.hu

SIMON ZSOLT

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Doktori Program

zsltsimon@yahoo.com

TÓTH ENIKŐ

DE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Angol Nyelvészeti Doktori Program

teniko@delfin.klte.hu

ELŐSZÓ

Az olvasó a *LingDok* néven rövidített *Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai* c. sorozat 5. kötetét tartja a kezében, s ezzel újabb tanulmányokat bocsátunk útjukra, melyek eredetileg a szegedi országos doktorandusz-konferencia előadásaiként hangzottak el. Azok a diákok, akik rövid előadás-kivonatokkal jelentkeznek ezekre a konferenciákra, annak a terhét vállalják, hogy az absztraktjukat elbírálják és esetleg visszautasítják az ország különböző egyetemeiről felkért (és továbbra is névtelenül maradó) nyelvészoktatók, illetve azt is, hogy az előadásukat kísérő élénk vitákon gyakran kritikus megjegyzések is elhangozzanak, majd azt, hogy előadásuk írásos változatának beküldésére ez alkalommal is előzetes szűrés után kérjük fel őket, és végül, hogy a dolgozataikat ismét csak névtelen bírálók vizsgálják és minősítsék – sokszor igen erős bírálatokat is megfogalmazva. Ez a folyamat időigényes és most már szinte rutinszerűen nagyjából 14 hónapot vesz igénybe a konferencia időpontjától számítva.

1997 óta tartjuk ezeket a konferenciákat Szegeden, kezdetben az Elméleti nyelvészet doktori programnak, majd a doktori iskolák létrehozása, azaz 2000 óta a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának meghívására, amely nemcsak a doktoranduszokra, hanem az őket oktató tanárookra is mindig kiterjed. A rendszerint 30–40 jelentkezőből általában 25–30 PhD diákot hívunk meg. A 2004. november 11–12-én lezajlott 8. Országos Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia programján 29 előadás szerepelt, és ezek közül került ki az e kötetben közölt kilenc dolgozat, melyek a kopt nyelv elemzésétől a magyar nyelvtörténeten át a fonológia, szintaxis és szemantika elméleti problémáig terjednek.

Köszönjük Szabó Gábor professzornak, a Szegedi Tudományegyetem rektorának, Berta Árpád professzornak, az SzTE Bölcsészettudományi Kara dékánjának, valamint Telegdi Gyula professzornak, a Szegedi Akadémiai Bizottság elnökének támogatásukat, amely lehetővé tette, hogy a 2004. évi Magyar Tudomány Napjához kapcsolódjon ez az esemény is, illetve hogy a jelen kötet megjelenhessen.

A konferencia előkészítésében a tartalmi szűrést szegedi és más egyetemen működő oktatók végzik, a gyakorlati szervezést azonban mindig a szegedi doktori iskolában tanuló hallgatók. A kötetbe kerülő írások szerkesztésére már másodszor Sinkovics Balázs vállalkozott, most Gárgyán Gabriella közreműködésével, a kiváló munkáért őket illeti elismerés.

Végül hálával és köszönettel tartozunk a lektorálást névtelenül és mindenféle ellenszolgáltatás nélkül vállaló kiváló szakembereknek, akiknek a szigorú, de jószándékú kritikája hozzájárult a tanulmányok színvonalának emeléséhez, és ez remélhetőleg a készülő doktori értekezésekben is megmutatkozik majd.

2006. február

Kenesei István
a SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
vezetője

EGYEZTETÉS NÉLKÜL?

A KOPT ÉS A KELTA NYELVEK MONDATSZERKEZETÉNEK
TIPOLOGIAI PÁRHUZAMÁRÓL

EGEDI BARBARA

1. Bevezetés

A kopt (tágabban egyiptomi) nyelvészet gyakorlatilag előzmények nélküli, többnyire hagyományos leíró nyelvtanokra korlátozódik. Csak szórányosan fordulnak elő olyan tanulmányok, melyek adaptálják a modern nyelvelmélet valamely vonulatát. Chris Reintges holland nyelvész utóbbi időben megjelent munkái úttörőnek számítanak a kopt szintaxis területén.

A kelta nyelvek mondattanának kutatása ezzel szemben viszonylag nagy hagyománnyal rendelkezik, és bőséges szakirodalommal. Mivel a kelta nyelvek mondatszerkezete tipológiai szempontból közel áll az egyiptomi nyelvhez, ezért tanulságos vállalkozásnak tetszik a kelta nyelvekre kidolgozott elméleteket összevetni a kopt mondattan problémáival.

A kopt nyelv az afroázsiai nyelvcsaládban külön ágat képező egyiptomi nyelv időben legutolsó nyelvfázisa. A keresztény Egyiptom nyelve, melyet a görög ábécé egy speciális változataként kifejlesztett kopt írásrendszerrel jegyeztek le. Használata a IV. és XIV. század közé tehető; a középkor folyamán az arab fokozatosan kiszorította, napjainkban csak a kopt egyházi liturgiában használatos. Jelen tanulmányban használt átírás nem tükröz fonológiai értelmezést, csupán a kopt grafémák latin betűs átírását nyújtja.¹ A tanulmány alapjául az első századok klasszikusnak számító dialektusa, a szaidi dialektus adatai szolgálnak.

A második részben röviden ismertettem a kopt mondat felépítését, hagyományos leírását és értelmezését, illetve ez utóbbi gyenge vagy téves pontjait. A harmadik szekció a kelta, tágabban a VSO szórend problematikájába nyújt betekintést, illetve a VSO szórend és a kopt szórend viszonyát vizsgálva a kopt mondat levezetésére ad javaslatot. A negyedik rész a sze-

¹ Az átírás Lambdin (1983: x) rendszerét követi. A felső indexbe írt kis 'e' (°) betűvel az egyes kopt mássalhangzók felett megjelenő vonást helyettesítem, amely az adott mássalhangzó szillabikus ejtését vagy az előtte ejtendő rövid schwát jelölte. A magánhangzók feletti vonás (ē, ō) hosszúságot jelöl. Az ou és ei betűkombinációk mássalhangzós vagy magánhangzós ejtése (v/u illetve j/i) a szótagban elfoglalt helyüktől függ.

mélyes névmási affixumok és az egyeztetés kérdéskörét vizsgálja mindkét nyelvben, míg az ötödik pont összegzi a tanulmány eredményeit.

2. A kopt adatok és elemzéseik

A kopt mondat szerkezetét² három hagyományos leíró nyelvtan idevágó részeinek kritikai ismertetésével szemléltetem (Polotsky 1960; Till 1986; Layton 2000). Kiinduló adatnak pedig egy olyan konstrukciót mutatok be, mely felépítését tekintve egyszerre mind a kopt mondat prototípusának is tekinthető (Múlt idő, ún. perfektum I.):

(1) a- p-rōme čine °m-pef-ouhor³
 perf. def:sg.m.-ember talál obj.-poss:sg.m.-kutya
 ‘Az ember megtalálta a kutyáját.’

(2) a- f- čine °m-pef-ouhor
 perf. proN:3sg.m. talál obj.-poss:sg.m.-kutya
 ‘Megtalálta a kutyáját.’

A hagyományos kopt nyelvleírás a kopt mondat szerkezetét mint konjugációs mintákat ragadja meg, és a személyes névmásokat inflexiós affixumokként kezeli. A mai koptológiában elterjedt és általánosan elfogadott modell Polotsky ún. háromtagú konjugáció elmélete (Polotsky 1960: *The Tripartite Conjugation Pattern*), amely a mondat szerkezetet három jól elkülöníthető egységre bontja: (1) a konjugációk megkülönböztető elemére, (2) a cselekvő kifejezésre, és (3) az infinitívusz alakú ígére.

1. táblázat (Polotsky, 1960: 393 enyhén módosítva)

1	2	3
Konjugációs bázis	Cselekvő (főnév/suffixum)	Ige (infinitívusz)
a-	prōme f-	čine

² Megjegyzendő, hogy itt kizárólag az ígét tartalmazó mondatokról esik szó, az ún. nominális és adverbialis mintákat jelen tanulmány nem tárgyalja.

³ A kopt határozott névelő (p-) a főnév nemét és számát is jelzi. A névmási birtokost az ún. birtokos névelő (pef) fejezi ki, amely egyszerre tükrözi a birtok nemét és számát (pe-) és a birtokos személyét, számát és nemét (-f).

Polotsky a cselekvő kifejezést általánosan érti, a megnevezésnek semmi köze a szemantikai ágens fogalmához. A mondat második pozícióját egyszerűen az alany tölti be – akármilyen szemantikai szereppel is rendelkezik. A harmadik helyet elfoglaló igeről pedig már csak történetileg látható beinfinitivusz volta,⁴ ennek szinkrón szintű megállapítása teljességgel irreleváns, mivel a kopt nyelvszakaszban nincs olyan ’finit’ igealak, mely a fenti alkalmazással opozícióba állítható. Mindazonáltal az infinitivusz kifejezéshez minden fent említett nyelvtanban ragaszkodnak, bár maga Polotsky (1960: 393) is így fogalmaz: „*A verb in Coptic is a word which is capable of filling the last position in the Tripartite Conjugation Pattern*” – ezzel a szintaktikai szabállyal az ige általános kritériumát adja meg, nem pedig egy igeformáét.

Szintén bevett – és látszólag megkerülhetetlen – eljárás a kopt mondat szerkezeti minták konjugációként való felfogása. Till (1986: 153. §301) *Präfixkonjugation* néven az igeragozás (*Verbalflexion*) általános formáját határozza meg. Kérdés persze, hogy mennyiben nevezhető igeragozásnak egy olyan minta, amelyben az ige sosem találkozik semmilyen inflexióval, a konjugációs alaptól ugyanis az alany mindig és kötelezően elválasztja. A névmási alanyt Till (uo.) névmási szuffixumnak tekinti, amely a konjugációs prefixumhoz kapcsolódik. Morfológiai értelemben tehát egy igen furcsa képződmény jön így létre, és jogosan merül fel a kérdés, hogy ehhez a prefixum+szuffixum konstrukcióhoz hogyan kötődik akkor az ige?

Polotsky megfogalmazásában (1960: 392) a konjugáció azokat a különböző módozatokat jelenti, ahogy a kopt ige grammatikai konstrukcióba léphet a cselekvő kifejezéssel, hogy fő- vagy mellékmondatot alkosson. Ez az általános meghatározással ügyesen megkerüli a kategória meghatározásának problémáját, de a konjugáció terminushoz ő is következetesen ragaszkodik.

Layton szintén szintaktikai definíciót rendel az infinitivuszhoz (Layton 2000: 125), a konjugációt pedig a szerkezeti minták pusztá felsorolásával határozza meg (Layton 2000: 127)

Érdeemes még megemlíteni egy modernebb igénnyel készült morfológiai leírást (Funk 1978: 109–111), amely úgy fogalmaz, hogy morfológiai értelemben a konjugációs rendszer az igerendszertől elszigetelt, az igeforma csak szintaktikailag függ a konjugációs alaptól, amely nem határozza meg az

⁴ Az a- konjugációs alap egy ‘tesz, csinál’ jelentésű ige grammatikalizációjának eredménye. Ennek az igenek a másik, lexikális jelentését (és többé-kevésbé korábbi hangalakját is) megtartó alakja tovább él a koptban *eire* formában.

igét formailag. A konjugációt mint morfológiai kategóriát azonban szintén életben tartja, méghozzá Polotsky kitűnő elemzésére hivatkozva.

Nyelvtanaink leírásában tehát egy olyan nyelvvel szembesülünk, melyben az igék csak valamiféle nominális (infinitivusz) formában fordulnak elő,⁵ és amely olyan „konjugációval” rendelkezik, ahol az ige sosem találkozhat a funkcionális elemmel, mely a mondat lényegi grammatikai információit (idő, mód, aspektus) hordozza.

Klasszikus értelemben vett igeragozásról valójában aligha beszélhetünk, inkább csak nagyon kötött mondat szerkezetről. A kopt mondat alapvetően analitikus jellegű: a grammatikai információkat gyakorlatilag egy segédige jellegű elem kódolja, ezt követi az alany – névmási alany esetén egy affixum, melyről a későbbiekben belátjuk, hogy személyes névmási klitikum – majd a pusztán lexikális tartalmat hordozó igealak. Nincsenek esetjelölő morféma-k, strukturális alany és tárgyeset van, ill. a tárgyat bevezetheti egy kifejezetten erre „szakosodott” prepozíció is (vö. (1)–(2)). Még a személyes névmásoknak sincsenek esetjelölt formái, mint például az angolban: alanyi, tárgyi és prepozíció utáni pozícióban is ugyanabban az alakban fordulnak elő.

- (3) a–f–taa–f na–f
perf.-ő-ad-ő nAk-ő
'Odaadta neki azt.'

A teljes NP-k és a személyes névmási „inflexiók” morféma-k kölcsönösen kizárják egymást gyakorlatilag minden mondatpozícióban, az alany és az ige közt semmiféle morfológiainak nevezhető egyeztetésről nem beszélhetünk.

3. Szórend és mondat szerkezet

3.1. A kelta mondat – VSO szórend

Az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó szigeti kelta nyelvek két fő ágra oszthatók: a gael nyelvekre (ír, manx, skót gael) és a brit nyelvekre (walesi, breton, cornwalli).⁶ Jelen tanulmány főleg a gael ággal, azon belül is ír adatokkal dolgozik.

⁵ A kopt ige másik alakja, az ún. kvalitatívus ezekben a háromtagú mintákban nem is fordulhat elő, funkciója jobban hasonlít egy állapotátározóhoz. Ezen kívül néhány (kb. 10 db) rendhagyó imperatívus alak gazdagítja a kopt ige morfológiáját.

⁶ A manx 1974-ben kihalt, a cornwalli pedig már a XVIII. században, de ez utóbbit mesterségesen felélesztették (Meid 1999). A szigeti kelta csoportosításáról l. még MacAulay (1992a)

E nyelvek közös tulajdonsága VSO szórendjük. A VSO nyelvek szintaktikai elemzéseit a következőképpen lehet összefoglalni (Borsley – Roberts 1996: 20–23 után; hasonló összefoglalásként l. még Tallerman 1998):

1) A VSO szórend magyarázataként egy V-to-C mozgást feltételeztek, vagyis a V-fej felemelkedését C-fejhez – hasonlóképpen az ún. V2 nyelvekhez. Ez az elképzelés viszont azonnal ellentmondásba ütközik, ugyanis a V2 nyelvekkel ellentétben, a kelta nyelvekben az alárendelt mondatokban is VSO szórend van, holott ott a C-fejet már a mondatbevezető (*complemetiser*) foglalja el.

2) Az ige csak az I-fejbe megy fel, de ez esetben újabb kérdés merül fel az alany helyzetét illetően. Ha az alany helyét az IP specifikálójában feltételezzük, ahogy SVO nyelvekben szokás, nem kapjuk meg a kelta VSO szórendet.

E kérdésre megoldást nyújthat az az elmélet, mely szerint az alany bázis-generálása a VP-n belül történik, univerzális kiinduló szerkezetet feltételezve az SVO és a VSO szórendű nyelvek számára (*VP-internal subject hypothesis*, Koopman – Sportiche 1991). A VSO nyelvekben az Infl fej kormányzás alatt adja az esetet, jobb irányban, így az alany VP-n belül maradhat. A későbbi jegyellenőrző elmélet (*checking theory*, Chomsky 1993; 1995; az írre: McCloskey 1996: 267) a kormányzás relációra már nem hivatkozik, a szintaktikai műveleteket a lexikális elemekkel a derivációba került formális jegyek ellenőrzése motiválja. Amennyiben az I-fej ún. N-jegyei (melyek az alanyeset ellenőrzésével vannak összefüggésben) gyengék, az alany a VP-n belül marad egészen az LF-ig, nem kell nyílt szintaxisban elmozdulnia.⁷

Másrésről több dolog is arra mutat, hogy az alany mégsem marad a VP-n belül az írben.⁸ McCloskey (1996) kétféle unakkuzatív szerkezet, továbbá bizonyos adverbialis kifejezések alany utáni pozíciójának vizsgálata

⁷ Az alany strukturális eset, ezért csak a megfelelő funkcionális fej specifikáló pozíciójában lehet engedélyezve. A funkcionális fejeknek (Tense és Agr) N és V-jegyeik vannak, aminek erős ill. gyenge értéke lehet. Az N jegyek a specifikáló helyekkel vannak összefüggésben (NP mozgítás), míg a V-jegyek a fejekkel (fej-mozgítás). Az erős jegyeket le kell ellenőrizni a Spell-Out előtt. Ezen paraméterek és más független elvek (*Procrastinate*) interakciója révén, ha egy mozgásnak nem kell nyíltan megtörténnie, akkor rejtetten történik meg. Az angol és az ír között tehát parametrikus különbség van az esetengedélyező jegy erősségében! Az írben gyengék az I-fej N-jegyei, a V-jegy viszont erős, és az ige felemelkedik, VSO szórendet eredményezve (vö. még Bobajlik – Carnie 1996: 233).

⁸ A walesi tesztek is hasonló eredményt mutattak, a tagadás ott az alany és a tárgy között is megjelenhet, ezzel szemben a bretonban a tagadószó közvetlenül az ige után is következhet, ez esetben nem kell feltételeznünk, hogy az alany elhagyta volna a VP tartományt.

alapján arra a következtetésre jutott, hogy valami mégiscsak kiváltja az alany felemelkedését. Ez az ellentmondás feloldható az osztott IP hipotézissel (*Split-Infl hypothesis*, Pollock 1989), ennek értelmében InflP két funkcionális projekcióra osztható, F_1 -re és F_2 -re, melyek az igeidő (*Tense*) és az egyeztetés (*Agreement*) funkcionális fejeknek feleltethetők meg, de az már egyáltalán nem evidens, hogy melyik dominálja a másikat. Annyi bizonyos, hogy a felső projekció fejében a finit igének, az alsó specifikálójában pedig az alany-pozíciónak kell lennie. Az alsó fejnek erős N-jeggyel kell rendelkeznie, hogy az alanyt specifikálójába vonzza.

McCloskey (1996: 271–272) elfogadva, hogy a felső projekció a TP és az alsó az AgrP, továbbgondolja az ír unakkuzatív szerkezetek problémáját (ezekben nincs alany, csak egy PP komplementum), és arra a következtetésre jut, hogy az alsó FP, tehát az egyeztető frázis nem feltétlenül projektálódik. Szerinte nominális komplementum hiányában az AgrSP-nek egyszerűen nincs funkciója, továbbá ilyenkor az ige is abban a csupán időre specifikált ún. analitikus formában jelenik meg, amelynek nincsenek egyeztető jegyei. (Ez utóbbiról l. lejjebb!)

3.2. A kopt mondat derivációja

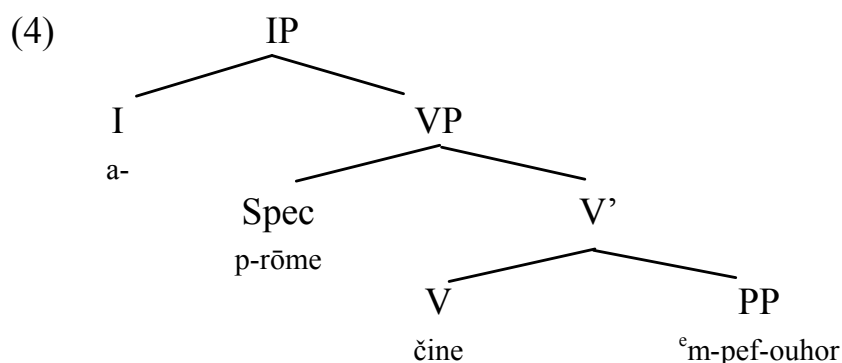
Megismervén tehát a kopt mondat alapvető felépítését és a kelta (ír) mondatszerkezetre adott elemzéseket, kérdés, milyen eredményre vezethet e kettő összevetése.

Érdekességképpen itt jegyzem meg, hogy a kopt nyelvtörténeti elődje, az óegyiptomi nyelv korábbi szakaszaiban VSO szórendű volt. Jegyellenőrző elméletben nézve pedig a kopt tulajdonképpen egy paraméterben különbözik a VSO nyelvektől. Ennek szemléltetésére és hasonló parametrikus különbségek bemutatására nézzünk egy egyszerűsített táblázatot:

2. táblázat

	AGR és T V-jegyei	AGR és T N-jegyei
Angol	gyengék	erősek
Francia	erősek	erősek
VSO nyelvekben	erősek	gyengék
<i>KOPT</i>	<i>gyengék</i>	<i>gyengék</i>

Az angol és a francia közötti parametrikus variáció jól ismert. Bár látványosan rokonok SVO szórendjükben, a határozószók elhelyezkedési lehetőségei felfedik a szerkezeti különbségeket.⁹ A VSO nyelvekben a funkcionális projekcióknak erős a V-jegy, de az N-jegy tipikusan gyenge (esetleg az alsó FP-é erős, a felsőé gyenge, ahogy korábban láttuk), ezért az alany nem emelkedik fel nyíltan az ige elé. A koptra vetítve a rendszert feltehetjük, hogy ott mind a V-jegyek, mind az N-jegyek gyengék, egyszerűen szólva *mindenki a helyén marad!* Nemcsak az esetellenőrzés (N-jegyek) várhat a rejtett szintaxisig, hanem az igt sem vonzza magához egy funkcionális fej sem, hiszen az idő és mód jegyeket sosem az ige hordozza, hanem mindig egy különálló morféma – hívhatjuk segédigének is –, ez kerül közvetlenül az IP/TP fejébe. Az (1)-ben példázott kopt perfektum egyszerű szerkezeti ágrajza a következőképpen festene (az IP szétoztása ezen a ponton nem indokolt):

A kopt igeek egy csoportja azonban kivételesen viselkedik, amennyiben kötelezően megelőzik az alanyt, de mellettük sosem jelenhet meg a konjugációs alap. Így gyakorlatilag VSO szórend alakul ki:

- (5) peje- p-daimōn °m-p-h°llo
 mondta def.sg.m.-démon nAk-def.sg.m.-öreg
 A démon így szólt az öreghez. (Till 1986, 262 után)

A *peje-* ige inherensen múlt idejű, nem is fordulhat elő más szerkezetben: rendszerint direkt beszédet vezet be narratív szövegben. Az ige tehát időjegyet is hordoz lexikálisan, melyet I-fejben kell leellenőrizni és kioltani.

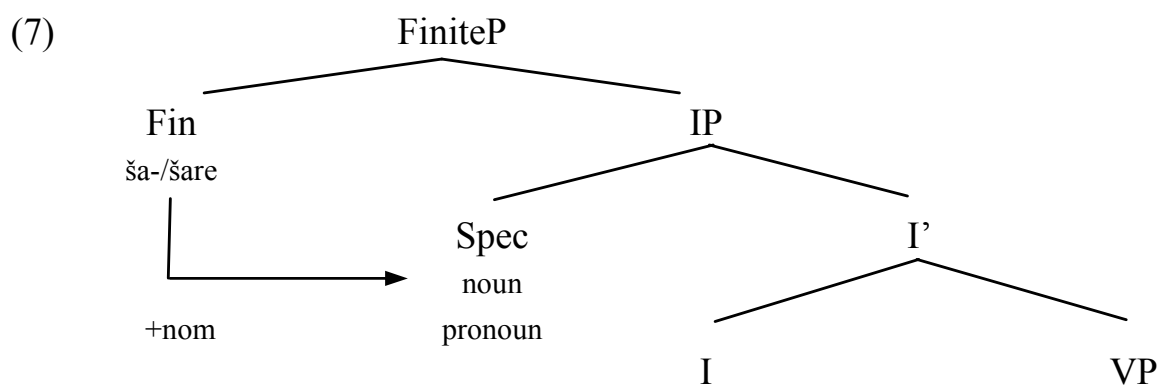
⁹ Az angol és a francia segédigék és igeek szerkezeti helyének tanulmányozása vezetett a Split-Infl hipotézis kialakításához. A funkcionális fejek jegyeinek erősségéről l. még Roberts – Shlonsky 1996: 174.

Ha a konjugációs alap töltené be az I° pozíciót, és így a *peje*- ige nem tudna hozzacsatolódni, vagyis a VP tartományban „ragadna”, akkor az LF számára értelmezhetetlen jegyek maradnának a derivációban, és az szükségszerűen megbukna. Ennek értelmében módosítanom kell fenti következtetésemet: nem igaz, hogy a koptban a funkcionális fej(ek)nek gyenge V-jegye van, hiszen az I-fejet *valamivel* mindig ki kell tölteni. Ez az (5) típusú igeéknél egy V-to-I mozgatóással elégül ki, ezek a szerkezetek a 2. táblázat harmadik sorában található VSO típusal esnek egybe. A másik, általánosabb mintában (4) gyakorlatilag arról van szó, hogy az I-fej erős jegyeit a lexikonból közvetlenül beemelt segédige (ti. a konjugációs alap) kielégíti, így a lexikális tartalmat hordozó ige eredeti helyén, V°-ben maradhat. (Ez a konjugációs alap egyáltalán nem affixumszerű, hiszen nem is kívánja meg az ige szomszédoságát. Pontosabb státuszáról l. lejjebb!)

Semmi okunk feltételezni, hogy az alany elhagyja a VP tartományt. Az alany–ige sztringet tulajdonképpen semmi sem szakíthatja meg, kivéve olyan ún. Wackernagel-partikulák (2P klitikumok), amelyek az első hangsúlyos (fonológiai) szóhoz simulnak (vö. Polotsky 1960: 393; Layton 2000: 253. §325).

- (6) a-p-rōme **de** čine ˚m-pef-ouhor
 perf.-def.sg.m.-ember prt talál obj.-poss.sg.m.-kutya
 Az ember megtalálta a kutyáját.

A teljesség kedvéért idéznem kell Reintges idevágó elemzését (2001a: 100, illetve 2001b), amellyel bár sok tekinteten nem értek egyet, az egyetlen generatív szintaktikai elemzés, amely kopt mondatszerkezetre született.

Reintges TAM (*Tense-Aspect-Mood*) kifejezéseknek ill. jelölőknek nevezi a 2. szakaszban ismertetett "konjugációs alapot".¹⁰ Elemzésében ezek esetadó fejek, nominatívusz esetet adnak az alanynak, egyúttal a finitség morfológiai reprezentációi is. Rizzi (1997) osztott CP (*Split-CP*) elméletét követve azt állítja, hogy a TAM kifejezések a Finite Phrase lexikalizációi.¹¹ Az alanyeset engedélyezése tehát kormányzás alatt történik, még hozzá jobb irányba, a TAM kifejezések alany előtti elhelyezkedése pedig arra utal, hogy azoknak az IP projekciót közvetlenül domináló funkcionális projekció fejében kell lennie, s ez a fej lenne a Fin^o.

Szükszavú elemzése azonban sok kérdést hagy nyitva: amennyiben a Fin fejtől kapja az alany az esetét, és nem I-fejtől, akkor mire szolgál egyáltalán az IP? Mi van az IP projekció fejében? Egyik tanulmányából kiderül (2001b, (5) példa), hogy az I-fejet V^o + I^o komplex fejként képzelel el, tehát I^o-ben lesz a lexikális ige felszíni pozíciója. Úgy tűnik, gondolatmenete azon alapszik, hogy az alany helye feltétlenül az IP specifikálójában van (talán az EPP miatt, de ez sajnos nem derül ki), ezért ha a kopt szórendet le akarja vezetni, egy olyan funkcionális frázist kell találnia, amely alkalmas a TAM kifejezések fogadására. Ez nem lehet egyszerűen a CP, hiszen a különböző mondatbevezetőknek is helyet kell szorítani.

A példáinkban illusztrált ún. háromtagú konjugáció harmadik helyét betöltő ige semmiféle információt nem kódol a mondat idő-, aspektus- vagy módbeli tulajdonságairól, ez tipikusan a konjugációs alap (TAM) feladata. Nem az igealak felelős a hangzó alanyért sem. Nem látom tehát indokoltnak, hogy a lexikális ige, vagy akár az alanyi kifejezés elhagyja a VP tartományt. Kormányzás és kötés keretben az alany valóban megkaphatja esetét kormányzás alatt, de egyszerűen az I-fejtől a fentebb kifejtett, VSO nyelvekre alkalmazott módon. Reintges fenti elemzése ráadásul nem tud számot adni azokról az esetekről, melyet (5) alatt példáztunk. Mi akadályozza meg ilyenkor a TAM kifejezések beillesztését Fin-fejbe?

Jegyellenőrzési keretben egységes képet adhatunk a kelta és a kopt típusú szórendről, hiszen láttuk, hogy az I-fej gyenge N-jegyei miatt az alanyeset ellenőrzése mindkét esetben rejtetten történik. A különbség csupán abban rejlik, hogy míg a VSO nyelvekben és a kopt *peje*- típusban az igealak

¹⁰ Példáimban a múlt idejű a- szerepelt, Reintges az ún. habituális jelen konjugációs alapját használja példaként. A két alakváltozat (7)-ben pusztán allomorfiát jelöl, attól függően, hogy teljes főnév, vagy hangsúlytalan névmás követi azt.

¹¹ Az IP-t közvetlenül domináló projekció, az osztott CP legalsó szintje (Rizzi 1997: 283–284).

grammatikai jegyeket is hordoz és ezért I-fejhez csatlakozik, addig a koptban, alapesetben a lexikális és grammatikai információt két különálló morféma kódolja, és ezek a szintaktikai derivációba is két külön ponton kerülnek be.¹²

4. A névmási alany és az egyeztetés problémája

A kopt személyes névmási affixumok¹³ egymást kölcsönösen kizáró viszonyban vannak a lexikális alannal (vö. (1)-(2)), sőt ugyanez a disztribúció figyelhető meg tárgyi helyzetben, prepozíciók után és a birtokos szerkezetekben is (példák: Reintges 2001a, 2001b). Látszólag tehát ezek a névmási elemek argumentumpozícióban vannak – pont azon a helyen, ahol egy teljes NP/DP volna – csak fonológiai értelemben kapcsolódnak szorosan (klitizálódnak) egy önálló hangsúllyal rendelkező szóhoz.

4.1. A személy- és számjelölő affixum státusza a kelta nyelvekben

Régi vita a kelta (és a sémi) nyelvészetben a személy- és számjelölő affixumok státusza: hogyan kezelendők? Mint egyeztető (inflexiós) affixumok vagy inkorporált névmások? (A kopttal való tipológiai összevetés szempontjából a gael, kiemelten az ír adatok lesznek számunkra relevánsak.)

Az írban alapvetően kétféle igeforma van:¹⁴ hagyományos elnevezéssel *analitikus* és *szintetikus*, pontosabban minden paradigmában van egy analitikus forma, és több szintetikus, ez utóbbi inflexiós típusú (a végződés idő, mód és alanyi személy-szám egyeztetésre vonatkozó információt kódol).

Az analitikus igealakok csak idő és mód jegyeket tartalmaznak, mellettük alanyként vagy (egyes ill. többes számú) lexikális NP áll (pl. (8)) vagy névmási klitikum, ha a megfelelő szintetikus (ragozott) forma nem áll ren-

¹² Kenesei István vetette fel nekem a lehetőséget, hogy a konjugációs alap helye a kis v^0 lenne, amely aztán Tense⁰-be mozog, maga mögött hagyva az ágenst. Bár a perfektum a- eleme valóban egy „tesz/csinál” jelentésű ige grammatikalizációja, ez a többi konjugációs alapról nem (vagy csak részben) mondható el. Másrészt a VP belső komplexitása maximálisan kihasználható a tárgyi egyeztetés problémakörénél. Vö Egedi 2005: 21–27.

¹³ A kopt leíró hagyományban határozottan szuffixumnak tekintik (*Suffixpronomen*, *Personalsuffix*, Till 1986, §185. *Pronominal suffix*, Polotsky 1960: 393. *Personal infix*, ill. *suffix*, Layton 2000: §80, §85), és a korábbi nyelvfázisok leírásában is annak tekintették ezen morfémaosztály funkcionális elődjét, pedig a lexikális alannal való komplementer disztribúció az egyiptomi minden nyelvfázisában fennállt.

¹⁴ Az ír ragozás itt következő ismertetése az idézett példákkal együtt: McCloskey – Hale (1984: 489–492).

delkezésre morfológiailag (pl. ulsteri dialektus feltételes paradigmájában az E/3, T/2 és a T/3 ilyen).¹⁵

- (8) *chuirfeadh Eoghan isteach ar an phost sin*
helyez:condit E. be On:prep. def:sg állás dem
‘Eoghan jelentkezne arra a munkára.’

A szintetikus forma viszont teljesen összeférhetetlen az alany független fonológiai kifejezésével – legyen az lexikális vagy névmási:

- (9) **Chuirfinn mé isteach ar an phost sin*
helyez:condit.1sg. én be On:prep. def:sg állás dem
‘Jelentkeznék arra a munkára.’

Ha viszont az adott szintetikus alak létezik egy paradigmában, akkor kizárólag az használatos (**chuirfeadh mé*). Egyébként a szintetikus alakok számszerűleg alulmaradnak az analitikusokkal szemben – egyes északi dialektusokban egészen végletesen. Az ulsteriben a fenti ige praesens indicativus paradigmájában csak az E/1. szintetikus, múlt időben pedig minden igének csak az analitikus alakja használatos. Teljes szintetikus paradigma pedig egyáltalán nem létezik egy dialektusban sem.¹⁶

A kelta finit ige sosincs egyeztetve a lexikális alannal. Az írre még az is igaz, hogy az ige morfológiailag megjelenő alanyi egyeztetés eleve inkompatibilis a lexikális alannal. Nemcsak hogy megengedi a nulla alanyt, de ha az ige személy- és számjegyeket is megjelenít, az alanypozíciónak kifejezetten üresnek kell lennie. Ezért McCloskey – Hale (1984: 488) „szigorúan nulla alanyú” nyelvként jellemezte.¹⁷

¹⁵ *chuirfinn* helyez:condit.1sg, *chuirfeá* helyez:condit.2sg, de: *chuirfeadh sé/sí* helyez:condit +3sg.m/f., *chuirfimis* helyez:condit.1pl, de: *chuirfeadh sibh* helyez:condit +2pl, *chuirfeadh siad* helyez:condit +3pl. Az ír ige morfológiájának további részletes leírása: Mac Eion 1993; Legate 1999.

¹⁶ A skót gael nyelvben az imperatívustól eltekintve csupán egyetlen szabályos, személyragos alak van: a feltételes módú E/1. (MacAulay 1992b: 215). A manxban is csak E/1. (néha T/1.) személyben vannak szintetikus alakok (Thomson 1992: 121–127).

¹⁷ Ellentétben például az olasszal, ahol a ragok a lexikális alany mellett is megjelennek, ill. a ragozott formák mellett is megjelenhetnek névmási elemek – emfatikus vagy kontrasztív jelentéssel. A walesiben kicsit más a helyzet, mint az írben: lexikális alany mellett ezekben sem jelenik meg igei személyrag, de a névmási elem és a ragozott igealakok nem zárják ki egymást (Doron 1988: 204; McCloskey – Hale 1984). A breton ebben a walesihez hasonlít, bár a ragozott igealakok mellett megjelenő névmási klitikumokról Stump (1984) kimutatta, hogy emfatikusak.

Fenti jelenségek magyarázatára – klasszikus kormányzás és kötés keretben – alapvetően kétfajta megközelítéssel találkozhatunk. Az ún. egyeztetés-elmélet (*Agreement analysis*) szerint ez a komplementaritás az AGR és az általa kormányzott kategória viszonyára tett speciális megszorítás következménye, míg az ún. inkorporációs elmélet (*Incorporation analysis*) szerint viszont a személyragok valójában független névmási argumentumokból vezethetők le egy inkorporációs szabály segítségével (vö. Stump 1984).

McCloskey és Hale (1984) abból indul ki, hogy az ír nulla alanyú nyelv, vagyis a ragozott igealak mellett megjelenő alany egy üres kategória (*pro*), melynek tartalmát az őt kormányzó AGR azonosítja. Az írben megfigyelhető szigorú komplementaritást (ti. hogy hangzó alany mellett *nincs* egyeztetés az ige) (10) alakú nyelv-specifikus szűrővel vezetik le, ahol AGR kormányozza NP-t, és NP fonetikailag tartalmaz. ¹⁸

(10) * [..._{AGR} α F]...NP[α F]...]

Doron (1988: 210–211) a kelta nyelvek egységes, inkorporációs elemzését javasolja. Eszerint a kelta nyelvekben nincs is AGR, vagyis egyeztetés, az igeformák egy poszt-szintaktikai morfológia eredményei, ami integrálja a szintaktikai reprezentációban eredetileg két különálló csomópontot alkotó igit és névmási NP-t. Ez a szintaktikai szerkezet transzparens az analitikus formákkal (*chuirfeadh sé* = helyez:condit. + 3sg.m.), egyes esetekben pedig egy szuppletív alak – tulajdonképpen a szintetikus forma – helyettesíti az ige–névmás szekvenciát (*chuirfinn* = helyez:condit.1.sg.).¹⁹ (Az osztott IP hipotézis bevezetésével fenti állítást úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a kelta nyelvekben csak a TP projektálódik, AgrP nem.)

Az ige és a névmási alany tehát egyrésztől szintaktikailag két különálló frázis, másrésztől viszont morfológiailag és fonológiailag egy egységet alkotnak, akár szintetikus akár analitikus igeformáról legyen szó. Doron (1988: 211–213) ennek bizonyítékát látja például az igei emfázis kétféle megvalósításában az ulsteri dialektusban, amely vagy az inflexió végződés vagy a névmás hangsúlyozásával történik – aszerint, hogy szintetikus vagy

¹⁸ Doron (1988: 204) után. A felszíni szűrő McCloskey–Hale (1984: 526. (85)) egy módosított felírása.

¹⁹ Doron (1988: 211) hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a héber jelen időben, ahol az ige nem egyeztetődik a személlyel, csak a nemmel és számmal. Az alanyi névmás klitizálódhat az ige, egyfajta poszt-szintaktikai szóalkotás eredményeként. pl. *xošev ani* / *xošvani* ‘gondolom’. Ez a jelenség azonban mindig szabályos fonológiai szabályoknak engedelmeskedik, és nincsenek szuppletív alakok.

analitikus formáról van szó. Szerinte azért viselhet ebben az esetben egy inflexiós végződés hangsúlyt, mert valójában független szintaktikai egység, és azért viselheti egy névmás a szemantikailag az igéhez tartozó emfázist, mert ige és névmás egy fonológiai egységet alkotnak.

További érvként a *-se* kontrasztív szuffixum esete merül fel, amely névmáshoz kapcsolódik, de kapcsolódhat a ragozott igeformához is. Koordinált névmásoknál is ez a kontrasztív forma használatos: **mé agus tú* (= én és te) helyett *mise agus tusa* (= én+ CONTR és te+ CONTR). De (11)-ben példázott képződmények is létrejönnek:

- (11) *da mbeinn -se agus tusa ann*
 Ha lenni:COND.1sg CONTR és te ott
 ‘Ha én és te ott lennénk.’ (példa: Doron 1988, 213)

Az inkorporációs elemzés ehhez a (12) alatti szerkezetet rendeli; fel fogása szerint poszt-szintaktikai morfológia helyettesíti az *mbeadh+mise* alakot *mbeinn-se* alakokkal.

A McCloskey–Hale-féle *pro*-elemzés (13)-t eredményezné, ahol Doron problematikusnak tartja egy üres névmás összekötését a lexikális NP-vel.

- (12) *da* [_V*mbeadh*] [_{NP}[_{NP}*mise*] *agus* [_{NP}*tusa*]] *ann*
 (13) *da* [_{V+AGR}*mbeinn*] [_{NP}[_{NP}*pro-se*] *agus* [_{NP}*tusa*]] *ann*

Az inkorporációs elmélet szempontjából tehát a kelta nyelvek nem is nulla alanyú nyelvek, az inflexiós végzések valójában inkorporált alanyi névmások.²⁰ Ez az elemzés mintaként szolgálhat a kopt „ragozás” megértéséhez, illetve újraértelmezéséhez is: a koptra is feltehetjük, hogy a morfológia- ilag és fonológiailag egységet alkotó konjugációs minták elemei valójában szintaktikailag jól elkülöníthető egységek, amelyek többszöri klitizáció folytán hozzák létre a komplex, látszólag „ragozott” alakokat.

4.2. A személy- és számjelölő affixum státusza a koptban

A kopt alanyi kifejezések disztribúcióját megvizsgálva, látszólag az ír szigorú komplementaritáshoz nagyon hasonló jelenséggel van dolgunk. (14) és (15) között az a különbség, hogy a második mondatban többes számú az

²⁰ A ’kelta nyelveket’ én leszűkíteném a gael ágra, mivel a walesiben és a bretonban (ahol teljes ragozási paradigmák vannak) az inkorporációs elemzés nem olyan magától értetődő. Mindkét nyelvben megjelennek névmások az inflexió mellett (a ragozott prepozícióknál is), csak abban mutatnak rokonságot az írrel, hogy lexikális alany esetén nincs szám szerinti egyeztetés az igeen.

alany. Ez sem a lexikális igén, sem konjugációs bázison semmiféle egyeztetési mechanizmust nem vált ki. Egyetlen változtatásként a határozott névelő egyes szám, hímnemű alakjának többes számú alakra való kicserélése jelentkezik.

(14) a-	p-rōme	pōt	ebol	(15) a-	ᵉn-rōme	pōt	ebol
	perf.-def:sg.m.-ember	fut	el		perf.-def:pl.-ember	fut	el
	‘Az ember elfutott.’				‘Az emberek elfutottak.’		

Feltehetjük, hogy a kopt is nulla alanyú nyelv, hiszen lexikális alany nélkül is, a megfelelő személy- és számjelölő affixumok alkalmazásával grammatikus mondatokat kapunk.

(16) a-	f-	pōt	ebol	(17) a-	u-	pōt	ebol
	perf.-proN:3sg.m-	fut	el		perf.-proN:3pl.-	fut	el
	‘Elfutott.’				‘Elfutottak.’		

Csak hogy a személy- és számjelölő affixumok és a lexikális alany egyidejű használata lehetetlen:

(18) *a-	f-	p-rōme	pōt	ebol	(19) *a-	p-rōme	f-	pōt	ebol
	perf.-proN-	az ember	fut	el		perf.-az ember	proN-	fut	el
	‘Az ember elfutott.’					‘Az ember elfutott.’			

Kivéve természetesen a topikalizációs (avagy diszlokációs) mintákat:²¹

(20)	<i>p-rōme de</i>	a-	f-	pōt	ebol
	az ember	prt.	perf.-proN-	fut	el
	‘Az ember (pedig) elfutott.’				

Felmerül a kérdés, hogy miért kell egyáltalán affixumot keresni ezekben a névmási elemekben? Tény, hogy a (16) típusú mondatokban az alany és az ige közvetlen szomszédosságát még a Wackernagel partikulák sem szakíthatják meg – ellentétben azzal, ahogy (6)-ban láttuk. A partikula személyes névmási alany esetén az ige utáni pozíciót foglalja el, ami azt igazolja, hogy a partikula előtt álló morféma egyetlen fonológiai szót alkotnak. Ez valóban egy ragozott szó benyomását kelti.

²¹ ‘Term in extraposition’ (Layton 2000: 256); ‘Hervorhebung’ (Till 1986: §384).

- (21) a- f- čine **de** ʼm-pef-ouhor
 perf.- ProN- talál prt obj.-poss:sg.m.-kutya
 ‘Megtalálta a kutyáját.’

Az egyértelmű kölcsönösen kizáró viszony a lexikális és ’inflexiós’ alanyok között (és hasonló komplementaritás minden más NP pozícióban, ahogy arra már utaltunk) arra enged következtetni, hogy hasonló a helyzet, mint az írben – legalábbis az inkorporációs elemzés vonalán. A kopt személy- és számjelölő affixumok ugyanazt a szintaktikai helyet töltik be, mint a teljes NP-k, és inkább csak fonológiailag tartoznak az igehez, vagyis klitikumok. (Ugyanerre az eredményre jut Reintges 2001b.)

4.3. A konjugációs bázis státusza

A konjugációs bázis státuszát a hagyományos leíró irodalomban már a neve is előlegezi: ha egyszer a konjugáció bázisa, magának is részt kell vennie a konjugációban, vagyis a ragozásban. Valójában semmiképp nem tekinthető ragnak, sőt affixumnak sem, hiszen egészen messze kerülhet az igtől, amihez tartoznia illene:

- (22) a- p-rōme et-h^en-t-polis **pōt** ebol
 perf.-az ember rel.-bAn-a-város fut el
 ‘Az ember, aki a városban (volt), elfutott.’

Önálló hangsúllyal nem rendelkezik, hiszen ha hangsúlyos lenne, a ’de’ szócska közvetlenül utána következhetne (vö. (6) és (21)). Minthogy hangsúlytalan, a rákövetkező morfémához kapcsolódik – de nem affixumként, hanem klitikumként. Zwicky és Pollum (1983: 504) tipológiai rendszerének F. kritériuma is megerősíti ezt, amennyiben klitikumok csatlakozhatnak klitikumot már tartalmazó egységhez, affixumok viszont nem.

Az eddigiekben bemutatott formai és viselkedésbeli jellege alapján a konjugációs bázisok osztálya határozottan segédigére emlékeztet; Heine (1993: 22–24) segédigékre összegyűjtött tulajdonságlistájában gyakorlatilag minden kritériumnak megfelel. Polotsky konjugációs alapja, Reintges TAM kifejezése tehát egyszerűen proklitikus segédigének tekinthető.²²

²² Zwicky (1977) klitikum-tipológiája alapján mind a kopt személyes névmások, mind a segédigék ún. speciális klitikumként osztályozhatók. Definíció szerint a speciális klitikum (i) fonológiailag hasonlít független változatára, de szintaktikai disztribúciójában eltér (kopt személyes névmások), (ii) eleve nincs szabad alakváltozata (kopt segédige).

5. Összegzés

A kelta és kopt mondatszerkezetet a tanulmány több szempontból is összehasonlította (szórend, esetadás, személy- és számjelölő affixumok státusza), és a generatív szintaxismodell bizonyos (a mondat derivációjára) vonatkozó univerzális elveinek elfogadása mellett kimutatta, hogy a kelta és a kopt mondat levezetése – akár kormányzás és kötés, akár minimalista modellben elemezzük – igen hasonlóan történik. Az egyeztető morfémák vizsgálata során kiderült, hogy az ír analitikus minták és a kopt háromtagú konjugáció jól összevethetők, és ahogy az ír szintetikus igealakokról belátható, hogy egy poszt-szintaktikai, névmás-inkorporációs folyamat eredményei, úgy a kopt személyes névmási affixumokról is bebizonyítható, hogy argumentumpozícióban lévő klitikumok, csupán (morfo)fonológiailag kapcsolódnak szorosan az igéhez.

A kopt személyes névmási affixumok tehát valójában személyes névmási klitikumok, a konjugációs alap pedig proklitikus segédige. Az ige (és a segédigén) nincsenek egyeztető jegyek, melyeket a deriváció során valamikor ellenőrizni kellene.²³ Feltehetnénk ugyan egy [TP... [AgrSP... [VP...]]] mondatszerkezetet, hasonlóan McCloskey (1996) elemzéséhez az írre, ám láttuk, hogy a koptban semmi sem utal arra, hogy az alany elhagyná a VP tartományt. A főnévi csoportok egyetlen értelmezhetetlen és ezért kioltandó jegye a strukturális esete, ami a késleltetés elvének engedelmessé, rejtett mozgatóval is elvégezhető. Nem indokolt tehát, hogy az IP-nek nevezett funkcionális projekciót egy felső TP-re és egy alsó AgrSP-re (vagy fordítva) bontsuk; a kopt mondatszerkezet ezen paramétere úgy van beállítva, hogy – a leírás egyszerűségét szem előtt tartva – az egyeztető frázis elhagyható.

HIVATKOZÁSOK

Bobajlik, J. D. – Carnie A. 1996: A minimalist approach to some problems of Irish word order, in Borsley, R. D. – Roberts, I. eds.: *The syntax of the Celtic Languages. A comparative perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 223–240.

²³ Az egyetlen dolog, amelyet mind a segédigék, mind az igék, mind a prepozíciók morfológiai alternációval jeleznek, az a szomszédos kategória prozódiai státusza. Az ún. konjugációs alap is általában két allomorffal rendelkezik, attól függően, hogy az őt követő alany önálló hangsúllyal rendelkező NP, vagy névmási klitikum. Az igék és a prepozíciók a tárgyak formájára érzékenyek hasonlóképpen.

- Borsley, R. D.–Roberts, I. 1996: Introduction, in Borsley, R. D.–Roberts, I. eds.: *The syntax of the Celtic Languages. A comparative perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–52.
- Chomsky, N. 1993: A minimalist program for linguistic theory, in *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass., 1995, MIT Press, 167–217.
- Chomsky, N. 1995: Categories and transformations, in Chomsky, N. *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass., 1995, MIT Press. 219–394.
- Doron, E. 1988: On the complementarity of subject and subject-verb agreement, in Barlow, M.–Ferguson, C. A. eds.: *Agreement in natural language: approaches, theories, descriptions*, Ch. 9. Stanford, CSLI, 201–218.
- Egedi B. 2005: *A kopt mondat elemzési lehetőségei*, szakdolgozat, ELTE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék.
- Funk, W. P. 1978: Toward a Synchronic Morphology of Coptic, in Wilson, R. McL. ed.: *The Future of Coptic Studies*, Leiden, Brill, 104–124.
- Heine, B. 1993: *Auxiliaries. Cognitive forces and grammaticalization*, New York–Oxford, Oxford University Press.
- Lambdin, Th. O. 1983: *Introduction to Sahidic Coptic*, Macon, Mercer University Press.
- Layton, B. 2000: *A Coptic Grammar with Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Legate, J. A. 1999: The Morphosyntax of Irish agreement, in Arregi, L. et al. eds.: *MIT Working Papers in Linguistics 33: Papers on Morphology and Syntax, Cycle One*, Cambridge, MA, MITWPL.
- MacAulay, D. 1992a: The Celtic languages: an overview, in MacAulay, D. ed.: *The Celtic Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–8.
- MacAulay, D. 1992b: The Scottish Gaelic language, in MacAulay, D. ed.: *The Celtic Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 137–248.
- Mac Eion, G. 1993: Irish, in Ball, M. J. ed.: *The Celtic Languages*, London–New York, Routledge.
- McCloskey, J.–Hale K. 1984: On the syntax of person-number inflection in Modern Irish, *Natural Language and Linguistic Theory* **1**, 487–533.
- McCloskey, J. 1996: Subjects and subject positions in Irish, in Borsley, R. D.–Roberts, I. eds.: *The syntax of the Celtic Languages. A comparative perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 241–283.

- Meid, W. 1999: Kelta nyelvek, in Fodor I. szerk.: *A világ nyelvei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 707–715.
- Pollock, J.-Y. 1989: Verb Movement, Universal Grammar, and Structure of IP, *Linguistic Inquiry* **20**, 365–424.
- Polotsky, H. J. 1960: The Coptic Conjugation System, *Orientalia* **29**, 392–422.
- Reintges, C. H. 2001a: Agreement Marking, Case Assignment and the Composition of the Coptic Clause, *Göttinger Miszellen* **180**, 97–102.
- Reintges, C. H. 2001b: Aspects of the morphosyntax of subjects and objects in Coptic Egyptian, in Broekhuis H. – T. van der Wouden eds.: *Linguistics in the Netherlands 2001*, Amsterdam, John Benjamins, 177–188.
- Rizzi, L. 1997: The fine structure of the left periphery, in Haegeman L. ed.: *Elements of grammar, Handbook of Generative Syntax*, Dordrecht, Kluwer, 281–337.
- Roberts, I. – Shlonsky, U. 1996: Pronominal enclisis in VSO languages, in Borsley, R. D. – Roberts, I. eds.: *The syntax of the Celtic Languages. A comparative perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 171–199.
- Stump, G. T. 1984: Agreement vs. incorporation in Breton, *Natural Language and Linguistic Theory* **2**, 289–348.
- Tallerman, M. 1998: Celtic word order: some theoretical issues, in Siewierska, A. ed.: *Constituent Order in the Languages of Europe*.
- Thomson, R. L. 1992: The Manx language, in MacAulay, D. ed.: *The Celtic Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 100–136.
- Till, W. C. 1986: *Koptische Grammatik (Saïdischer Dialekt)*, Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie (1961, 2. Aufl. újranyomása).
- Zwicky, A. M. 1977: *On Clitics*, Bloomington.
- Zwicky, A. M. – Pollum, G. K. 1983: Cliticization vs. inflection: English n't, *Language* **59**, 502–513.

A HABITUÁLIS MONDATOK ESEMÉNYSZERKEZETE

ESZES BOLDIZSÁR

1. Bevezetés

A habituális aspektusú mondatok a generikus kifejezések egyik altípusát alkotják; egy másikba a generikusan interpretált főnévi csoportot tartalmazó mondatok tartoznak. Ez utóbbiakkal (pl. *Az oroszlán húsevő.*) nem konkrét individuumokról, hanem fajtákról tehetünk állításokat. Ehhez hasonlóan a habituális mondatok (pl. *János dohányzik.*) nem egyszeri, epizodikus eseményekről, hanem hosszabb időn át fennálló szokásokról, rendszerességekről, tendenciákról szólnak. Dolgozatomban a habituális mondatok egy sajátos csoportjának az időtulajdonságait és jelentését vizsgálom, s elemzési javaslatomat a davidsoniánus eseményszemantika keretében fogalmazom meg.

A formális szemantikai elemzésekben a generikus kifejezések logikai szerkezetében egy speciális operátor (GEN) szerepel. Amellett fogok érvelni, hogy mivel a GEN jelen van a fajtakra referáló atemporális mondatok szerkezetében is, a habituális aspektus időtulajdonságainak megragadásához a GEN szemantikáját ki kell egészíteni. Erre a célra az összegeeményeket, illetve a HAB operátort vezetem be: ez utóbbi az összegeket alkotó részeseeményeket egy adott időintervallumban helyezi el.

Elemzésem Michael Fara (2001) elméletén alapul, aki a habituálisokat egy ún. kivételtoleráló szemantikán belül, elhangzásuk kontextusát figyelembe véve interpretálja. A dolgozatomban javasolt értelmezés szerint jelentésük egy további szempontból is függ a kontextustól: csak a világismertünk alapján tudjuk eldönteni, hogy az epizodikus részeseményeknek milyen gyakorisággal kell követniük egymást ahhoz, hogy ugyanarról a szokásról beszélhessünk egy adott időtartamon belül.

A szokások (vagy tendenciák) összegeeményekként való értelmezése több szempontból is előnyös lehet: egyrészt a szokásokra mint „entitásokra” való referálás és a megszámlálhatóságuk nem okoz ontológiai problémát. Javasolt elemzésem másik előnye, hogy a habituális interpretáció eléréséhez az igeidők és az időhatározók standard szemantikáján nem kell lényegesen változtatni.

2. A habituális aspektusú mondatok időtulajdonságai

Régi megfigyelés, hogy vannak olyan mondatok, amelyek nem konkrét tárgyakról és eseményekről, hanem fajtákról, szokásokról, rendszerességekről szólnak. A generikus mondatoknak két fő típusát különböztetik meg. Az egyikbe a fajtákra referáló generikus főnévi csoportokat tartalmazó mondatok tartoznak. A másik fő típust az általános tulajdonságokat kifejező, karakterizáló mondatok alkotják, amelyek nem konkrét eseményekről, hanem szokásokról, rendszerességekről szólnak. Ez a fajta generikusság az egész mondat tulajdonsága, nem a mondatban előforduló főnévi csoporté. Az alábbi példákban (1a) egy bizonyos krumpliról szól, (1b) a burgonyáról mint fajtáról. (2a) egy konkrét (epizodikus) evési eseményt fejez ki, (2b)-vel viszont János egy szokásáról tehetünk állítást. (2c) és (2d) szintén az epizodikus – habituális különbséget szemlélteti.

- (1) a) The potato is on the table.
'A krumpli az asztalon van.'
- b) The potato was first cultivated in South America.
'A krumplit először Dél-Amerikában termesztették.'
- (2) a) John ate potatoes yesterday.
'János tegnap krumplit evett.'
- b) John eats potatoes for breakfast.
'János krumplit eszik/szokott enni reggelire.'
- c) John is smoking. (epizodikus)
'János éppen dohányzik.'
- d) John smokes. (habituális)
'János dohányzik/dohányozni szokott.'

Az alábbi mondatok azt illusztrálják, hogy a karakterizáló mondatok nem fogalmazhatók át kvantifikált mondatokká. (3a) igaz, (3b) és (3c) viszont hamis, hiszen tudjuk, hogy nem minden krumpli tartalmaz C-vitamint (pl. a főtt krumpli nem):

- (3) a) A potato contains vitamin C.
'A krumpli C-vitamint tartalmaz.'
- b) Every potatoe contains vitamin C.
'Minden krumpli C-vitamint tartalmaz.'

- c) Potatoes always contain vitamin C.
'A krumplik mindig C-vitamint tartalmaznak.'

A habituális mondatok időtulajdonságait a generikusságtól függetlenül is vizsgálták már az aspektuselméletekben. Comrie (1976: 25) osztályozása szerint a habituális aspektus az imperfektív aspektus egyik altípusa, a másik a folyamatos aspektus. Egy másik osztályozás szerint a habituális mondatok nem célirányos cselekvéssorozatokot mutatnak be, vagyis atelikusak.

A hagyományosan atelikusnak nevezett szituációtípusok nem tartalmaznak inherens (természetes vagy szándékolt) végpontot, szemben a célirányos (telikus) szituációkkal. A *János tegnap délután futott* mondat atelikus, a *János tegnap délután három kilométert futott* viszont telikus. Krifka (1992) algebrai elemzésében a telikusságnak a kvantáltság tulajdonsága felel meg, az atelikusságnak a kumulativitás.

Formálisabban ezt így fogalmazhatjuk meg: egy P eseménypredikátum kumulatív, ha a terjedelmébe tartozó két eseménynek az összege szintén P terjedelmében van. Ha a P terjedelmébe tartozó eseményeknek nincs olyan valódi részeseményük, amelyre P igaz volna, akkor P kvantált.

A 'teniszeznek' igével alkotott habituális mondatokat megvizsgálva kiderül, hogy a kumulativitás teljesül, ha eseménypredikátumok helyett az eseményeket tartalmazó intervallumokat tekintjük. (4a)-nak és (4b)-nek következménye (4c).

- (4) a) János 1995-től 1997-ig teniszezett.
b) János 1997-től 2000-ig teniszezett.
c) János 1995-től 2000-ig teniszezett.

Az alábbi teszt azt jelzi, hogy a habituális mondatok valóban atelikusak, hiszen nem határpontos (duratív) időhatározókkal fogadhatók csak el.

- (5) János három éven át/keresztül/*három év alatt teniszezett.

A habituálisan interpretált mondatok egyik jellemzője az a fajta homályosság (vagueness), amely a rendszerességgel függ össze. Tegyük fel, hogy János 1998-ban hetente teniszezett, 1999-ben összesen kétszer, 2000-ben hetente. Úgy gondolom, e feltevés mellett (6)-ot nem tartanánk igaznak.

- (6) János 1998-tól 2000 végéig teniszezett.

Ha viszont növelnénk az 1999-es teniszezési események számát, előbb-utóbb hajlanánk arra, hogy (6)-ot igaznak tartsuk. A bizonytalanság azt jelzi, hogy vannak határesetek, amelyeknél nem tudjuk eldönteni, hogy ugyanaz a szokás állt-e fenn egy adott időintervallumon belül. Szerintem az, hogy mi számít ugyanannak a szokásnak, attól függ, hogy milyen gyakorisággal követik egymást a kérdéses időintervallumon belül a részesemények. (A (6)-os mondatnak van egy másik értelmezése is, amellyel itt nem foglalkozok: ez utóbbi szerint még az imént bemutatott szituációban is igaz volna akkor, ha további feltételként elfogadnánk, hogy János 2000 óta egyáltalán nem teniszezett. Ekkor a mondat véleményem szerint egyfajta atemporális predikációt fejez ki: ilyenkor eltekintünk az események rendszerességétől, eloszlásától a kérdéses időintervallumon belül, és azt állítjuk, hogy Jánosra a teniszezés tulajdonsága 1998 és 2000 vége között volt jellemző.)

Egy másik időtulajdonság, az oszthatóság (az ún. részintervallum-tulajdonság) miatt a habituális aspektusú mondatokat az állapotokhoz szokták hasonlítani. Ha egy állapot fennáll egy adott intervallumban, akkor fennáll annak bármely (tetszőlegesen kicsi) részintervallumában is. (7a) és (7b) azt szemléltetik, hogy a részintervallumokra való oszthatóság (bizonyos mértékben) a habituálisok esetében is teljesül.

(7) a) János 1995-től 2000-ig teniszezett.

b) János 1995-től 1997-ig teniszezett.

Azonban különbség van az igazi állapotok és a habituális mondatok között: a habituálisok esetében a releváns részintervallum nem lehet tetszőlegesen kicsi, és nem mindegy, hogy hol keressük a teljes intervallumon belül. Pl. a teljes intervallum kezdeti részintervallumaira nem teljesülnek a habituális állítások, mert ezeken belül még nem zajlott le elég epizodikus esemény ahhoz, hogy kialakult szokásról beszélhessünk.

A dolgozatomban vizsgált habituálisok nem tartalmaznak gyakorisághatározót (*gyakran, ritkán* stb.). Sémájukat (8)-ban, egy példát (9)-ben láthatunk:

(8) Habituális mondat: S V-zik (amikor/ha p).

(9) Mari dohányzik (amikor hazaér a munkából).

3. A kvantifikációs probléma

A generikus állítások kezelésének legfontosabb kérdése a kvantifikációs probléma, amelynek lényege, hogy a generikus mondatok egészen különböző rendszerességeket fejezhetnek ki, ezért nem világos, hogy a logikai szerkezetükben szereplő GEN kvantornak tekinthető-e egyáltalán, és ha igen, milyen típusú kvantifikációt fejez ki.

Elsőre azzal próbálkozhatnánk, hogy a GEN-t a (10) alapján értelmezzük:

(10) $\text{GEN}(P)(x)$ igaz, ha egynél több olyan alkalom van, melyre $P(x)$ teljesül.

Könnyen belátható, hogy ez a megoldás egyszerre túl erős és túl gyenge volna: (11a) igaz lenne akkor is, ha Mari eddigi életében csak néhányszor cigarettázott, másfelől (11b) hamis volna akkor, ha eddig nem érkeztek az Antarktiszról levelek, pedig ilyenkor is igaz lehet, ha úgy interpretáljuk, mint amely Mari „munkaköri leírását” fejezi ki, vagyis a számára kijelölt feladatról szól.

(11) a) Mari dohányzik.

b) Mari válaszol az Antarktiszról érkező levelekre.

A GEN interpretációjával többek közt egy amerikai filozófus, Michael Fara (2001) foglalkozott, aki a generikus mondatok elemzését a diszpozicionális állítások logikájának kidolgozásához használta fel. Mielőtt Fara elemzését a davidsoniánus eseményszemantika (Davidson 1967; Parsons 1990) keretében fogalmaznám meg, érdemesnek tartom röviden áttekinteni a kvantifikációs probléma néhány korábbi megoldási javaslatát.

(A) Farkas és Sugioka (1983: 235) javaslata szerint a GEN egy inherensen homályos kvantor, amely a „jelentős számú” kifejezéssel parafrázálható. A problémát ezzel az okozza, hogy a kérdés éppen az, mi számít jelentős számú alkalomnak. (12), (13) és (14) esetében a mondatokat igazgató tévő epizodikus események száma jelentősen különbözik. (12) akkor igaz, ha Péter a legtöbb ebédje alkalmával bort iszik, (13) igazságához már az is elég, ha János eddig két-három házat épített, míg (14), mint láttuk, az imént jelzett munkakör-értelmezésben akkor is igaz lehet, ha Mari eddig nem kapott leveleket.

(12) Péter az ebédjéhez bort szokott inni.

(13) János házakat épít.

(14) Mari válaszol az Antarktiszról érkező levelekre.

Másrészt, ahogy azt Schubert és Pelletier (1989) megmutatták, a generikus mondatokat nem mindig lehet a Farkas és Sugioka által javasolt módon átfogalmazni. (15a) és (15b) ezt szemléltetik: a két állítás nem ekvivalens, ugyanis (15a)-ból nem következik (15b).

- (15) a) Az esetek jelentős részében a leukémiás betegek gyerekek.
b) A leukémiás betegek gyerekek.

(B) Lawler (1973) egy ellenvetést tett a 'habituális' fogalom értelmezésével kapcsolatban: szerinte sok habituálisnak tűnő mondat valójában nem is az. (16) Lawler szerint valódi habituális, de (17) úgynevezett „foglalkozási” (occupational) mondat, míg a (14)-hez hasonló problémát okozó (18) „funkcionális”.

(16) Mari dohányzik.

(17) János házakat épít.

(18) Ez a gép narancsot présel.

Ezért Lawler véleménye szerint a GEN operátor bevezetése egyedül (16) esetében indokolt, és ilyenkor pl. az '*in more than half of the relevant cases*' ('a releváns esetek több mint felében') értelmezést kaphatja.

Fara (2001: 67–68) két komoly problémát lát Lawler javaslatával kapcsolatban: az egyik, hogy nincsenek formai kritériumok a „valódi” habituálisok és a Lawler állítása szerint nem habituális mondatok szétválasztására, mivel sémájuk (l. (8)) azonos. Másrészt a nem habituálisnak tűnő mondatok időhatározói mellékmondatokkal kiegészítve habituális értelmezést kapnak.

(C) Carlson több tanulmányában foglalkozott a GEN operátor értelmezésével. Első elemzése (Carlson 1980) szerint a kvantifikációs probléma azzal a feltevéssel oldható meg, hogy a generikus mondatok logikai szerkezetében egyáltalán nincsenek kvantorok. Carlson megjegyzi, hogy a habituálisok értelmezése hasonló problémákat vet fel, mint a fajtákra referáló mondatoké.

- (19) a) Tigers are striped.
'A tigrisek csíkosak.'
b) Shares in publishing companies are valuable.
'A kiadói részvények értékesek.'

Carlson szerint (19a) és (19b) egyike sem fogalmazható át univerzálisan kvantifikált általánosítássá. Másrészt a kvantifikációs probléma ugyanúgy érinti őket, mint a habituálisokat. (19a) igaz maradna, ha a legtöbb tigrisnek valamilyen betegség következtében kihullana a szőre, (19b) viszont hamissá válna, ha a legtöbb kiadó sokat veszítene.

Carlson ontológiájában két individuomtípust különböztetett meg: fajtákat és tárgyakat. Emellett bevezette a stádiumokat, amelyek egyaránt lehetnek fajták és tárgyak téridőbeli részletei. Az individuumok és a stádiumok között az R realizáló reláció közvetít:

- (20) a) $R(xs, Fido)$: x Fido egy stádiuma
 b) $R(xs, D)$: x a kutyák fajtájának egy stádiuma
- (21) a) Fido barks. \approx GEN(Bark)(Fido)
 ‘Fido ugatni szokott.’
- b) Fido is barking. $\approx \lambda y \exists xs [R(xs, y) \wedge \text{Bark}(xs)](\text{Fido}) \equiv \exists xs [R(xs, \text{Fido}) \wedge \text{Bark}(xs)]$
 ‘Fido éppen ugat.’
- c) Dogs bark. \approx GEN(Bark)(D)
 ‘A kutya ugat.’
- d) Dogs are barking. $\approx \lambda y \exists xs [R(xs, y) \wedge \text{Bark}(xs)](D) \equiv \exists xs [R(xs, D) \wedge \text{Bark}(xs)]$
 ‘Kutyák ugatnak.’

Carlson mellett érvel, hogy (21c)-ben a *dogs* nem helyettesíthető ezekkel a kifejezésekkel: *some dogs* (néhány kutya), *several dogs* (több kutya) vagy *a group of dogs* (kutyák egy csoportja), mivel a ’kutya’ fajtára referál. A *bark* (’ugatni’) ige egy stádiumszintű predikátum (Stage-Level Predicate, SLP), amely önmagában nem alkalmazható a *dogs* fajtajelölőre. A *bark* igét (21c)-ben a GEN módosítja, a módosított *bark* már individuumszintű predikátum (Individual-Level Predicate, ILP).

Carlson szerint tehát a GEN nem kvantor, hanem egy predikátummódosító: a GEN(Bark) predikátum nagyjából ezt jelenti: ’... stádiumai általában ugatnak’. (21c) ezért nem GENx (Dog(x) (Bark(x))) szerkezetű, mert ez a kvantifikációs problémához vezetne.

Az elemzés hasonlóan működik a habituálisok esetében is:

(22) a) Mari éppen dohányzik.

b) $\exists s(s \text{ Mari egy stádiuma} \wedge \text{Dohányzik}(s))$

(23) a) Mari dohányzik.

b) $\text{GEN}(\text{Dohányzik})(\text{Mari}) \approx \text{Mari stádiumai általában dohányzó stádiumok.}$

Carlson a későbbiekben módosította elméletét (Carlson 1989), mivel többen rámutattak arra, hogy az egyargumentumú GEN-nel nem lehet megmagyarázni bizonyos többértelműségeket:

(24a) például kétértelmű (eltekintve a hangsúlyminták különbségétől): jelentheti egyrészt azt, hogy a tájfunok jellemző tulajdonsága, hogy a Csendes-óceánnak ezen a részén keletkeznek (24b), de jelentheti azt is, hogy a Csendes-óceán egy bizonyos részére jellemző, hogy ott tájfunok keletkeznek (24c). Az egyargumentumú GEN-nel csak az első olvasatot lehetne előállítani.

(24) a) Typhoons arise in this part of the Pacific.

tájfun-PL keletkezik.3PL-PRES PREP ez rész PREP a Csendes-óceán

‘A tájfunok a Csendes-óceánnak ezen a részén keletkeznek.’

‘A Csendes-óceánnak ezen a részén tájfunok keletkeznek.’

b) Typhoons have the property of arising in this part of the Pacific.

‘A tájfunok rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy a Csendes-óceánnak ezen a részén keletkeznek.’

c) This part of the Pacific has the property that typhoons arise there.

‘A Csendes-óceán e része rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy ott tájfunok keletkeznek.’

A kétargumentumú GEN felhasználásával később Krifka és munkatársai (1995) a habituális mondatoknak ismét kvantifikációs logikai szerkezetet tulajdonítottak, mely egy implicit kvantort (GEN) tartalmaz, amely a restriktort (a kvantifikáció tartományát korlátozó kifejezés interpretációját) és a nukleáris hatókört mint predikátumokat állítja relációba. (24a) kétféle értelmezésének ((24b), (24 c)) a (25a), illetve a (25b) formulák felelnek meg.

- (25) a) GEN $(\lambda x[\text{tájfun}(x)], \lambda x\exists s[x \text{ s-ben keletkezik} \wedge s \text{ a Csendes-óceán-nak ebben a részében van}])$
 b) GEN $(\lambda s[s \text{ a Csendes-óceánnak ebben a részében van}], \lambda s\exists x[\text{tájfun}(x) \wedge x \text{ s-ben keletkezik}])$

A habituális mondatok restriktora egy (kontextuálisan megadott) szituációhalmaz:

- (26) a) János gyalog jár iskolába.
 b) GEN $(\lambda s[\text{János eljut az iskolába s-ben}], \lambda s[\text{János gyalog megy iskolába s-ben}])$
- (27) a) János dohányzik.
 b) GEN $(\lambda s[\text{János s-ben van} \wedge \dots], \lambda s[\text{János dohányzik s-ben}])$
 (ahol ... helyére a dohányzásra alkalmas szituációk jellemzőit helyettesítjük)

David Lewis (1975) amellett érvelt, hogy a gyakorisághatározók (*mindig, gyakran, néha, ritkán*) esetek felett kvantifikálnak:

- (28) a) A köd ritkán száll fel itt délelőtt.
 b) Ritkán (ha x egy nap, akkor itt a köd délelőtt felszáll x-en)

A (28b)-ben szereplő kondicionális előtagja a kvantifikáció tartományát korlátozza, vagyis restriktor szerepet tölt be. Fara (2001: 64) egyetért azzal, hogy a legjobb magyarázat arra, hogy egy mondatból a kvantifikáló határozót kihagyva habituális olvasatú mondatot kapunk, az, hogy a habituálisok egy rejtett kvantifikációs gyakorisághatározót tartalmaznak. Különben az eredményül kapott mondat interpretálhatatlan volna, hiszen szabad változókat tartalmazna.

Egy másik megfigyelés is ezt támasztja alá, ugyanis a habituális mondatok legtöbbször átfogalmazhatók az *általában, legtöbbször, normálisan* határozókkal.

Lewis (1975) azt feltételezte, hogy a habituális GEN univerzális kvantifikációnak felel meg, vagyis a *mindig* gyakorisághatározóval egyenértékű:

- (29) Amikor esik, zuhog.
 ‘Amikor esik, mindig zuhog.’

Azonban Fara szerint (2001: 69) a (30a, b, c) mondatok közül (30a) és (30b) egyszerre igaz lehet, emiatt (30a) nem ekvivalens (30c)-vel, és ez azt bizonyítja, hogy a rejtett kvantor nem lehet a *mindig*:

- (30) a) Amikor valaki bevágódik elém, miközben vezetek, kihajolok az ablakon és kiabálok.
- b) Amikor valaki bevágódik elém, miközben vezetek és a nagymammal vagyok, *nem* hajolok ki az ablakon és *nem* kiabálok.
- c) Amikor valaki bevágódik elém, miközben vezetek, mindig kihajolok az ablakon és kiabálok.

Fara javaslata szerint a GEN-t kvantornak tekintve a (31)-nek a (32) logikai szerkezet felel meg:

(31) János eszik, amikor éhes.

(32) GEN (Ha s egy szituáció, amelyben János éhes, akkor János eszik s-ben)

Ennek alapján az 'S V-zik, amikor p' sémájú habituális mondatok szerkezete így fejezhető ki:

(33) S V-zik amikor p \approx GEN (Ha s egy szituáció, amelyben p fennáll, akkor S V-zik s-ben)

Az időhatározói tagmondat nélküli habituálisok esetében feltételezhetjük, hogy a restriktort a kontextus biztosítja. De továbbra is kérdés marad, hogyan kell értelmezni a GEN operátort.

A következő részben Farának a kvantifikációs problémára adott megoldását mutatom be.

4. Kivételtoleráló szemantika

Amint a fenti példákból kiderülhetett, a habituálisok jellemzően tolerálják a kivételeket. (31) például igaz lehet akkor is, ha vannak olyan szituációk, amelyekben János éhes, de mégsem eszik, pl. azért, mert nincs a közelében ennivaló. Fara meghatározása szerint a kivétel olyan szituáció, amelyben p fennáll, de S nem V-zik (Fara 2001: 70).

Másfelől viszont azzal is számolni kell, hogy a habituálisok nem tolerálnak mindenféle kivételt. Ha János éhes, és volna mit ennie, és nincs hányingere, és senki sem kényszeríti stb. és ennek ellenére János *mégsem* eszik, akkor (31) hamis.

Fara szerint egy adott habituális mondat esetében a kivételek csoportja két részre osztható. Egyrészt vannak megengedhető kivételek, amelyek összeférnek a habituális mondat igazságával, másrészt vannak nem megengedhető kivételek is, amelyek hamissá teszik a mondatot. A GEN értelmezéséhez a megengedhető kivételek osztályát kell jellemezni. Egy ilyen jellemzés alapján egy „S V-zik, amikor p” mondat akkor és csak akkor igaz, ha minden kivétele megengedhető kivétel.

Azonban Fara szerint nemcsak a tényleges, hanem a kontrafaktuális kivételeket is figyelembe kell venni, különben abszurd eredményt kapnánk. A (34a) és a (34b) mondatok közül az első igaz, a második hamis. Feltéve, hogy egyik gépet sem kapcsolják be soha, a két mondat tényleges kivételeinek halmaza azonos lesz (az üres halmaz), mert egyiknek se lesznek tényleges kivételei. Az első mondat mégis igaz marad, a második pedig hamis.

Miért? Azért, mert az aktuális világhoz hasonló világokban, ahol a gépek időnként be vannak kapcsolva, a narancspréselő gép narancsokat présel, a kenyérpírító viszont nem. Így aztán (34b)-nek rengeteg kontrafaktuális nem megengedhető kivétele van, (34a)-nak viszont minden kontrafaktuális kivétele megengedhető.

(34) a) Ez a narancspréselő gép narancsot présel, amikor be van kapcsolva.

(34) b) Ez a kenyérpírító narancsot présel, amikor be van kapcsolva.

A pusztán lehetséges kivételek körét viszont korlátozni kell, mert ha azt mondanánk, hogy egy habituális mondat akkor és csak akkor igaz, ha minden lehetséges kivétele megengedhető, akkor minden igaz habituális szükségszerűvé válna (feltéve, hogy a lehetőségek minden világban azonosak). Ezért a kivételeket az aktuális világhoz legközelebbi olyan lehetséges világokban kell keresni, ahol a habituális időhatározói tagmondata igaz. Így a habituálisok igazságfeltételeit (35) fejezi ki.

(35) 'S V-zik amikor p' igaz, hha minden kivétel az aktuálisához legközelebbi lévő p-világban megengedhető kivétel.

A megengedhető kivételek halmaza nem adható meg pontosan. A (36)-os mondat esetében

(36) Mari dohányzik, amikor hazaér a munkából.

a megengedhető kivételek pl. ilyenek lehetnek: a) nincs cigarettája, b) nagyon fáradt, c) a szülei otthon vannak. Kérdés viszont, hogy igaz marad-e a mondat

akkor is, ha tudjuk, hogy Mari szülei hetente két munkanapon otthon vannak. Még ekkor is megengedhető kivételnek számítana a c)? Úgy tűnik, hogy eldönthetetlen a kérdés. Fara szerint ezért a habituálisok szemantikáját a határozatlanságról (vagueness) szóló elméletekben lehet csak teljes részletességgel vizsgálni.

Mindezek után a megengedhető kivételek jellemzéséhez vizsgáljuk meg újra a

(31) János eszik, amikor éhes.

mondatot. Az eddigiek alapján ezt akkor tarthatjuk igaznak, ha minden kivétele megengedhető. Képzeljünk el egy olyan szituációt, amelyben nincs ennivaló. Ekkor ennek az s szituációnak van egy φ tulajdonsága: az, hogy nincs jelen benne ennivaló, ami biztosítja, hogy János nem eszik, függetlenül attól, hogy éhes-e vagy sem. Másrészt viszont ha s -nek hiányozna ez a φ tulajdonsága, (vagyis ha lenne s -ben ennivaló), akkor János enne s -ben. Az olyan szituációk, mint hogy nincs ennivaló, vagy hogy János émelyeg, vagy hogy azzal fenyegetik, hogy megölik őt, ha eszik, mind megengedhető kivételeknek számítanak, vagyis nem teszik hamissá a mondatot.

Tegyük fel viszont, hogy János robot, aki evés helyett árammal tölti fel magát: ilyenkor az említett kivételek nem megengedhetőek, ezért a mondat hamis. Ennek alapján az alábbi két feltételt fogalmazhatjuk meg:

(37) A megengedhető kivételek (φ) jellemzői (1. változat)

- (i) ha s rendelkezik φ -vel, S nem V -zik s -ben, függetlenül attól, hogy p teljesül-e vagy sem
- (ii) p teljesülése esetén ha s nem rendelkezne φ -vel, akkor S V -zne s -ben

Fara (2001: 75) rámutat arra, hogy az előbbi két feltételhez még hozzá kell adnunk egy harmadikat. Hogy miért, az (38) értelmezéséből derül ki.

(38) Mari autót vezet, amikor esik az eső.

Tegyük fel ugyanis, hogy Mari autója nagyon ritkán indul be, mondjuk száz alkalomból egyszer. Ha ezt tudjuk, akkor (38)-at hamisnak fogjuk tartani, mert lehet ugyan, hogy Mari mindig megpróbál elindulni, amikor esik az eső, de majdnem mindig sikertelenül. Azonban az előbbi két feltétel szerint a mondat minden kivétele megengedhető volna, hiszen minden olyan szituációnak, amiben esik az eső, és Mari nem vezet, van egy olyan tulajdonsága (az, hogy nem indul be az autója), amelyre (37) feltételei teljesülnek, vagyis

- (i) az említett tulajdonsággal rendelkező szituációkban Mari nem vezet, függetlenül attól, hogy esik-e vagy sem, és
- (ii) ha a szituációnak nem volna meg ez a tulajdonsága, akkor Mari vezetne.

Ezért hozzá kell adni a (37)-ben szereplő feltételekhez, hogy a szituációnak az adott kontextusban egy olyan ϕ tulajdonsága van, amely egyébként normálisan nem jellemző a szituációkra. Az, hogy Mari kocsija nem indul be, normális jellemzője az említett szituációknak, ezért az ilyen kivételek nem megengedhetők, tehát a mondat hamis. A kontextus „normális jellemzői”-nek bevezetésével a habituális mondatok jelentésébe homályosság (vagueness) kerül be.

- (39) Egy „S V-zik amikor p” habituális mondattal tett megnyilatkozás igaz a C kontextusban, hha a mondat minden kivétele megengedhető kivétel C-ben.
- (40) Egy s szituáció megengedhető kivétel a C kontextusban, hha s-nek van olyan ϕ tulajdonsága, amelyre egyszerre teljesülnek az alábbiak:
 - (i) ha s rendelkezik ϕ -vel, S nem V-zik s-ben, függetlenül attól, hogy p teljesül-e vagy sem;
 - (ii) p teljesülése esetén ha s nem rendelkezne ϕ -vel, akkor S V-zne s-ben, és
 - (iii) C-ben ϕ nem normális jellemzője azoknak a szituációknak, melyekben p teljesül.

Térjünk vissza a (36)-os mondathoz:

(36) Mari dohányzik, amikor hazaér a munkából.

A megengedhető kivételek osztályát (36) esetében (és általában) nem lehet pontosan jellemezni: ebben a példában nem világos, hogy normális jellemzője-e az olyan szituációknak, amelyekben Mari hazajön a munkából az, hogy a szülei otthon vannak, akkor, ha a szülei hetente két munkanapon otthon vannak. Ha ezt normálisnak tekintjük, akkor a mondat hamis, ha nem, akkor igaz.

5. Egy formális elemzés vázlata

A GEN operátort általánosítva kiterjeszthetjük az elemzést a fajtákra referáló mondatokra is, így a GEN közös lesz az összes generikus mondat jelentésszerkezetében. Ez azonban azt jelenti, hogy a habituálisok speciális

időtulajdonságainak az értelmezéséhez nem járul hozzá a GEN kvantor. Elemzésemben erre a célra a HAB operátort vezetem be.

A HAB operátor bevezetése mellett a habituálisok szemantikáját kiegészíthetjük azzal, hogy összegeseményekként értelmezzük a szokásokat. Az összegesemények nem lehetnek tetszőlegesek: az összegzési műveletet korlátozni kell azokra az eseményekre, amelyek valamilyen szempontból időben összefüggenek egymással, valamilyen rendszerességgel követik egymást. Ha ezzel is számolunk, akkor a habituálisok jelentése nemcsak a kivételtolerálás, hanem a rendszeresség miatt is kontextusfüggővé válik: nem lehet ugyanis általánosan megmondani azt, hogy az összegesemény részeseményeit milyen időközöknek kell elválasztani egymástól ahhoz, hogy egy időtartamon belül ugyanarról a rendszerességről beszéljünk.

(41) értelmében a C kontextusbeli kivételek halmazát (EXCC) a megengedhető (PERMC) és a nem megengedhető kivételek halmazának uniója alkotja.

$$(41) \text{EXCC} (P, p) = \text{PERMC} (P, p) \cup \neg \text{PERMC} (P, p)$$

(42) a PERMC-be tartozó szituációkra fogalmaz meg megszorításokat a (40)-ben felsoroltaknak megfelelően.

$$(42) s \in \text{PERMC} (P, p) = \text{def } \exists \varphi [s \models \varphi \rightarrow \forall e [e \sqsubseteq s \rightarrow \neg P(w)(e)] \wedge [s \models p \wedge s \not\models \varphi] \square \rightarrow \exists e [e \sqsubseteq s \wedge P(w)(e)] \wedge \varphi \notin \text{NORMC} (p, s)]$$

ahol 's \models p' szándékolt jelentése: az s szituációban p fennáll.

GEN kontrafaktuális szemantikáját (43) adja meg, (35) alapján.

$$(43) \llbracket \text{GEN} \rrbracket = \text{def } \lambda P \lambda p \lambda w \lambda e [\forall w' [w' \text{ legközelebb van } w\text{-hez} \wedge P(w')(e)] \rightarrow \forall s [s \in \text{EXCC} (P, p) \rightarrow s \in \text{PERMC} (P, p)]]$$

A (44)-ben és (45)-ben szereplő SP, illetve EP függvények az eseményekhez kezdő-, illetve végpontjukat rendelik. Ta az atomi időpontok halmaza, τ pedig az úgynevezett futamidőfüggvény (Krifka 1992), amely az eseményekhez lejátszódásuk intervallumát rendeli hozzá.

$$(44) \forall e, t [\text{SP}(e) = t \equiv \text{Ta}(t) \wedge t \sqsubseteq \tau(e) \wedge \forall t' [t' \sqsubseteq \tau(e) \rightarrow t \leq t']]$$

$$(45) \forall e, t [\text{EP}(e) = t \equiv \text{Ta}(t) \wedge t \sqsubseteq \tau(e) \wedge \forall t' [t' \sqsubseteq \tau(e) \rightarrow t' \leq t]]$$

(46)-ban láthatjuk az összegzési művelet interpretációját:

$$(46) \llbracket \sqcup \rrbracket = \text{def } \lambda P \lambda w \lambda e \exists X [X = \{e''': P(w)(e''')\} \wedge e = \sqcup X]$$

Mivel az összegzési művelet eredményeként előálló összegesemények futamidejébe nem tartoznak bele az epizodikus események közti szünetek, be kell vezetni két függvényt, amelyek az összegeseményekre értelmezve az első, illetve az utolsó epizodikus részeseményüket választják ki: a habituális összegeseményt tartalmazó legszűkebb intervallumot így az utolsó részeseménye végpontjának és az első részeseménye kezdőpontjának különbségeként határozhatjuk meg (l. (49)-ben).

$$(47) \forall e, t [\text{FIRST}(e) = e' \equiv e' \sqsubset e \wedge \forall e'' [e'' \sqsubset e \rightarrow e' < e'']]$$

$$(48) \forall e, t [\text{LAST}(e) = e' \equiv e' \sqsubset e \wedge \forall e'' [e'' \sqsubset e \rightarrow e'' < e']]$$

ahol $<$ az időbeli megelőzési reláció

HAB interpretációját (49)-ben láthatjuk:

$$(49) \llbracket \text{HAB} \rrbracket = \text{def } \lambda P \lambda w \lambda t [\forall e', e'' [P(w) \wedge t = \text{EP}(\text{LAST}(e)) - \text{SP}(\text{FIRST}(e)) \wedge e', e'' \sqsubset e \wedge e' \preceq e''] \rightarrow |\text{SP}(e'') - \text{EP}(e')| \leq R]$$

Itt \preceq a közvetlen időbeli követési reláció, R pedig egy kontextuálisan megadott átlag, az a maximális időtartam, amelyre teljesül, hogy két egymást közvetlenül követő epizodikus esemény egymástól legfeljebb ilyen időbeli távolságra lehet ahhoz, hogy adott intervallumon belül ugyanakkor a szokásnak a fennállásáról beszélhessünk. Ha R -nél távolabb van a két egymást követő esemény, akkor legfeljebb egy szokás megszűnéséről és egy másik (számszerűen tőle különböző, de típusában vele azonos) szokás kialakulásáról beszélhetünk.

A múlt idő (PAST) a rendkívül rövid intervallumnak tekintett jelen (most) elé helyezi el időben az eseményeket:

$$(50) \llbracket \text{PAST} \rrbracket = \text{def } \lambda P \lambda w \exists e [P(w)(e) \wedge \tau(e) < \text{most}]$$

Az alábbiakban bemutatom egy habituális mondat interpretációját:

(51) János úszott.

$$(52) \llbracket \text{úszni} \rrbracket = \lambda x \lambda w \lambda e [\text{Úszás}(w)(e) \wedge \text{Ag}(e)(x)]$$

Rövidítsük U -val a $\lambda w \lambda e [\text{Úszás}(w)(e) \wedge \text{Ag}(e)(\text{János})]$ relációt. Ekkor a GEN, az összegzési művelet, PAST és HAB alkalmazása után az alábbi formulához jutunk:

- (53) $\llbracket \llbracket \text{HAB}[\text{PAST}[\sqcup [\text{GEN}[\text{úszni}[\text{János}]]]]] \rrbracket = \lambda w \lambda t \forall e', e'' [\exists e [\exists X [X = \{e''': \forall w' [w' \text{ legközelebb van } w\text{-hez} \wedge \text{Úszás}(w') (e''') \wedge \text{Ag}(e''')] (János) \rightarrow \forall s [s \in \text{EXCC}(U, p) \rightarrow s \in \text{PERMC}(U, p)]] \wedge e = \sqcup X \wedge \tau(e) < \text{most} \wedge t = \text{EP}(\text{LAST}(e)) - \text{SP}(\text{FIRST}(e)) \wedge e', e'' \sqsubseteq e \wedge e' \preceq e''] \rightarrow |\text{SP}(e'') - \text{EP}(e')| \leq R]] \rrbracket$

Ezzel egy olyan relációt kaptunk, amely a lehetséges világok, illetve kumulatív és osztható időintervallumok között áll fenn.

HIVATKOZÁSOK

- Carlson, G. 1980: *Reference to Kinds in English*, doktori értekezés, University of Massachusetts, Amherst, Garland Press.
- Carlson, G. 1989: The Semantic Composition of English Generic Sentences, in G. Chierchia, B. Partee and R. Turner eds.: *Properties, Types and Meaning*, 2, Kluwer, Dordrecht, 167–191.
- Comrie, B. 1976: *Aspect*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Davidson, D. 1967: The logical form of action sentences, in N. Rescher ed.: *The logic of decision and action*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Fara, M. 2001: *Dispositions and Their Ascriptions*, doktori értekezés, University of Philadelphia.
- Farkas, D.–Sugioka, Y. 1983: Restrictive If / When Clauses, *Linguistics and Philosophy* 6, 225–258.
- Krifka, M. 1992: Thematic relations as links between nominal reference and temporal constitution, in Szabolcsi, A.–Sag, I. eds.: *Lexical Matters*, Stanford, CSLI Publications, 29–54.
- Krifka, M.–Pelletier, F. J.–Carlson, G. N.–ter Meulen, A.–Chierchia, G.–Link, G. 1995: Genericity: An Introduction, in Carlson, G.–Pelletier, F. J. eds. 1995: *The Generic Book*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lawler, G. 1973: Studies in English Generics, *University of Michigan Papers in Linguistics* 1,1.
- Lewis, D. 1975: Adverbs of Quantification, in E. Keenan ed.: *Formal Semantics of Natural Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 3–15.
- Parsons, T. 1990: *Events in the Semantics of English*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.

VELÁRISOK, KORONÁLISOK ÉS A JELÖLTSG–JELÖLETLENSÉG KÉRDÉSE*

HUBER DÁNIEL

0. Bevezetés

Dolgozatomban amellet érvelek, hogy – az általánosan elfogadott véleménynel ellentétben (vö. Paradis és Prunet 1991) – nincs oksági összefüggés a fonológiai releváns képzési hely hiánya és a *koronálisok* jelöletlensége között. Azaz a releváns képzési hely hiányából nem adódik a koronálisok jelöletlensége. Ha mégis jelöletlenek, akkor az nem a képzési helyük hiányából ered. A velárisok viszont valóban azért jelöletlenek, mert nincsen bennük semmilyen képzési helyre utaló jegy. Úgy tűnik tehát, hogy a koronálisok „különleges” fonológiai státuszát és viselkedését tévesen eredeztetik képzési helyük hiányából. A koronálisok és velárisok közti jelöltségi viszony és a képzési hely hiánya két külön kérdés, amit azonban az általános elképzelés alapos végiggondolás nélkül összekapcsol.

Ezért az a jelen tanulmány célja, hogy a koronálisok jelöletlensége mellett felhozott érvek spekulatív jellegére és ezek elméleti következtelenségeire rámutasson. Másképpen fogalmazva: tulajdonképpen nincsenek elsőprő erejű, meggyőző bizonyítékok arra, hogy a koronálisok azért jelöletlenek, mert nincs képzési helyük. Ez a velárisoknak valóban a fonológiai viselkedésből következő jelöletlenségét alapozza meg elméletileg is. Annak részletes, tételes bizonyítására azonban, hogy a velárisokban nincsen helyre utaló jegy, itt nem lesz mód egyrészt terjedelmi okokból, másrészt pedig azért, mert másutt már elérhető és kidolgozott gondolatokról van szó (l. Huber 2002, 2004). A tanulmánynak tehát nem célja a velárisok jelöletlenségét itt részletekbe menően megvédeni. Ki kell viszont térnie a dolgozatnak arra, hogy mindezek után a koronálisok viselkedését hogyan lehet értelmezni. Erre több elképzelés is adódik majd.

* Szeretnék köszönetet mondani a konferencián elhangzott előadáshoz hozzászólóknak, különösen Kálmán Lászlónak és Kassai Ilonának. Köszönöm továbbá Nádasy Ádámnak és témavezetőmnek, Szigetvári Péternek, hogy elolvasták a cikk korábbi változatát és kritikai észrevételeket fűztek hozzá. Külön köszönet illeti bírálómat és Kenesei István szerkesztőt megjegyzéseikért. Igyekeztem ezeket figyelembe venni, az esetleges pontatlanságok, következtelenségek az én macacsságom szüleményei.

A jelöltség és a képzési hely közötti összefüggés nagyjából az alábbi két megfontoláson alapszik:

- (1) (a) aminek nincs releváns képzési helye, az fonológiailag jelöletlen
- (b) a koronálisoknak nincs releváns képzési helye

Nevezhetünk „hagyományos”-nak minden olyan (egyéb tekintetben esetleg nagyon is eltérő) elméleti megközelítést, amely a fenti két megfontolás között oksági összefüggést tételez fel, és így a koronálisokat tekinti jelöletlennek. Egy ilyen megközelítésben a koronálisok tehát azért jelöletlenek, mert nincs fonológiailag releváns képzési helyük. Fontos eleme ennek a magyarázatnak, hogy a képzési hely hiányából ered a koronálisok jelöletlensége. Egy másik hangsúlyos elem ebben a megközelítésben a releváns képzési hely fogalma: az a képzési hely, amire fonológiai szabályok, műveletek, stb. utalhatnak. Ezek a megközelítések ugyanis levezetéssel, szabályrendezéssel és/vagy alulszabottsággal magyaráznak fonológiai jelenségeket. Ez a fajta elemzés a kortárs fonológiai irodalomban alighanem leginkább a Carole Paradis és Jean-François Prunet szerkesztésében 1991-ben megjelent *The Special Status of Coronals: external and internal evidence* (A koronálisok különleges státusa: külső és belső bizonyítékok; továbbiakban: „cikkgyűjtemény” illetve *P és P*) című nagyon tág horizontú és sok tényezőt és adatot figyelembe vevő cikkgyűjteményéhez kötődik. Jelen tanulmány tekinthető e cikkgyűjtemény általános bevezetőjére vonatkozó „észrevételnek”.

Az imént leírt megközelítéssel szemben egyrészt azt kívánom megmutatni, hogy nincs okunk megalapozottnak hinni a fenti (1a-b) állítások közötti összefüggést – legalábbis a cikkgyűjteményben részletesen kifejtett és alább ismertető érvek alapján nem. Meg kell vizsgálni az összefüggés két tagját önmagában. (1a) tartható állítás (egy definíció), hiszen egy adott oppozícióban az a jelöletlen, amelyik nincs megjelölve. Esetünkben az a tag lesz a jelöletlen, amelyikben nincs helyre utaló jegy. Azt kell tehát belátni, hogy nem a koronális az a tag, amiből hiányzik a helyre utaló jegy: vagyis, hogy (1b) téves állítás. (1b) állítás ugyanis empirikus kérdés: hogy a koronálisoknak valóban nincs-e releváns képzési helye, ahhoz a koronálisok *hangtani viselkedése* szolgáltatná a bizonyítékot. Nem szolgáltatja. A dolgozat ezért egyrészt megmutatja, hogy mi a baj azokkal az érvekkel, amelyek elvben a koronálisok jelöletlenségét támogatják. Az érvelés indirekt lesz, vagyis azt kell megmutatnom, hogy ellentmondásokhoz jutunk, ha azt feltételezzük, hogy a koronálisokban nincsen helyre utaló jegy. Másrészt felvázol

a dolgozat olyan megközelítést, ami alapján a koronálisok azért lehetnek jelöletlenek, mert ezek az ideális mássalhangzók, és nem azért, mert nincs képzési helyük. Végül ismertet a tanulmány egy olyan megközelítést, amelyben két jelöletlen kategória is van: a koronálisok és a velárisok. Ez csakis úgy lehetséges, hogy míg a velárisok jelöletlenek *egy bizonyos összefüggésben*, addig a koronálisok egy *másik* összefüggésben jelöletlenek. Vagyis két fajta jelöletlenségről van szó.

Az már az eddig elmondottakból is érezhető, hogy a jelen dolgozat kicsit talán spekulatív jellegű. Érzésem szerint ez magából a jelöltség jelenségéből származik. Egyszerűen azt látni, hogy vannak jelenségek a nyelvekben (és itt általában értem a grammatikát), amik gyakoribbak, és nem utolsó sorban elméletileg könnyebben megragadhatók, míg más jelenségek, illetve a gyakoriak ellentétei pedig nem értelmezhetők ilyen könnyedséggel, vagy egyáltalán nem találjuk/találtuk őket élő nyelvekben. Utóbbiakat jelöltnek tartja a nyelvészet, az előbbieket meg jelöletlennek – ennyit tudunk mondani. És ekkor kezdődik a nyelvészeti-elméleti feladat: megmagyarázni, hogy miért nincs, amit nem találtunk, és miért gyakori, amivel sokszor találkozunk az elemző. Különböző univerzálékat állítanak fel... Az viszont már hiba, hogy ezeket – valljuk be, nagyrészt pusztán statisztikai, és tulajdonképpen *nem* egyetemes viszonyokat – készpénznek vesszük, és elméleti *érv*ként használjuk fel. Pedig ezek nem érvek, hanem megfigyelések. Semmilyen fonológiai leírásban nem lehet *érv* és magyarázat egy olyan típusú megállapítás, hogy „és ez pedig azért van, mert ha egy nyelvnek csak egyetlen réshangja van, akkor az az /s/”. Pontosan ezt kell megmagyarázni! A koronálisok „különleges” viselkedését sem lehet azzal magyarázni, hogy változatosak és sokan vannak.

A dolgozat felépítése a következő. Az első rész röviden kitér arra, hogyan vált az egymást követő, illetve kortárs fonológiai elméletek problémájává a jelöltség kérdése, különösen a velárisok és a koronálisok szembeállítása révén. A második rész a tulajdonképpeni észrevételek, ellenvetések tárgyalása a *P* és *P* bevezetőjében felsorakoztatott érvek számbavételével. Itt külön ki kell emelni az implikációs viszony fontosságát. A harmadik rész fejt ki nagy vonalakban az alternatív megközelítés lehetőségét, és ismertet egy konkrét elképzelést (Nasukawa és Backley (2004) nyomán). A tanulmány összegzéssel és bibliográfiával zárul.

1. Röviden az előzményekről

A képzési helyre vonatkozó jelöltségi hipotézis különös módon szorosan kötődik ahhoz az intuícióhoz, hogy valami okból „a koronálisok különlegesek”, illetve hogy „a koronálisoknak különleges státusza van” (*P és P* 1991: xiii). Az irodalomban ennek számos megfogalmazásával találkozhatunk, viszont ennek a „különlegességnek” a mibenléte általában nem lepleződik le, és megmarad többé-kevésbé homályos érzeménynak. Bár maga a fonológiai jelöletlenség fogalma legalább a Prágai Iskoláig nyúlik vissza, először a generatív fonológia tett kísérletet arra, hogy magyarázza a jelöletlenség jelenségét.

A konkrét előzmény Marie-Louise Kean 1975-ben benyújtott *The Theory of Markedness in Generative Phonology* (A jelöltség elmélete a generatív fonológiában) című doktori értekezése volt (idézi *P és P* 1991: xvi, 1–2). Az értekezés azt vizsgálja, hogy a generatív fonológia mit tud mondani a jelöltségről mint jelenségről. Kean a gyakorisági és nyelvelsajátítási jelenségek alapján úgy tartja, hogy „a [koronális] a neutrális/jelöletlen képzési hely” (1975: 48, idézi *P és P* 1991: 1–2). Kean véleményének következménye az lett, hogy meglehetősen hamar tudományos hittétellé vált a koronálisok jelöletlensége, „anélkül, hogy pár odavetett megjegyzésen túl igazolást nyert volna”, ismerik el a szerkesztők (1991: xvi, 2). A fonológusok ennek ellenére, úgy tűnt, megnyugodtak Kean megállapításában, és egyre természetesebben kezelték jelöletlenként a koronálisokat.

Az igazi jelentős hozzájárulás a témához az 1991-es Paradis és Prunet gyűjtemény volt. Érvelésük és reményük szerint a gyűjtemény bebizonyítja (1991: xvi), hogy a lineáris elméletek (például a klasszikus generatív fonológia) után az autoszegmentális elméletek (alulszabottsági és jegyelméletek) hoznak változást e téren, mégpedig döntő és egyértelmű érveket a koronálisok, és nem a velárisok, jelöletlensége mellett.

Figyelemre méltó, hogy a cikkgyűjtemény bevallottan két kortárs fonológiai elmélet keretében vizsgálja a jelöltség kérdését: az alulszabottsági elmélet és a jegyelmélet keretében. Bár mindkettő szakít a klasszikus generatív lineáris modellel, abban megegyeznek, hogy egyfelől továbbra is feltételezik az ábrázolás két szintjét (mögöttes és felszíni), másfelől magukévá teszik az alulszabottság fogalmának valamely változatát, a radikális alulszabottságtól a kontrasztív alulszabottsáig. Ily módon közvetlenül kódolják a levezetés valamely szintjén a jelöltségi viszonyokat (1991: 4–8). Ebben jut jelentős szerephez a releváns képzési hely fogalma, hiszen egy releváns kép-

zési hellyel rendelkező hang eleve nem lehet alulszabott a mögöttes ábrázolásban. Ezekben az elméletekben tehát a koronálisok viselkedését általánosságban úgy magyarázzák, hogy a képzési helyükre nem tud semmi olyan művelet utalni, amely a mögöttes ábrázoláson fut le, hiszen ott ezek a hangok még nem specifikáltak.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy más elméleti megközelítés mondhat-e mást a jelöltségről? A válasz igen, amennyiben leírja és (jobban) magyarázza a megfigyelt jelenségeket. Nyilvánvalóan egy olyan elmélet, amely nem tételezi fel az ábrázolás két szintjét, és nem él az alulszabottság fogalmával sem, szükségszerűen mást mondhat a jelöltségi viszonyokról is. Ilyen elméleti keret például a kormányzás-fonológia és leszármazottai, a CV- és VC-fonológiák. A kormányzás-fonológia üres helyeleműnek tekinti a veláris /k g x γ η/ szegmentumokat, ellenben helyelemet tételez fel a koronálisokban / dentálisokban, amit *R* jelöl a *rezonanciára* utalva (vö. Harris–Lindsey 1995: 67).

2. Hagyományos érvek a koronálisok képzési hely nélküliségére

2.1 Asszimilációs hajlam

A koronálisok képzési hely nélkülisége mellett az egyik legfontosabb empirikus fonológiai érv az, hogy a koronálisok asszimilációra hajlamosak (*P* és *P* 1991: 8). Ez azonban alaposabban megvizsgálva a felhozott példákat és további adatokat, empirikusan nem áll meg. Ha igaz az állítás, hogy a koronálisok hajlamosak más képzési helyekhez való hasonulásra, akkor például a következő változások nem csak természetesek, de gyakoriak is lennének, és sok nyelvben előfordulnának (a „>” jel itt és másutt a dolgozatban egyaránt jelölhet szinkron morfofonológiai váltakozást és történeti változást, minthogy nincs szerepe az érvelésben):

- (2) (a) -kt- vagy -kt# > -kk- és -kk#
- (b) -pt- vagy -pt# > -pp- és -pp#
- (c) -ks- vagy -ks# > -kk- és -kk#

Vagyis például intervokális és szóvégi, második elemként koronális mássalhangzót tartalmazó csoportokból a koronális hasonulna az előtte levő mássalhangzó képzési helyéhez. Kétségkívül előfordulhatnak ilyenek, akár szinkron alternációként, akár diakrón változásként, de ezeket mai fonológiai ismereteink szerint egyáltalán nem tartanánk természetesnek és jelöletlen folyamatnak (hasonló, elméletileg elképzelhető, de nem létező példákhoz

lásd Szigetvári 1994: 216–7). Azért jelöltek ugyanis ezek a folyamatok, mert a hasonulás és gyengülés iránya ezekben a kapcsolatokban a másik irányba mutat. Valójában az ilyen folyamatokat tehát soha nem is tartotta a fonológia természetesnek, és tudomásom szerint ilyen folyamatok nem fordulnak elő, legalábbis rendszerszerűen nem.

A fenti mássalhangzó-kapcsolatokból ugyanakkor a következők gyakori és adatolható diakrón változások (*ć* és *ś* IPA /tʃ/ illetve /ʃ/ az iráni adatokban), amik viszont egyértelműen azt mutatják, hogy nem a koronális hasonul:

(3) (a) -kt- > -tt- illetve -pt- > -tt-

latin *la[kt]e* > olasz *la[tt]e* ‘tej’ (Tamás 1978: 67)

ugyanígy: lat. *no[kt]e* > ol. *no[tt]e* ‘éjszaka’, lat. *fa[kt]u* > ol. *fa[tt]o* ‘tény’

latin *se[pt]e* > olasz *se[tt]e* ‘hét’ (Tamás 1978: 67)

ugyanígy: latin *ca[pt]ura* > olasz *ca[tt]ura* ‘elfogás’

(b) -ks- > ʃ, s illetve -ps- > s

latin *co[ks]a* > olasz *coscia* /koʃʃa/ ‘comb’ (Tamás 1978: 68)

latin *ca[ps]a* ‘tok, hüvely’ > olasz *ca[ss]a* ‘(pénz)tár’ (Tamás 1978: 68)

(c) (-ćv- >) -śv- > -sv- > -s- ósíráni *śv > óperzsa -s- (Fodor 2000: 603)

(-ćv- >) -śv- > -śś- ósíráni *aśva > szaka *aśśa* ‘ló’ (Fodor 2000: 604)

-sk- (> -sx-) > -sj- > -S

nyugati germán nyelvek: óa. *æsce* > mai ang. *ash* /æʃ/ ‘hamu’, ném. *Asche*

E folyamatok közül (3a) és (3b)-vel összefüggésben persze jogosan lehet felvetni, hogy a képzési hely szerinti hasonulás iránya akadályhangok ilyen kapcsolatában amúgy is regresszív, tehát nem meglepő, hogy a koronális hasonlít magához. De ott van (3c), ahol az látszik, hogy szintén a koronális „marad meg”, pedig itt ellenkező a hasonulás iránya. Ebben az esetben persze azért van progresszív hasonulás, mert a nagyobb szonoritású tag, a /v/ illetve /j/ esik hátrébb, és itt ez a jelöletlen irány. A (3a-c) példákon tehát az látszik, hogy a hasonulás jelöletlen iránya egyik esetben sem a koronálisok megmaradásának kedvez. Az viszont feltűnő, hogy például morféma belseji -*tk-*, -*tp-* kapcsolat – vagyis ahol a nem-koronális zárhang követné a „legtipikusabb” koronális – nagyon ritka a nyelvekben (bár előfordul, például magyar *atka*), és akkor sem valódi, hanem álkapcsolat általában (vö. Harris 1997). Ez azért érdekes, mert itt valóban jól lehetne

látni, hogy a koronális hasonulás útján eltűnik, és ez jó érv lenne a koronálisok hely nélkülisége mellett. De az ilyen szavak csak feltűnően ritkán fordulnak elő a nyelvekben. Miért pont azok az esetek hiányoznak, amelyek a koronálisok képzési hely nélküliségét támogatnák?¹

A (3)-as példák mindegyike tehát azt mutatja, hogy a koronálisokhoz hasonulnak a szomszédai, és nem fordítva, a hasonulás iránya pedig (a példákban) a szonoritási viszonyoktól függ. Feltűnő továbbá, hogy pontosan azok az esetek hiányoznak, ahol a hasonulás iránya a koronálist hasonítaná morfémán belül (itt tehát nem szólok a *goo[d b]oy* > *goo[bb]oy* ‘jó fiú’ típusú, szóközi hasonulásról). Mindez viszont azt mutatja, hogy „a koronális az erősebb”: nem ez hasonul, hanem ehhez hasonulnak a más képzési helyű hangok. Ez pontosan az ellenkezője annak, ami a koronálisok vélt asszimilációs hajlamából következne.

Meg kell említeni ebben az összefüggésben *P* és *P* standard hivatkozott példáját – és valószínűleg az imént leírt „félreértés” okát –, Paul Kiparsky 1985-ös cikkét (idézi *P és P* 1991: 9). Kiparsky cikkében a nazálisok hasonulásáról tett (helyes) megállapítást, amikor a katalán nazálisok hasonulását vizsgálva megállapította, hogy a dentális nazális [n] a „leg hasonulékonyabb”, és hogy az NC csoportokat homorganikusnak várjuk. Ez kétségkívül empirikusan is megáll. Viszont a (4a) példák, ha szembevetjük (4b)-vel, tulajdonképpen éppen azt bizonyítják, hogy a nazálisok másként hasonulnak zárhangokhoz (tehát az NC-csoportokban), mint azonos szonoritásúakhoz. Ugyanis (4b) azt mutatja, hogy a nazálisok egymáshoz pontosan úgy hasonulnak, mint a zárhangok egymáshoz (vö. (3a) fent):

(4) (a) -nt#

-np# > -mp#

-nk# > -ŋk#

(b) latin *colu[mn]a* > olasz *colo[nn]a* ‘oszlop’

vö. latin *ca[pt]ura* > olasz *ca[tt]ura* ‘elfogás’

¹ Bírálóm szerint a morfémán belüli *-tk-*, *-tp-* hiánya a koronálisok jelöletlenségét támogatja: Ezek azért nem fordulnak elő ugyanis, mert nem jutnak el a felszínre, hanem még előtte asszimilálódnak. – Szerintem ennek viszont kellene valami jelét látni, pl. magánhangzónyúlás, vagy más utalhatna a mássalhangzó eredendő meglétére. A latinban látni ilyen: **peds* Nom. ‘láb’ > *pēs* (vö. *pedem* Acc.). Ez viszont csak koronálisokkal történik a latinban is (koronális /s/ előtt). Ha nincs jele egy hang meglétének, akkor nem szabad feltételezni sem.

Kiparsky NC csoportjai nyilván a (4a) és nem a (4b) eseteket fedik le. A két csoport közötti különbség abban van, hogy az eltérő szonoritásúak, (4a), lehetnek eltérő képzési helyűek is kiinduláskor (pl. koronális /n/ és labiális /p/), és itt valóban a nazális elveszti képzési helyét, és hasonul a zárhanghoz. Viszont azonos szonoritásúaknál, (4b), a második hang aligha lesz más, mint koronális – és ez feltűnően hasonló ahhoz, hogy nincs *-tk-*, *-tp-* szó belsejében. Ebből viszont az következik, hogy a nazálisok zárhangokhoz hasonulási folyamatait tulajdonképpen nem a képzési helyük, hanem a nazalitásuk (szonoritásuk), azaz képzési módjuk határozza meg: az [n] (4a) szerinti hasonulása nem tekinthető egy koronális hang hasonulásának, hanem csakis egy nazális hangénak, hiszen ott nem koronális képzési helye alapján hasonul, hanem mint nazális képzési módú hang. Koronálisként (4b)-ben viselkedik, és ott magához is hasonítja az előtte álló /m/-et. A nazálisok (4a) típusú hasonulását tehát nem lehet érvként használni képzési helyek jelöltségi viszonyának tárgyalásánál, mivel az nem a helytől függ.²

Összefoglalásként egyrészt megállapítható, hogy a koronálisok, mint képzési helyük által meghatározott szegmentumok, éppen hogy magukhoz hasonítanak, nem ők változnak. Továbbá, hogy a nazálisok nem képzési helyük szerint, hanem nazalitásuk alapján hasonulnak az NC-csoportokban, tehát az ilyen példák irrelevánsak a koronális jelöletlenség szempontjából, hiszen nem azt mutatják.

2.2 Neutralizációk

A koronális képzési helybe történő neutralizáció is fontos empirikus érvként jelenik meg az irodalomban. Azonban a cikkgyűjteményben megemlített, de példákkal meg nem támogatott koreai folyamatok egyáltalán nem ezt mutatják (1991: 9–10). Az egyik idézett koreai jelenség, hogy kóda-pozicióban a „feszes” és „aspirált” zárhangok egyszerű zárhangokként jelennek meg – ami képzési helyet nyilván nem érint, nem is világos miért szerepelt a koronálisok jelöletlenségének illusztrálására (1991: 9). A másik, szintén koreai jelenség (1991: 10) egy „szabályos” mássalhangzó-gyengülés szótagzárlatban: palatálisok gyengülnek dentálisokká. Ezzel pedig az a probléma,

² Bírálóm fenntartja véleményét, miszerint a katalán adatok, (4a), a koronálisok jelöletlenségét támogatják. A nazálisok általános hasonulására (pl. *mt > nt) azonban szintén van adat, igaz, hogy rekonstruáltak, ezért nem kívántam idézni itt őket. Pl: IE **km.t-* ‘száz’ > latin *cent-* („m.” ún. „szótagos” /m/), ahol a vokalizmus (-en-) árulja el, hogy ott labiális nazális volt, nem dentális /n/.

hogy a palatálisokat szokás koronálisoknak tekinteni (bár éppen a magyarban külön szokták venni, vö. *Új magyar nyelvtan*, É Kiss et al. 1998: 328), így magát a koronális képzési helyet ez a neutralizáció szintén nem érinti, csak a képzési módot: affrikáták jelennek meg zárhangként szótagzárlatban.

P és *P* bevezetője tehát, mint kitűnik, nem szól érdemben a koronális helybe történő neutralizációról. Mégis érdemes megemlíteni pár gondolatot ezzel összefüggésben. Igazi neutralizációra példa ez volna:

- (5) -k# > -t#
-p# > -t#
-f# > -s#

vagyis hogy szóvégén nem-koronálisok gyengülnek koronálissá, és ezekből ráadásul sokat várnánk, sokféle nyelvben, és nem csak sporadikusan. Nem találni rendszeres példát ilyen folyamatra. Az alábbiak viszont valóban előfordulnak:

- (6) -k# > -?#
-p# > -?#
sőt -t# > -?#

vagyis bármely képzési helyű zárhang hangszalag zárhanggá válhat szóvégén. Ez különös módon éppen /t/ és /k/ esetén gyakori, például az angol egyes változataiban, a finnben pedig általánosan: közfinn *-k# > finn -?#, de közfinn *-t# nem változik (Bereczki 2000: 41–42). Általában elmondható tehát, hogy a neutralizáció leginkább komplexitást (többek között képzési módot) érint szótagzárlatban, és nem specifikusan a koronális képzési helyet.

Indoeurópai nyelvekben, például a latinban és az ógörögben, megfigyelhető bizonyos tendencia, hogy szóvégén (de csakis ott) koronálisok állhatnak csak – ráadásul ezt „örökölte” néhány újlatin nyelv is. Ezt azonban érvként és példaként használni némi indoeurópai részrehajlásra vall, és valójában „véletlen” ezekben a mai nyelvekben is. Ráadásul eredetileg a latinban is lehetséges volt -m# a szóalak végén, aminek a (klasszikus latin) hangértékéről lehet ugyan vitatkozni (vö. Tamás 1976: 74), de indoeurópai megfelelései igazolják eredendő meglétét. Ez a koronális tendencia tehát nem közös IE örökség nyoma: a germán, szláv, ind nyelvek nem ismerik ezt a megszorítást, és árnyaltabb a kép az újlatin nyelvek esetében is.

A spanyolban például, ahol ez a koronális tendencia él, csak a következő szóvégi kóda mássalhangzók fordulnak elő:

(7) /s θ ð n l r/

Igaz ugyan, hogy (7) tanúsága szerint csak koronálisok (ráadásul [+anterior], azaz dentálisok) lehetnek a kódában – ami lehetne érv a koronálisok jelöletlensége mellett –, azonban */t/# és */d/# nem állhat szó végén: hiányzik például éppen a „legegyszerűbb” és „legkoronálisabb” zárhang, a /t/. Meg kellene magyarázni, hogy /t d/, és a spanyolban fonémaként létező /tʃ/ és /λ/ – amik azért szintén koronálisok –, miért nem fordulnak elő szóvégi kódában? Ehhez nyilvánvalóan nem elég a jelöletlenség. Ráadásul szó belseji kódákra ez a megszorítás szemmel láthatóan egyáltalán nem igaz, hiszen létezik

(8) *ho*[mb]re ‘ember’, *sa*[ŋg]re ‘vér’, *ca*[mp]o ‘mező’, *tro*[ŋk]o ‘fatörzs’

vagyis nem csupán a tisztán koronális *-nd-*, *-nt-* és *-ld-*, *-lt-*, *-rd-*, *-rt-*, *-rs-*, *-rθ-* csoportok fordulnak elő, hanem bármely homorganikus NC csoport is, amelyben nem-koronális kóda-mássalhangzók is értelemszerűen szerepelhetnek. A kódára tehát nem lehet általános kijelentést tenni a spanyolban. Azt kell itt belátni, hogy a spanyol bár első ránézésre azt mutatja, hogy a koronális alulszabottság, jelöletlenség játszik szerepet a szóvégi kódák mássalhangzóinak eloszlásában, igazából egyáltalán nem erről van szó. Egyszerűen nyelvtörténeti örökségként kapták a latinból (ez a „véletlen”), hogy csak ezek maradtak meg (illetve hogy csak dentális /θ ð/ jött létre). A lényeg, hogy *nem* a koronálisuk kedvezett a megmaradásuknak, mert a koronálisuk egyfelől kedvezett volna a /t d/-nek is (örökölhették volna a latinból), másfelől a dentálisok mellett talán egyéb koronálisokat, például a palatálisokat is lehetővé tette volna szóvégen.

A thaiban (Smyth 2003) – hogy további példával éljek – a kódában csak nazálisok (/m n ŋ/), siklóhangok (/j w/) és fel nem pattanó zárhangok (/p t k/) fordulnak elő, megint csak nem képzési hely, hanem képzési mód alapján. Hasonló mintát mutat a mandarin is (Duanmu 2002: 62), ahol csak siklóhangok (/j w/) és nazálisok fordulnak elő kódában, de */-m#. Egyrészt feltűnő, hogy kódában nincs labiális nazális, de van veláris nazális és /w/, tehát itt sem csak koronálisok fordulnak elő. Ugyanakkor nincs likvida /l/ ebben a pozícióban, ami viszont koronális (és szótag elején fonéma).

Összegzésképpen elmondható, hogy a kódabeli mássalhangzó-gyengülések, neutralizációk nem a képzés helyére érzékenyek, sokkal inkább a képzési mód komplexitása játszik szerepet. Továbbá, nem tűnik általánosnak, hogy kódában koronálisokat szeretnek a nyelvek.

2.3 A gyakoriságról mint bizonyítékról – az implikáció fontosságáról

Roppant fontos érv a koronálisok jelöletlenségének alátámasztására a gyakoriságuk és változatosságuk mind egy nyelven belül, mind általánosságban (1991: 10). Ez azonban nem bizonyíték, hiszen a gyakoriság más statisztikai megállapításoknál nem, vagy nem közvetlenül jár együtt a jelöletlenséggel. Erre példaként alább a réshangok–zárhangok, illetve a nazális és orális magánhangzók jelöltségi viszonyait gondolom majd végig. Megemlíteném a gyakorisággal kapcsolatban, hogy a szerkesztők gondosan elkülönítik három típusát (1991: 11): „készletbeli gyakoriság”, „tipológiai készletbeli gyakoriság” és „előfordulási gyakoriság”, azonban ellenvetésem általánosságban vonatkozik a gyakoriságra. Ráadásul a szerkesztők sem foglalnak állást a tekintetben, hogy melyik típus is a fő magyarázó erő jelöltség dolgában.

Tekintsük először a réshangok eloszlását nyelven belül („készletbeli gyakoriság”), és általában a nyelvekben („tipológiai készletbeli gyakoriság”), valamint a fennálló jelöltségi kapcsolatot a zárhangokkal (az affrikáták nyugodtan kimaradhatnak, ezek egyértelműen a legjelöltebbek az akadályhangok között). Megvizsgálva több nyelv fonológiáját és az IPA táblázatot, a következő észrevételeket tehetjük:

- (9) (a) implikációs viszony áll fenn a zárhangokkal:
ha van réshang egy készletben, akkor kell legyen zárhang is
- (b) sok nyelv készletében több vagy legalább annyi réshang van, mint zárhang:
pl. angol, spanyol, francia, német, magyar
- (c) IPA (1993) jelek száma (expiratórikus képzésűek):
22 réshang jel van, ez több mint a táblázat bármely másik sorában vagy oszlopában

Ha a gyakoriságból ((b) és (c) pont) következtetés vonható le a jelöletlenségre vonatkozóan, akkor egyértelműen az következik, hogy az akadályhangok között a réshangok a jelöletlenek, hiszen gyakoriak és sokan vannak (ráadásul ez az egyetlen képzési mód, amellyel minden képzési helyen képezhető hang!). Vegyük észre azonban, hogy mégsem ennek alapján

állapítjuk meg a jelöletlenséget, hanem az implikációs viszonynak ((a) pont) van döntő szava: a két képzési mód közül a zárhang a jelöletlen, mert a réshangok megléte feltételezi a zárhangok meglétét. (Eltekintek itt attól, hogy végiggondoljuk, mi lenne, ha fordított jelöltségi sorrendet tételoznénk fel mégis.) A fenti (9c) állítással kapcsolatban felvetődhet továbbá, hogy az a rengeteg réshang nyilván sose mind kontrasztív egy nyelven belül. Ez igaz. De ugyanez áll a koronálisokra is.

Érdekes lehet itt megemlíteni, hogy a kormányzás-fonológia feltételezte elem-készlettel kifejezve történetesen a réshangok a kevésbé bonyolultak szerkezetileg (Harris és Lindsey 1995). Bennük pusztán egy *H* elem található, ami a súrlódásért felelős, míg a felpattanó zárhangok emellett az elem mellett egy zár elemmel is rendelkeznek. Ennek alapján lehetnének jelöletlenek a réshangok. Figyelemre méltó, hogy ez a megközelítés sem a gyakorisággal érvel, csak az implikáció számít – bár hallgat a kormányzás-fonológia a jelöletlenség ügyéről.

Vehetünk egy másik példát is a gyakoriság és a jelöltség viszonyának alakulására: a nazális és az orális magánhangzók kapcsolatát. A nazális magánhangzók jelöltek az orálisakkal szemben, szól az univerzálé. Ezért például a franciában is a nazális magánhangzók számítanak jelöltnek. De ezt a viszonyt nem gyakorisággal szokás megtámogatni (még ha meg is lehetne), sőt az is teljesen irreleváns, hogy a francia gyerekek mikor sajátítják el a nazális magánhangzókat az orálisokhoz képest. A franciában, és általában, azért jelölt a nazális magánhangzó, mert egy gesztussal, a nazalitással több van benne – bonyolultabb, ennyi. Ha mérhetően sokkal több lenne nazális képzésűből, mint orálisból (a franciában értem), akkor is a nazális lenne a jelölt, mert benne van a nazális jel, míg az orális magánhangzóban nincs ilyen gesztus. A francia példánál maradva, az pedig, hogy „milyen gyakran fordul elő”, az attól függ, hogy minek a gyakoriságát nézzük. Ha szövegbeli előfordulás a szempont, akkor azt tapasztaljuk, hogy „rengetegszer” fordul elő nazális a franciában – de ez nem érv ebben a formában. Ha hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban nézzük, bizony előfordul nazális magánhangzó mindkettőben. Ha azt nézzük, mennyire változatosak, akkor viszont egyértelműen kevesebb fajta nazális magánhangzója van a franciának, mint orális. Akkor melyik legyen a szempontunk?

A fentihez hasonló észrevételeket tehetünk a velárisokról a koronálisok tekintetében:

- (10) (a) implikációs viszony áll fenn a két képzési hely között:
ha van veláris egy készletben, akkor kell legyen koronális is
- (b) sok nyelv készletében több koronális van, mint veláris:
pl. angol, spanyol, francia, magyar
- (c) IPA (1993) jelek száma (expiratórikus képzésűek):
19 koronális jel van (palatálisok és retroflexek nélkül), ez több mint bármilyen más képzési helyű

A fenti következtetésekhez hasonlóan itt is az implikációs viszonynak kell elsőbbséget tulajdonítani, egyedül ennek van nyelvészeti, fonológiai tartalma. A koronálisok jelöletlenségének megállapításában nem játszhat szerepet a (b) és (c) pont szerinti megítélés. Ebből azonban az is következik, hogy az asszimilációs, a neutralizációs, és most a gyakorisági érvek elvetése után, az implikációs viszony támasztja alá egyedül a koronálisok jelöletlenségét. Erre fontos volt itt rámutatni.

Észre kell azonban venni, hogy ez az implikációs viszony nem azt mondja ki, hogy a koronálisoknak nincs helye, csupán azt, hogy jelöletlenek. Nem végiggondolt és elhamarkodott lépés ebből az implikációból a koronálisok helynélküliségét kiolvasni. Nagyon fontos észrevennünk, hogy a koronálisok *contra* velárisok probléma tulajdonképpen az, hogy az implikációs viszony nem mutat egy irányba a képzési hely hiányával. Hogy ez miért lehet így, valamint hogy ez miért fontos, és hogy mit kezdjünk ezzel a felismeréssel, arról a harmadik részben lesz szó.

2.4 Mit is jelent a transzparencia?

A koronálisok, a szerkesztők előszava szerint (*P és P* 1991: 10), gyakran viselkednek transzparens, áttetsző mássalhangzókként a nyelvekben. Ez azt jelenti, hogy „a szegmentum átenged magán jegyeket” – ő maga nem változik a folyamat során, de nem is gátolja a folyamatot. Úgy viselkedik tehát, mintha nem is lenne ott. Konkrét példával sajnos nem támogatják meg a transzparencia jelenségét a szerkesztők. Az alábbi fejtegetésben megvizsgálók néhány lehetséges foratókönyvet. (11) rövid összefoglalója ezeknek a lehetőségeknek:

(11) lehetőségek:

- (a) /ate/ > [ete] / [æte] palatalitás terjed balra
- (b) /ate/ > [etje] / [etʃe] / [ætje] / [ætʃe]
- (c) /atu/ > [otu] / [utu] labialitás terjed balra
- (d) /atu/ > [opu] / [upu]

Vegyük sorra a fenti lehetőségek következményeit. Az (a) és (b) esetben a második magánhangzó, az /e/, palatalitása ([+front], I-elem, stb), a (c) és (d) esetben az /u/ labialitása ([+round], U-elem, stb) átterjed az első magánhangzóra. A transzparencia és a képzési hely hiánya alapján két-két, egymásnak ellentmondó lehetőség van. A transzparencia értelmében azt várni, hogy a közbeeső koronális /t/ változatlanul átvészeli az elemek terjedését, tehát (11a, c) az eredmény. A képzési hely hiánya azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a terjedő elemek hatására megváltozik a /t/, minthogy beleesik a folyamat hatókörébe. Ha nincs képzési hely /t/-ben, akkor a /tʃ/ és a /p/ hangzós változatokat (11b, 11d) is várnánk, hiszen ugyan mi állítaná meg a palatalitás és a labialitás terjedését, ha üres vázponttal találkoznak? Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a hipotetikus /t/ hang akár a transzparencia, akár a képzési hely nélküliség alapján reagál, mindenképpen másképp kell viselkedjen, mint az összes többi nem-koronális mássalhangzó abban a rendszerben. Tehát ha /t/ transzparens, akkor a többi mássalhangzó, például a velárisok, megváltoznak, ha pedig hely nélküliként reagál a /t/, akkor a többi mássalhangzó nem változik – különben nincs értelme különbséget tenni a jelöltség alapján ebben a vonatkozásban. Kétséges azonban, hogy valóban ez történne a koronálisokkal a nyelvek általánosságában.

Az viszont biztosan látszik, hogy a velárisok, legalábbis adatolható történeti anyagban, igenis a képzési hely nélküliségnek megfelelően reagálnak, vagyis terjedő elem hatására megváltoznak. Erre nagyszerű példa az óangolban fellépő palatalizáció, amely tulajdonképpen az umlaut mellékterméke volt. Az umlautot, mint ismeretes, hangsúlytalan helyzetben álló /i/ illetve /j/ váltotta ki, és hatására a megelőző szótag magánhangzója palatálissá vált. Eközben azonban /k γ/ is palatalizálódott (vö. 12a). A többi mássalhangzó, beleértve a koronálisokat is, nem palatalizálódtak. (12 b-c) azt mutatja, hogy az óangol velárisok képzési hely nélküliként viselkedtek, és palatalizálódtak mind a góttal, mind a többi nyugati germán nyelvvel ellentétben:

- (12) (a) V k i > V tS i
 [-palat] [+palat] [+palat]
- (b) gót *so:kjan* – óangol *se:čan* „keresni” (> mai angol *(be)seech*)
- (c) mai angol: /dʒ:/ > /dʒ/ bridge edge ridge
 mai német: /kk/ > /k/ Brücke Ecke Rücken
 mai holland: /x:/ > /x/ brug eg, egge rug

A velárisok hasonló palatalizációi más nyelvekből is adathatók (újlatin nyelvek, l. Huber 2004: 13–18, vót, l. Bereczki 2000: 41). Ebből az következtetés vonható le, hogy a velárisok inkább viselkednek képzési hely nélküli szegmentumként, mint a koronálisok.

3 Alternatív elképzelések a koronálisok jelöletlenségének magyarázatára

3.1 A koronálisok jelöletlensége és az „ideális mássalhangzó”

Fentebb esett már szó arról, hogy milyen szerepe lehet az implikációnak a koronálisok jelöletlenségével kapcsolatban (l. 2.3). Rámutatott a dolgozat arra, hogy ez az implikációs viszony nem a képzési hely hiányát jelenti, ellenben megragadja a koronálisok „kitüntetett” szerepét a nyelvek fonológiai rendszerében: nélkülük nincs természetes nyelvi fonémakészlet.

Ebben a részben azt az elképzelést vázolom fel, hogy a koronálisok jelöletlensége „ideális mássalhangzó” voltukban ragadható meg, és nem képzési hely nélküliségükben: vagyis a koronálisoknak éppen, hogy nagyon is markáns konzonáns *melódiájuk* van. Ismert megfigyelés, és fonológiai–fonetikailag is alátámasztható összefüggés, hogy a magánhangzók között vannak valamilyen értelemben ideálisabbak. Például egy /a/-típusú magánhangzó sokkal vokálisabb, ezért ideálisabb, mint egy /u/ vagy egy /ə/. Ez következik akusztikai tulajdonságából, másrészt fonológiai viselkedése is gyakran alátámasztja. A mássalhangzók között ugyanígy elképzelhető egy ideálisabb csoport.

Hogy a veláris vagy a koronális hely tekintendő-e ennek az ideális helynek, az pontosan azon múlik, hogy elfogadjuk, vagy elvetjük az (1b) állítást. Fentebb arra láttunk érveket, hogy nem áll meg ez az állítás, vagyis a koronálisok képzési helyének hiánya – ami az előző részben ismertetett négy kritériumból következne – nem megalapozott. Huber (2004: 13–30) viszont számos egymástól független jelenséget gyűjt egybe, amelyekben a velárisok képzési hely nélküli szegmentumokként viselkednek. Ilyen többek között a velárisok palatalizációja (vö. (12) fent), hasonulási hajlama (vö. (3a) fent) és

vokalizálódási hajlama. Utóbbi például az óangolban látszik nagyon szépen, ahol intervokálisan és likvidák után a zöngés veláris réshang, [ɣ], a középanyolban magánhangzóvá lett: óang. *dra[ɣ]an* „húzni” > középanyol *drawe* > mai angol *draw* /drO:/ (vö. német *tra[g]en*); *fol[ɣ]ian* „követni” > *folwe* > *follow* /fOleU/ (vö. német *fol[g]en*). Hasonló adatokat idéz Bereczki (2000: 18) a balti finn nyelvek történetéből, ahol /ɣ/ szintén vokalizálódott: proto-finnugor **wiye* > észti *viia* „visz”. Mindezek nagyon határozottan azt mutatják, hogy a velárisoknak nincs releváns képzési helye, változásuk eredményét a környezetük határozza meg. De ez a klasszikus kormányzás-fonológia álláspontja is, hiszen a velárisok az üres helyeleműek ebben a keretben (l. Harris and Lindsey 1995; Huber 2002, 2004).

Azonban a koronálisok készletbeli gyakorisága, „sokfélesége”, de különösen a velárisokkal fennálló implikációs viszony (lásd (10)) a koronálisok valamilyen szempontú jelöletlensége felé mutat. Ez a jelöletlenség azonban már nem a képzési hely *hiányától* függ, ellenkezőleg: egy nagyon is *markáns konszonáns helyet* feltételez. (Mivel Huber (2002) még az (1a) és (1b) közti összefüggést vallotta, ezért ott általában véve tagadtam a koronálisok jelöletlenségét; azt a megállapítást viszont, hogy a velárisoknak nincs releváns képzési helye továbbra is fenntartom.)

Konkréten a koronálisokat (dentálisokat) az teheti ideálissá, hogy nem osztoznak magánhangzós jegyeken, elemeken. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy – ellentétben a cikkgyűjtemény címével – *a koronálisokban nincs semmi különleges*, egyszerűen ők a minta-mássalhangzók. Minden más, ami nem koronális helyen képződik, az bizonyos értelemben nem mássalhangzó: a palatálisok (pl. /c tʃ/) azért nem, mert van bennük [+magas] (vagy más elméletben, I-elem, palatalitás), ami közös az elől képzett magánhangzókkal (pl. /e i/); a labiálisok (pl. /p m w/) azért nem, mert van bennük [+ajakkerekítés] (U-elem, labialitás), ami az ajakkerekítéses magánhangzóknak is sajátja (pl. /o u y/). Más szóval van bennük olyan jegy, ami nem mássalhangzós. A velárisok ebben a megközelítésben azért érdekesek („különlegesek”?), mert nincs bennük semmilyen hely, ami közös lenne akár a magánhangzókkal, akár a mássalhangzókkal (!). Mássalhangzó voltukat elsősorban szótagbeli pozíciójuknak köszönhetik: mássalhangzó ponthoz kötődnek az időzítési tengelyen. Másodsorban természetesen szerepet játszik mássalhangzós képzési módjuk (zár a /k/, zöreje a /x/, zöngé és zár együtt a /g/ esetében), de nem a helyük, mert az nincs.

Ez a megközelítés nem új keletű. A velárisok jelöletlenségét feltételezi a kormányzás-fonológia az 1990-es évek eleje óta. Például Harris és Lindsey (1995) szerint a veláris mássalhangzók nem rendelkeznek helyelemmel, csak azzal az „üres” elemmel, amit az „üres” magánhangzóknál (pl. schwa) is megtalálunk. Ezzel szemben a koronálisok rendelkeznek egy R-nek elkeresztelt elemmel, ami nem közös a magánhangzók elemeivel. A koronális jelöletlenség hívei egyébként pontosan amiatt kritizálták ezt az elem-készletet, mert Harris és Lindsey rendszere nem tartja be, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók csak és pontosan ugyanazokat az elemeket használják. Bár ettől szimmetrikus lenne a készlet, semmi elméleti oka nincs, hogy ez valóban szimmetrikus is kell legyen. Fontos újra megemlíteni, hogy annak ellenére, hogy a kormányzás-elmélet a veláris helyet teszi meg „üressé”, nem foglal állást a jelöltség ügyében.

Annak viszont, ha a koronálisokat ideális mássalhangzóknak tekintjük, megvan az az előnye, hogy tulajdonképpen nem összeegyeztethetetlen a jelöletlenség hagyományos „felszíni” ismérveivel. A koronálisok (a) így azért természetesebbek (értsd: gyakoribbak), mert egyértelműbben mássalhangzók, ugyanúgy mint ahogy a teljes magánhangzók (pl. /a e i o u/) is gyakoribbak fonémaként, mint például a jeri vagy a schwa; (b) ezért jelennek meg előbb nyelvvelésajátítás során (bár ez nem magyarázza meg, hogy /p b m/ miért jelentkezik még korábban); és (c) ezért állnak ők az implikációs rangsor elején: nélkülük nincs természetes nyelvi mássalhangzókészlet, hiszen ők *a* mássalhangzók. Ennek az elképzelésnek a továbbgondolása a későbbi kutatás feladata.

3.2. Nasukawa és Backley (2004) elemzése

Van egy fontos észrevétel, amit eddig a dolgozat nem tárgyalt, pedig úgy látszik nagyon is összefüggésben áll a koronálisok különleges státuszával: a koronálisok mozgó artikulátorral (a nyelvtesttel) képződnek, míg a velárisok és labiálisok mozdulatlan artikulátorral (ajkak, velum). Ez alapján elképzelhető, hogy tulajdonképpen két fajta jelöletlenséggel van dolgunk. Egyrészt jelöltségi viszony áll fenn a mozgó artikulátorral képzett hangok (= koronálisok) és a mozdulatlan artikulátorral képzett hangok (= nem-koronálisok) között – ésszerűnek tűnik feltenni, hogy a koronális a jelöletlen *ebben az oppozícióban*. Másrészt viszont jelöltségi viszony áll fenn a nem-koronálisokon *belül* a labiálisok és a velárisok között – itt pedig a velárisok a

jelöletlenek (a koronálisok egyáltalán nem játszanak, a labiálisok helyeleműsége pedig nem vita tárgya). Tehát két külön kategóriáról van szó.

A velárisokra nézve ez azt jelenti, hogy egyrészt jelöltek a labiálisokkal *együtt* a koronálisokkal szemben, másrészt viszont jelöletlenek a labiálisokkal szemben. Erre van is egyébként természetes osztály alapú bizonyíték: számos nyelvben oppozíció van a koronálisok és a nem-koronálisok között – ezek a melódia szerint állnak oppozícióban, és nem a képzési hely szerint –, ugyanakkor számos más nyelvben a két fajta oppozíció jelöletlen tagja együtt áll szemben a jelölttel: például koronálisok és velárisok könnyen és gyakran palatalizálódnak (latin > újlatin nyelvek, szláv palatalizációk), míg a labiálisok nem. Arra nem tudok konkrét példát, hogy a koronálisok és a labiálisok állnának szemben a velárisokkal úgy, hogy a velárisok maradnak változatlanul.

Nem a fenti megfontolások miatt ugyan, de Nasukawa és Backley (2004, konferencia handout) olyan elemzést adott elő, amiben *két* funkcionálisan különböző jelöletlen képzési helyet vettek fel: a koronálist és a velárist. Ennyiben hasonló az elgondolásuk. Elemzésük részletezése nélkül, álláspontjuk lényege a következő: „az üres szerkezetek fonetikailag default melódiaként jelennek meg, mint pl. velaritás és koronálitás a mássalhangzóknak és a semleges magánhangzó [ə] és [i] a szótagmagban.” Különbséget tesznek „rezonancia” (resonance: <A; I, U>) és „szél” (edge: <?, h; L, H>) elemek között, amelyek dominanciaviszonyban vannak egymással, és saját elemeik között is ilyen viszony van. A „szél” csoporton belül a tulajdonképpeni „szél” elemek, <?, h>, dominálják a laringális <L H> elemeket. A rezonancia csoportban a tulajdonképpeni „rez” elemek <I, U> dominálják a fundamentálist, <A>-t. Mindkét csoport jelen van minden szegmentum melódiájában, és lehetnek üresek is. A magánhangzók és mássalhangzók különbsége abból adódik, hogy a mássalhangzóknak a „szél” elemek csoportja dominálja a „rezonancia” csoportot, a magánhangzóknak pedig fordítva. A koronálitás az ő elemzésükben a „szél” elemektől függő üres rezonancia, míg a velaritás a rezonanciától (és persze a „szél” elemektől) függő üres „fundamentális”. A velaritás tehát az <A> elem hiánya, míg a koronálisokban nincsen <I, U, A> egyike sem. Bár ez az elemzés is a koronálisok jelöletlenségét húzza alá, annyiban határozottan szakít a jelöletlenség és a képzési hely hiányának összefüggésével, hogy két képzési helyen is üres elemek vannak. Egyfelől a velárisokból hiányzik a fundamentális, másfelől viszont a koronális a jelöletlen mássalhangzós melódia. Ez az elképzelés is továbbgondolandó.

4. Összefoglalás

A tanulmány azt a vélt összefüggést bírálta, mely szerint a koronálisok azért jelöletlenek, mert nincs képzési helyük. Először áttekintette röviden a jelöltségről való fonológiai gondolkodást a generatív megközelítéstől az autoszegmentális elméleteken át a kormányzás-fonológiáig. Az a következtetés adódott, hogy nem szükségszerű, hogy eltérő megfontolásokon nyugvó elméletek ugyanazt tartsák a jelöltség–jelöletlenség kérdéséről. Ezután a tanulmány rávilágított arra, hogy a koronálisok képzési hely nélküliségét hagyományosan alátámasztó négy érv kritikusan megvizsgálva egyáltalán nem támasztja alá a koronálisok jelöletlenségét. Megállapítható, hogy a koronálisok, mint képzési helyük által meghatározott szegmentumok, magukhoz hasonlítanak, és nem ők változnak. Továbbá, a nazálisok nem képzési helyük szerint, hanem nazalitásuk alapján hasonulnak az NC-csoportokban, tehát az ilyen példák irrelevánsak a koronális jelöletlenség szempontjából, mert nem azt mutatják. Az is elmondható, hogy a kódabeli mássalhangzógyengülések, neutralizációk valószínűleg nem a képzés helyére érzékenyek. Végül, nem tűnik általánosnak, hogy kódában koronálisokat preferálnak a nyelvek. Ezek a legfontosabb észrevételek.

Azonban rávilágított a dolgozat arra is, hogy ha a koronálisok és a velárisok között jelöltségi viszonyt akarunk tudni, annak csakis az implikációs viszony lehet alapja, tehát tulajdonképpen nem képzési hely kérdése. Ezt követően vázolt a dolgozat egy olyan megközelítést, amely szerint a koronálisok az „ideális mássalhangzók”, és tulajdonképpen a koronálisok a legkevésbé sem különlegesek: egyszerűen ők *a* mássalhangzók. Végül ismertette a tanulmány Nasukawa és Backley (2004) modelljét, amelyben vannak képzési hely nélküli szegmentumok és van jelöletlenség is, azonban nincs közöttük oksági viszony. A tanulmány megmutatta, hogy nincs okunk feltételezni, hogy a koronálisok képzési helyük hiánya okán jelöletlenek.

HIVATKOZÁSOK

- Bereczki, Gábor 2000: *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*, Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Duanmu, San 2002: *The Phonology of Standard Chinese*, Oxford, Oxford University Press.

- Durand, Jacques–Francis Katamba szerk. 1995: *Frontiers of Phonology: Atoms, structures, derivations*, Longman, Harlow.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Osiris, Budapest.
- Fodor István szerk. 2000: *A világ nyelvei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Harris, John 1997: Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralization, in *Phonology* 14, Cambridge, CUP, 315–370.
- Harris, John–Geoff Lindsey 1995: The elements of phonological representations, in Durand–Katamba 1995: 34–79.
- Huber, Dániel 2002: *Velar phenomena: processes and their expression in phonology*, MA Thesis Budapest, ELTE, 2002.
- Huber, Dániel 2004: Velar processes and their representation in phonology, in *The Odd Yearbook 2003*, Budapest, ELTE, 11–44.
- Kaye, Jonathan–Lowenstamm, Jean–Vergnaud, Jean-Roger 1990: Constituent structure and government in phonology, in *Phonology* 7, CUP, Cambridge, 193–231.
- Kean, M-L. 1975: *The Theory of Markedness in Generative Phonology*, dokt. ért. MIT.
- Kiparsky, Paul 1985: Some Consequences of Lexical Phonology, in *Phonology* 2, CUP, Cambridge, 85–138.
- Nasukawa, Kuniya–Phillip Backley 2004: Consonantal representations in Element Theory: markedness and complexity, előadás, *Looking for Generalisations. A Workshop on the Representation of Consonants*. University of Leiden, 3 December, 2004.
- Paradis, Carole–Jean-François Prunet szerk. 1991: *The Special Status of Coronals: external and internal evidence*, San Diego, Academic Press.
- Smyth, David 2002: *Thai. An Essential Grammar*, London and New York, Routledge.
- Szigetvári, Péter 1994: Coronality, velarity and why they are special, in *The Even Yearbook*, Budapest, ELTE, 185–224.
- Tamás Lajos 1978³: Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba, Budapest, Tankönyvkiadó.

MOZGATÁS NÉLKÜL? EGY PRENOMINÁLIS VONATKOZÓ SZERKEZET MINIMALISTA ELEMZÉSE A MAGYARBAN*

NÁDASDI PÉTER

1. Bevezetés

Dolgozatomban¹ a magyar nyelvnek egy olyan szerkezetével foglalkozom, mint amilyen *A Vágó István vezette vetélkedő* típusú konstrukció. Kiinduló állításaim a következők:

1. a módosított főnevet megelőző szerkezet predikatív viszonyt fejez ki (*Vágó István vezette*)
2. a szerkezet alanyt tartalmaz (*Vágó István*)
3. a szerkezet véges igével rendelkezik (*vezette*)
4. a szerkezet egy lexikális fejet módosító vonatkozó szerkezet (*Vágó István vezette*)
5. létezik a konstrukcióban egy (rejtett) visszamaradó névmás
6. a szerkezet a japán prenominális vonatkozó szerkezetekkel mutat párhuzamot
7. alkalmazható a szerkezetre az Adger–Ramchand (2005) kidolgozta elemzés

Munkámban csak erre a hét problémára keresem a választ, és nem foglalkozom egyéb, más felmerülő kérdésekkel, nevezetesen:

1. miért csak múlt idejű igealakok szerepelnek a szerkezetben
2. miért „jobb híján” egyeztetés van az alany és igéje között többes számban
3. miért nem jelenhet meg bármilyen ige, pl. pszichológiai (*tud, ismer*) vagy emocionális (*szeret, utál*)
4. a szerkezet komplementuma-e vagy adjunktuma-e valamely fejnek, és hogy ez a fej egy determináns (Kayne 1994) vagy főnév (Chomsky 1977, 1981)
5. miért csak egy konstituens fordulhat elő az ige előtt a szerkezetben

* Köszönetemet szeretném kifejezni az ismeretlen lektornak, témavezetőmnek, Kenesei Istvánnak, valamint É. Kiss Katalinnak, Lipták Anikónak és Laczkó Tibornak a tanácsaikért, bírálatukért, kritikai megjegyzéseikért, a cikk létrejöttében való támogatásukért. Nem rajtuk múlik, ha a szövegben tévedések, hibák maradtak, melyekért csakis én vagyok a felelős.

¹ E dolgozat Nádasi (2004) egyik fejezetét fejlesztette tovább.

Elméleti keretem a generatív nyelvten, azon belül a szintaxis–szemantika interfész leírására kidolgozott elméletek, melyek a mondat szerkezetek szemantikai interpretációját is próbálják modellezni. Így Adger–Ramchand (2005) Chomsky minimalista programján alapuló modelljét használom, melyet a gael és az ír nyelvre fejlesztettek ki.² Ezen modell eszköztárával igyekszem megvizsgálni, hogy adható-e közös elemzés a tipológiailag különböző nyelvek szórendileg eltérő vonatkozó szerkezeteire, mint pl. a posztnominális gael és ír és a prenominális japán.

Arra a következtetésre jutottam, hogy ezt az elméletet maradéktalanul adaptálhatjuk a prenominális vonatkozó szerkezetekre, így a japán nyelv hasonló szerkezeteire is. A japán nyelvi párhuzammal azt igyekszem bizonyítani, hogy a magyar nyelv fent említett konstrukciói a japánhoz hasonló elvek szerint építkeznek, ami nem meglepő abból a nézőpontból tekintve, hogy a japán és a magyar nyelv a szintaxist tekintve tipológiailag hasonló mintázatot követ. Ez viszont a vizsgálatunk plauzibilitását nagyban segítheti.

2. Az elméleti háttér: Adger – Ramchand (2005)

Chomsky (1977, 1981) szerint a vonatkozó szerkezetek az \bar{A} -függőség³ tipikus példái, amelyek esetében valamely operátor (\bar{A} -kötő) köt valamely változót, ami lehet nyom vagy *pro*. Adger–Ramchand (2005) megállapítása szerint, ha meg tudjuk mondani, hogy az \bar{A} -függőség alján megjelenő űrt nyom vagy *pro* tölti ki, akkor azt a kérdést is meg tudjuk válaszolni, hogy mozgatás vagy helyben generálás (egyesítés) történik-e. Elvetik azokat a kizárólagos nézeteket, melyek szerint az \bar{A} -függőségek vagy csak mozgatással vagy csak egyesítéssel jöhetnek létre, mivel mindkét művelet az UG-ból elérhető stratégia az ilyen \bar{A} -függőségek létrehozására.

Adger – Ramchand (2002, 2005) az azonosítási megfeleltetést (*identity effect*) használja fel, hogy eldöntse: mozgatás vagy egyesítés történik-e. Az azonosítási megfeleltetés érvényesülése esetében a vélt elmozgatott összetevő

² A kelta nyelvek gael (goidel) típusú ágába három nyelv tartozik, tudományos megnevezéssel: 1. ír gael, 2. skót gael, 3. manx gael. Az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban csak e nyelvek széles körben elterjedt, elfogadott és rövidebb megnevezését fogom használni. Így az ír gael helyett az írt, a skót gael helyett a gaelt. A manx gael egyszerűbb megjelölése pedig a manx. Az ír nyelvre a (skót) gaelhez hasonlóan csak gaelként is szoktak hivatkozni, hiszen mindkét (sőt a manx is) nyelv gaelnek nevezi saját nyelvét (és a többi gael nyelvet is, így az írül: Gaeilge, gaelül: Gàidhlig, manxul: Gaelg), én viszont ezt a gyakorlatot nem követem, hiszen az félreértésekhez vezetne.

³ A rövidítések jegyzéke megtalálható a cikk végén.

és a keletkezett űr helyén megjelenő másolat megegyezik, ami azt jelenti, hogy az elmozgatott összetevő minden változtatás nélkül visszahelyezhető az űr helyére, és lokális hatások nem érvényesülnek. A mozgatás és az egyesítés között az az alapvető különbség, hogy mozgatás esetén működik ez a feltétel, az egyesítés műveleténél viszont hiányzik, amikor is az űr helyét egy másik, a vélt kimozgatott összetevőtől különböző elem tölti ki. Az azonosítási megfeleltetés hiányát Adger – Ramchand (2005) gael példáival szemléltetem:

(1) *Dè a' chraobh_i a bha thu a' geàrradh ___j?*
 mi ART-FEM-SG-NOM fa-SG-NOM COMP volt te ADESS vágni
 ‘Melyik fát vágtd most éppen?’

(2) *Bha thu a' geàrradh na craoibhe.*
 volt te ADESS vágni ART-FEM-SG-GEN fa-SG-GEN
 ‘Éppen most vágtd a fát.’

(3) **Dè na craoibhe_i a bha thu a' geàrradh ___j?*
 mi ART-FEM-SG-GEN fa-SG-GEN COMP volt te ADESS vágni
 ‘Szándékolt jelentés: mint (1)-é’

A progresszív múlt idejű igealak nem kimozgatott tárgya mindig birtokos esetet kap a gaelben, mint (2) mutatja, míg a kérdőmondatok esetében a kérdőfrázis alanyesetben áll, l. (1). Így feltételezhető, hogy egyik a másiktól nem vezethető le. Ez az azonosság hiánya. A fenti példák is azt mutatják, hogy az azonosítási megfeleltetés nem működik, ha a vélt elmozgatott összetevő nem helyezhető vissza az űr helyére. Ezért a gael és az ír nyelvben a *wh*-konstrukcióknál, így a vonatkozó mellékmondatoknál sem beszélhetünk másolatról, hiszen az nem egyezik meg a vélhetően kimozgatott összetevővel. A jelentkező űrön lokális hatások működnek, lokális kényszerek hatására nem azonos a vélt elmozgatott elemmel. Ezt az űrt nem nyomként interpretálhatjuk, hanem fonetikailag üres *pro*-ként. Ha van *pro*, nem léphet fel mozgatás, csakis helyben generálás, azaz egyesítés történik: a névmás és az ige egyesítése. Ha viszont névmás jelentkezik, amely magán viseli az ID jegyet (*identification*, azonosítás), léteznie kell egyeztetésnek, azaz a névmást valamilyen értékkel kell ellátnunk, hogy interpretálni tudjuk. Kétféle névmást különböztetnek meg:

- 1) (diskurzus vagy szintaktikai) antecedense által lesz interpretálva: φ -értéket vesz fel [ID: φ]
- 2) referensét egy predikátum absztrakciós operátor által identifikáljuk: dep-(dependens) értéket vesz fel [ID:dep]

Szintaktikai–szemantikai reprezentációja:

(4) $[\Lambda \dots ID] \rightarrow \lambda x. \dots x$

A szintaktikai $[\Lambda]$ jegy szemantikai λ -operátorként, a szintaktikai ID jegy pedig szemantikai változóként interpretálható, tehát közvetlen megfelelés van a szintaktikai szerkezet és a szemantikai interpretáció között.

A mondatbevezető (COMP) egy interpretálható Λ -értékű jeggyel és egy interpretálható [ID:dep] jeggyel rendelkezik. A mondatbevezető értékelt ID jegye egyeztetve lesz a névmás nem értékelt [ID:] jegyével, és dep-ként lesz értékelve. A függőség kölcsönös: mindkettőnek szüksége van az interpretációjához a másikra. A mondatbevezető reprezentációja így néz ki:

(5) COMP $[\Lambda, ID:dep]$

A fent leírtakat a következő gael és a neki megfelelő ír mondatok szintaktikai levezetésén és szemantikai interpretációján szemléltetem (Adger–Ramchand 2005):

(6)	<i>An duine</i>	a	<i>bhuail-</i>	-Ø-	-ea-	-s	e	<i>pro</i> (gael)
	az ember	COMP	ver	T	AGR _{FUT}	F _{WH}	ő-MASC	<i>pro</i>
(7)	<i>An duine</i>	a	<i>bhuail-</i>	-f-	-ea-	-s ⁴	sé	<i>pro</i> (ír)
		COMP $[\Lambda, ID:dep]$						<i>pro</i> [ID:] \rightarrow
		COMP $[\Lambda, ID:dep]$						<i>pro</i> [ID:dep]
			λx					x

(6)–(7) jelentése: ‘Az az ember, akit ő meg fog verni.’

A fenti vonatkozó mellékmondat űrt tartalmaz, amely névmásként interpretálható, viszont az értékeléséhez szüksége van egy [ID:dep] jegyű mondatbevezetőre, amit az *a* funkcionális kategória képvisel a tagmondatban. A

⁴ Ennél a stratégiánál az egyeztetési jegyen (AGR) kívül az ige opcionálisan vonatkozó formát (F_{WH}) is magára ölthet, míg a 2. stratégiánál a vonatkozó forma tiltva van, l. (8). Történetileg az egyeztetési morféma és a vonatkozó forma összeolvadt: -(a)*idh*+s, ahol *dh* már a gaelben, az ír legtöbb nyelvjárásában és a standard írben néma hangzó.

mondatbevezető dep-ként értékeli a névmást. A mondatbevezetőnek elvileg nincs szüksége a névmás jelenlétére, hiszen az értelmezhető, így nem kell már értékkel ellátni. A névmás megjelenésére azért tart igényt, mert ha mind a [Λ] jegyet, mind az ID jegyet ezen az elemen értelmezzük, egyszerre értelmeződik operátornak és változónak. Viszont a mondatbevezető csak operátor szerepű. Így a névmás is hordoz egy ugyanilyen ID jegyet (a fellépő értékelés miatt), ami életbe lépteti az Egyeztetés Egyszeres Értelmezéssel (Interpret Once Under Agree /IOA/) Elvet: az interpretálandó jegyek csak egyszer interpretálhatók az egyeztetési láncban. Ez az elv biztosítja, hogy csak a névmáson értelmeződik ez a jegy.⁵ Tehát a mondatbevezető interpretációjához elengedhetetlen egy névmás jelenléte, hiszen a Teljes Értelmezés (Full Interpretation) Elve szerint egy elemen csak egy jegy értelmezhető, viszont minden jegyet interpretálnunk kell a feldolgozás során, így a függőség kölcsönös a két elem között.

Az írben létezik egy másik vonatkoztatási stratégia (a második stratégia) is, amely az alanyon kívül a vonatkoztatási hierarchia (Keenan – Comrie 1977) valamennyi szintjét képes vonatkoztatni, és ilyen esetben nyíltan is megjelenhet a visszamaradó névmás a beágyazott mondatban. Adger – Ramchand (2005) szerint a mondatbevezetőnek az egyedüli feladata a szintaktikai és szemantikai kapcsolat megteremtése. Az ilyen mondatbevezetőnek hiányzik az [ID:dep] jegye, csak [Λ] jegye van, ezért minden további nélkül megjelenhet egy olyan visszamaradó névmás a mondatban, melynek egy interpretálható és értékelt φ -jegye van. A kétfajta mondatbevezetőnek elméleti megfontolásból való elkülönítését empirikusan is megalapozott érvek támasztják alá, hiszen az ír nyelv különbséget tesz a mondatbevezetők között. A látszatra azonos alakok eltérő morfofonológiai és morfoszintaktikai változásokat okoznak az igén, ami (7)-ben és (8)-ban jól látszik: (7) *a bhuaiffeas* és (8) *a mbuaifidh*. (7)-ben leníciót⁶, (8)-ban nazalizációt⁷ idéz elő az ige kezdőhangján, és (7)-ben látható, hogy a mondatbevezető a vonatkozó forma megjelenését is engedélyezi opcionálisan (McCloskey 2001). A továbbiakban COMP_{ID}-vel szimbolizálom a [Λ ,ID:dep] jegyű mondatbevezetőt és COMP _{Λ} -val a [Λ] jegyűt. Ez az elmélet explicit módon meg tudja magyarázni, miért léte-

⁵ A lektoromnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet ennek az elvnek a működésére.

⁶ A leníció vagy aspiráltság (írül: séimhiú) esetén a helyesírásban h-hangbetoldás történik, és a zárhangokból réshangok lesznek, pl. *b>bh[v]*, más fonémák változatlanok maradnak.

⁷ A nazalizáció vagy eclipsis (írül: úrú) esetén a zöngétlen hangokból zöngések, a zöngés hangokból nazálisok lesznek, a magánhangzóknál pedig n-betoldás történik, pl. *b>mb[m]*. A nazálisok változatlanok maradnak.

zik az írben két különböző mondatbevezető a vonatkozó mellékmondatok számára. Szemantikai interpretációja a szintaktikai különbség ellenére azonos a kétfajta vonatkozó mellékmondatnak, mivel a szemantikai interpretáció vak a lokális szintaktikai hatásokra, és független az ID értékétől:

(8) *An duine a mbuail- -f- -idh sé é* (ír)
 az ember COMP_Λ ver T AGR_{FUT} ő-MASC őt-MASC
 COMP[Λ] *pro*[ID:φ]
 λ_x x

Jelentése = (6)–(7)

Adger – Ramchand (2005) független bizonyítékot is talált annak bizonyítására, hogy a „jobb híján” *pro* nem csupán hipotézis, hiszen a São Tomé-i portugál kreol nyelvben expliciten, nyíltan is megjelenik, l. (9), viszont nem fordulhat elő a szigeteken, és nem mutat semmiféle egyezést az antecedensével, ami arra utal, hogy nem a szokásos visszamaradó névmásról van ez esetben szó. A szigetek ugyanis nem engedik meg a kimozgatást vagy bármely elem a törlését, így ott egy φ-jegyű névmásnak kötelezően meg kell jelennie, amint azt (10)-ben láthatjuk (Adger – Ramchand 2005):

(9) *Inen_i faka se ku n va mpon ku-e_j/ *ku-inen_i.*
 ART-PL3 kés DEM COMP_{ID} SG1 vág kenyér INSTR-SG3/ *INSTR-PL3
 COMP[Λ, ID:dep] *pro*[ID:] /**pro*[ID:φ]
 COMP[Λ, ID:dep] *pro*[ID:dep]

‘Azok a kések, amelyekkel kenyeret vágok.’

(10) *Inen_i migu se ku bo che di fesa se fla*
 ART-PL3 barát DEMCOMP te megy DEL parti nélkül beszél
 **ku-e_j/ku-inen_i sa n’ ai.*
 INSTR-SG3/INSTR-PL3 vannak INESS ez itt

‘Azok a barátok, hogy te otthagytad a partit anélkül, hogy beszéltél volna velük, itt vannak.’

Az Adger – Ramchand által felállított elmélet a jegyek segítségével ad magyarázatot a kétfajta vonatkozó szerkezet szintaktikai különbségére és szemantikai egyezésére. Helyesen jósolja meg, hogy a második stratégia nem

jelenhet meg „jobb híján” névmással, mert egy [ID:] jegyű névmás nem értékelhető egy COMP[Λ] által [ID:dep] jegy nélkül.

3. Az elmélet alkalmazása a prenominális vonatkozó szerkezetekre: a tipológiai párhuzam

A magyar nyelv vizsgált szerkezetei prenominálisak. A kiinduló állításaim közül az első kettő azt tartalmazta, hogy 1. a módosított főnevet megelőző szerkezet predikatív viszonyt fejez ki, 2. a szerkezet alanyt tartalmaz. Így az elméletet a japán prenominális szerkezeteken teszteljük. Ugyanis a japán vonatkozó mellékmondatok jellemzője, hogy bennük – ellentétben a szintaxisukban tipológiailag hasonló szerkezetű finn, osztják, vogul (Szepeszy 1982) és török (Haig 1998) nyelvekkel – nem igenév, hanem verbum finitum, és nem birtokos, hanem alany szerepel. Továbbá az űrt *pro* tölti ki (Murasugi 2000; Harada 2000; Miyamoto–Nakamura 2003), de nyíltan is megjelenhet a névmás a vonatkoztatási hierarchia alsóbb szintjein (függő eseteknél, birtokosnál) opcionálisan. Testes alakban nem fordulhat elő a mondatbevezető, és nincsenek szigetjelenségek (Harada 2000).

OBL (Mallinson–Blake 1981):

- (11) [*Soko kara/ pro kisha ga kita*] *machi*⁸
az ott ABL *pro*-ABL vonat NOM jött város

‘Az a város, ahonnan megjött a vonat.’

GEN (Keenan–Comrie 1979):

- (12) [*Jibun no/ pro gakkō no sensei ga kōbūjiko de shinda*] *kodomo*
maga GEN *pro*-GEN iskola GEN mester NOM baleset INESS meghalt gyerek

‘Az a gyerek, akinek a tanára balesetben halt meg.’

A *pro*/névmás jelenléte nem mozgatóra utaló jel. Miután a japán szabad *pro*-ejtő nyelv (Otsuka 1999), így bármelyik ilyen névmási elem elhagyható a mondatból a jólformáltsági elvek megsértése nélkül. Mindez azt látszik igazolni, hogy a japán vonatkozó mellékmondatban nem történik mozgató, hiszen a *pro*/névmás megjelenése tudvalevőleg nem a mozgató műveletével

⁸ A japán szavak átírásánál minden esetben a legáltalánosabban elfogadott és széles körben elterjedt Hepburn-féle transzkripciót alkalmazom még akkor is, ha a forrásban nem e szerint vannak átírva a szavak. Ez az átírás, amely az angol helyesírás alapján, a legkövetkezetesebb, hiszen egy betűhöz mindig egy hangértéket rendel hozzá, és egy hangértékhez csak egy betűt.

jár együtt, így valójában egyesítés (helyben generálás) történik, l. Murasugi (2000).

Adger–Ramchand (2005)-nek a posztnominális vonatkozó szerkezetekre kidolgozott elgondolását a prenominalis vonatkozó szerkezetekre is alkalmazhatónak vélem. Abból indulok ki, hogy a japán vonatkozó mellékmondat nem mozgató műveletével jön létre, és nyíltan vagy rejtetten megjelenhet benne a visszamaradó névmás, így a gael és az ír vonatkozó stratégiákkal állítható párhuzamba. Azt tudjuk, hogy a generatív nyelvelmélet a genetikailag és tipológiailag eltérő nyelvek között is az általánost, az univerzalist, a minden nyelvben meglévő közöst keresi, a „magot”, hogy az UG alapelveit felszínre hozza, és érvényesítse azt az egyes nyelvek esetében. Így az a sajátság, hogy az SOV szórendű nyelvekben, mint pl. a japánban a vonatkozó mellékmondat mindig csak a fej előtt, a VSO szórendű nyelvekben, mint pl. a gaelben és az írban pedig mindig csak a fej mögött helyezkedhet el, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a két vonatkozó mellékmondat felépítésének alapvetően különböznie kell. Kayne (1994) is ugyanerre a következtetésre jut, amikor minden vonatkozó mellékmondathoz ugyanazt a kiinduló szerkezetet rendeli, annyi különbséggel, hogy ő a mozgató műveletével magyarázza valamennyi vonatkozó mellékmondat felszíni szerkezetét.

A japán vonatkozó mellékmondatok (nyílt/rejtett) visszamaradó névmást tartalmaznak, és mindig mondatbevezető nélkül állnak. Azt is tudjuk, hogy a posztnominális vonatkozó mellékmondatoknál is gyakran elmaradhat a mondatbevezető, de rejtett formában akkor is jelen van. A japán esetében azt feltételezhetjük, hogy szintén ott van, csak nyíltan sohasem jelenik meg. Ismerünk viszont olyan prenominalis vonatkozó mellékmondatú nyelveket, amelyekben testes alakként is megjelenik a mondatbevezető. Ha a posztnominálisnál elismerjük, hogy létezik, a hasonló szerkezetű prenominalisnál is létezőnek kell tekintenünk, akár nyílt, akár rejtett formában fordul elő. Ha Adger–Ramchand elemzéséből indulunk ki, és azt alkalmazzuk a prenominalis vonatkozó szerkezetekre is, még inkább világossá válik, miért kell a mondatbevezető létezésére apellálnunk. Ha csak rejtetten jelenne meg a prenominalis vonatkozó stratégiájú nyelvekben, mint pl. a japánban, akkor is létezőnek kellene tekintenünk, de a kínai, baszk, amhara, koreai stb. nyelv független bizonyítékkal szolgálhat az elképzelés alátámasztására (Keenan–Comrie 1977, 1979). A tipológusok sohasem vonták kétségbe a mondatbevezető létét ezekben a nyelvekben, ezzel szemben mindig kiemelték, hogy a prenominalisban is létezik. Ha hipotézisünk helyes, akkor már csak azt kell

eldönteni, hogy a japán visszamaradó névmást „jobb híján” típusúnak vagy \varnothing -jegyűnek tekintjük-e.

Adger–Ramchand (2005) elmélete szerint a mondatbevezető szintaktikailag és szemantikailag egyaránt köti a vonatkozó mellékmondatban levő változót, a névmást, és mivel a vonatkozó mellékmondat létrehozásáért felelős, ezért mindenképpen viselnie kell egy [Λ] jegyet, ami biztosítja számára ezt a funkciót, és hogy szemantikailag is képes legyen kötni a mondatban előforduló (nyílt/rejtett) visszamaradó névmást. Ha a névmás \varnothing -jegyű, akkor ez a predikátum absztrakciós operátor csak köti azt. Ha viszont „jobb híján” visszamaradó névmás van jelen, a függőség kölcsönös a mondatbevezető és a névmás között, hiszen a névmás nem értékelt ID jegyének szüksége van a mondatbevezető értékelt ID jegyére, melyet az *dep*-ként értékel, és a mondatbevezető interpretációjához is elengedhetetlen a névmás léte. A visszamaradó névmás a vonatkoztatási hierarchia alsóbb szintjein nyíltan is megjelenhet, de ez az előfordulás opcionális. Így csak azt kell megvizsgálnunk azokban a példákban, amelyek nyílt visszamaradó névmást tartalmaznak, hogy milyen névmások valósítják is meg. (11)-ben mutató névmás van: *soko* (*kara*) ‘az ott+ABL’, (12)-ben pedig visszaható: *jibun* (*no*) ‘(saját) maga+GEN’. Richards (1997) a japán anaforákat és névmásokat vizsgálva a *jibun*-t \varnothing -jegyűnek értelmezi. Hoji (2003) a tanulmányában pedig kimutatja, hogy az élettelen kategóriára utaló, és szám szerint nem váltakozó *soko* névmásnak csak egyes számú denotációja lehet, így többes számú értelmet „jobb híján” szerepben sohasem jeleníthet meg. Többes számú denotációban ilyenkor csak a *pro* fordulhat elő, míg pl. más névmások (pl. *kare* = ő-MASC) esetében többest denotáló nyílt névmás is megjelenhet (Hoji 2003):

- (13) **Toyota*₁ *ga* *Nissan*₂ *ni* [_{CP} *zeimusho* *ga* *soko*₁₊₂
 PN NOM PN DAT adóhivatal NOM az ott
 o *shirabete* *iru* *to*] *tsugeta* (*koto*)
 ACC vizsgálva van hogy tájékoztatott (dolog)

Szándékolt jelentés: ‘(Az a helyzet, hogy) a *Toyota*₁ tájékoztatta a *Nissan*₂-t hogy az adóhivatal vizsgálja őket₁₊₂.’⁹

⁹ Ha a *soko* csak az egyikre referál (akár a *Toyotára*, akár a *Nissanra*), akkor grammatikus a mondat.

- (14) *Toyota*₁ *ga* *Nissan*₂ *ni* [CP *zeimusho* *ga* *pro*₁₊₂
 PN NOM PN DAT adóhivatal NOM *pro*₁₊₂
shirabete iru to] *tsugeta* (*koto*)
 vizsgálva van hogy tájékoztatott (dolog)

‘(Az a helyzet, hogy) a *Toyota*₁ tájékoztatta a *Nissan*₂-t hogy az adóhivatal vizsgálja őket₁₊₂.’

- (15) *Tomu*₁ *ga* *Nikku*₂ *ni* [CP *CIA* *ga* *kare-ra*₁₊₂
 PN NOM PN DAT PN NOM ő-MASC-PL
*o/ pro*₁₊₂ *shirabete iru to*] *tsugeta* (*koto*)
 ACC *pro*₁₊₂ vizsgálva van hogy tájékoztatott (dolog)

‘(Az a helyzet, hogy) *Tom*₁ arról tájékoztatta *Nick*₂-et, hogy a *CIA* vizsgálja őket₁₊₂.’

A példák azt mutatják, hogy a *soko*-t φ -jegyűnek kell minősítenünk, ha „jobb híján” névmásként nem fordulhat elő. A vizsgálatunkból az következik, hogy a japán visszamaradó névmás a φ -jegyű névmások közé tartozik.¹⁰ Ez a visszamaradó névmás φ -jeggyel rendelkezik, a fonetikailag mindig üres mondatbevezető pedig csak [Λ] jeggyel. A japán vonatkozó mellékmondat szintaktikai szerkezetét és szemantikai interpretációját így a következőképpen ábrázolhatjuk, akár nyíltan megjelenik a visszamaradó névmás, akár nem:

- (16) [***Soko kara/pro kisha ga kita*** comp Λ] machi (jelentése = (11))
 $pro[\varphi]$ -ABL COMP[Λ]
 x λx

A mondatbevezető rejtett feltételezésének plauzibilitását az adja, hogy Λ és λ szintaktikailag, ill. szemantikailag egyaránt kötő operátorként működik, mely a vonatkozó mellékmondat létrehozásához elengedhetetlen. A baszkban nyíltan is megjelenik a mondatbevezető, és szintén φ -jegyű névmások szerepelnek visszamaradó névmásként. Itt az igén megjelenő egyeztetési jegyek utalnak az előfordulására, és számban, valamint személyben egyeztetve vannak azzal a szóval, amelyre referálnak:

¹⁰ A lektoromnak köszönöm, hogy ennek az alaposabb vizsgálatára készítetett.

(17) baszk (Rebuschi 2004)

[Ni-k _k	liburu-a _j	pro _i	eman	n _k	-i _j	-o _i	-n]
én-ERG	könyv-ABS	pro-DAT	ad	AUX-SG1-ERG-	-SG3-ABS-	-SG3-DAT-	-COMP _Λ
		pro[φ]					COMP[Λ]
		x					λx

gizon_i-a

férfi-SG-DEF

‘Az a férfi, akinek könyvet adok.’

A következőkben megnézzük, hogy az eddigi vizsgálatokat és eredményeket mennyiben alkalmazhatjuk a magyar prenominalis vonatkozó mellékmondatra.

4. A probléma megoldása: kiterjeszhető-e az elmélet a kérdéses magyar szerkezetre?

A címben megfogalmazott kérdés, miszerint kiterjeszhető-e az elmélet a kérdéses magyar szerkezetre, kettős természetű. Egyrészt arra vonatkozik, hogy található-e a magyarban is egy finit prenominalis vonatkozó mellékmondat, másrészt viszont arra, hogy a vonatkozó mellékmondatban megjelenő nyílt vagy rejtett visszamaradó névmás milyen típusúnak tekinthető: „jobb híján” típusúnak vagy φ-jegyű *pro*-nak.

4.1. A korábbi elemzések

A hagyományos nyelvészeti szakirodalomban már egészen a kezdetektől fellelhető a téma iránti érdeklődés, viszont nem alakult ki azóta sem egységes elemzés e szerkezeteket illetően. Két markáns álláspont létezik:

1. *Igés*: a szerkezet verbális tagja tárgyas ragozású verbum finitum alárendelt alannyal. Ezt képviseli többek közt A mai magyar nyelv rendszere (1961/62) és Jakab (1988), mindkettő a hagyományos, leíró nyelvtan hagyományait követi.
2. *Igeneves*: a szerkezet verbális elemén személyragok vannak, de nincs időjel.
 - 2.1. *Birtokviszonyos*: a szerkezet verbális és nominális összetevői között birtokviszony van. Ezt az álláspontot képviseli többek között Szepeszy (1982), aki a hagyományos, leíró hagyományokat követi.

- 2.2. *Predikatív viszonyos*: a szerkezet nominális tagjának alanyesete alanyt takar. Ezt képviseli többek közt Kenesei (1986) GB keretben írott munkájával és Laczkó (2001, 2002) a lexikai-funkcionális modellt követve.
- 2.3. *Jelöletlen határozós*: a szerkezet nominális eleme jelöletlen határozó: *a vihar okozta kár = a vihar által okozott kár*. Ezt az elemzést követi Antal (1985), aki a strukturalista irányzat meghatározó tagja volt.

Az itt bemutatott elemzés is az igés álláspontot képviseli, és a bevezetésben már felvetett állításokra keresi a választ a minimalista modell segítségével, nevezetesen:

1. a módosított főnevet megelőző szerkezet predikatív viszonyt fejez ki (*Vágó István vezette*)
2. a szerkezet alanyt tartalmaz (*Vágó István*)
3. a szerkezet véges igével rendelkezik (*vezette*)
4. a szerkezet egy lexikális fejet módosító vonatkozó szerkezet (*Vágó István vezette*)
5. létezik a konstrukcióban egy (rejtett) visszamaradó névmás
6. a szerkezet a japán prenominalis vonatkozó szerkezetekkel mutat párhuzamot
7. alkalmazható a szerkezetre az Adger – Ramchand (2005) kidolgozta elemzés

4.2. *Érvek az új elemzés mellett*

Miután generatív nyelvészeti keretben, azon belül is a minimalista modell segítségével és a tipológiára támaszkodva próbálom elemezni a kérdéses szerkezetet, mind a generatív keret, mind a tipológiai kutatások eredményei olyan megoldásokat kínáltak számomra, melyek segítségével új megvilágításba sikerült helyeznem a felvetett problémát. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a magyarban a japánhoz hasonlóan létezik egy olyan finit prenominalis vonatkoztatás is, amelyet az alábbi példákkal szeretnék szemléltetni: *A [Vágó István vezette] vetélkedő, a [Szovjetunió vezette] béketábor, az [autók keltette] zaj, a [szél hajtott] motor, a [démonok szülte] árnyak, a [ló húzta] kocs* stb.

Ami különösen feltűnő és szembetűnő, és megkülönbözteti őket más jelzős szerkezettől, az a nyilvánvaló egyeztető morféma jelenléte. Erre már Kenesei (1986) is felhívta a figyelmet, aki szintén behatóan foglalkozott a fenti szerkezetekkel. Ő arra a következtetésre jut, hogy mivel csak AGR jegy van az

„igén”, T jegy viszont nincs, ezért nem tekinthető finit igealaknak még akkor sem, ha a szerkezet NP-je alanyesetben van, hiszen a magyarban nem csak az alany kaphat alanyesetet, hanem a birtokos is. Azt is megjegyzi azonban, hogy az alany–állítmány típusú szintaktikai kategóriába tartozik a szerkezet.

4.2.1. Birtokos kontra alany: a szubjektumról objektívan

Tegyük fel, hogy az alanyeset nem birtokost takar, hanem alanyt. Továbbá a verbális elem rendelkezik azokkal a jegyekkel, amelyekre Chomsky (1981) és Szabolcsi (1981) nyomán Kenesei (1986) is utalt, nevezetesen a +AGR és +T jegyekkel, ami alapján kijelenthetjük, hogy teljes jogú verbum finitumnak tekinthető a kérdéses konstituens.

Szepesy (1982) más finnugor nyelvekkel (finn, osztják, vogul) összevetve a vizsgálatunk tárgyát képező szerkezetet, azt állítja, hogy itt birtokviszonyról van szó, melyben az igei elem valójában igenév, birtokos személyragokkal ellátva. Azt feltételezem, hogy nem birtokviszony van a szerkezet nominális és verbális tagja – mint pl. a fent említett finnugor nyelvek vagy a török hasonló szerkezeteiben –, azaz esetünkben *Vágó István* és *vezette* között, hanem predikatív viszony. Ugyanakkor ha sikerül is kizárnunk a birtokviszony lehetőségét, még nem láttuk be, hogy nem igenévről van szó, hiszen létezik a magyarban egy olyan igenév, nevezetesen a főnévi igenév (infinitivus), amelyik AGR jegyeket vehet fel, mégsem tekinthető verbum finitumnak. Ha a vizsgált konstrukciót nem tarthatjuk birtokos szerkezetnek, és ha a verbális tag valóban nem véges ige lenne, akkor mi az oka annak, hogy a szerkezet főnévi tagja alanyesetben áll?

Alanyesetet három módon kaphat az NP a magyarban: 1. a birtokos, 2. az alany, 3. a *-ván,-vén* képzős határozói igeneves szerkezetekben található. Így alanya nemcsak finit igenek lehet a magyarban. Bár den Dikken (1999) és É. Kiss (2002) szerint a birtokos szerkezetben nem beszélhetünk alanyeset kiosztásáról. Azt állítják, hogy a birtokos eset nélkül áll. Viszont a birtokos konstrukcióban a részesesetet is megkaphatja kivétel nélkül minden esetben a birtokos. Vannak esetek, amikor csak a részesesetet van engedélyezve, az eset nélküli tilos. Az általam vizsgált szerkezetekben azonban pusztán alanyesetet tud adni az NP-nek a feltételezett ige, részesesetet soha. A legmeggyőzőbb érv talán a nominalizációs teszt lehet, hiszen a főnévi névmások közül a mutató, kérdő és vonatkozó csak és kizárólag alanyi szerepben állhatnak alanyesetben. Miután a kérdő és vonatkozó névmások nem fordul-

hatnak elő a prenominalis vonatkozó mellékmondatban (Kayne 1994) és Harada (2000), így csak a mutató és a személyes névmást tesztelhetjük.¹¹

A mutató névmás egyes számú teljes alakja (*ez, az*) a birtokos szerkezetben mindig csak részesesetet kaphat (18)–(21), és ilyenkor a rövid alakjával is jólformált lesz a szerkezet, l. (22):

(18) *ennek a fiúnak a kalapja* (Szabolcsi – Laczkó 1992)

(19) **ez a fiú kalapja* (Szabolcsi – Laczkó 1992)

(20) *ennek (a) kalapja*

(21) **az/∅ e(z) kalapja*

(22) *e fiú kalapja/e fiúnak a kalapja*

A mutató névmás a vizsgálatunk tárgyát képező szerkezetben csak és kizárólag alanyként szerepelhet, mint (23)–(25) is mutatja. Ha nem így lenne, akkor (23) esetében nem állhatna névelő mint a főnévi fej determinánisa az *ez* mellett, és részesesetet kellene viselnie (24), és a rövid alakkal is jólformált szerkezetet kellene kapnunk (25):

(23) *az [ez (az ember) vezette] vetélkedő*

(24) **ennek (az embernek) a vezette vetélkedő*

(25) **az/∅ e vezette vetélkedő*

A személyes névmás 3. személyű alakja a többes szám kifejezésekor a vizsgálatunk tárgyát képező szerkezetben (alanyként) csak a jelölt többes számú alakjában jelenhet meg mindig, l. (26)–(27), viszont birtokos szerkezetben (birtokosként) nem szerepelhet a jelölt alak, mint (28)–(29)-ben jól látható:

(26) *az ők vezette vetélkedő*

(27) **az ő vezettük vetélkedő*

(28) *az ő kertjük*

(29) **az ők kertje*

¹¹ Kérdőfrázis azonban szerepelhet ilyen konstrukcióban, melyre témavezetőm hívta fel a figyelmemet:

(1) **A ki vezette vetélkedőt szüntették meg?*

(2) *A melyik műsorvezető vezette vetélkedőt szüntették meg?*

A névmásítási teszt azt a feltételezésünket erősítette meg, hogy a kérdéses szerkezetek NP-je csak és kizárólag alanyként, alanyi szerepben állhat.¹² Ha nem így lenne, akkor (26)-nál a jelölt többes számú *ők* tenné rosszul formálttá a szerkezetet birtokviszony esetén. Laczkó (2001) még hozzáteszi, hogy birtokosnak feltételezve a nominális elemet, nem tudjuk megmagyarázni, miért nem kaphat soha részesesetet, mint pl. (a) *János(nak a) terve*, de a *János(*nak a) tervezte épület*. Ellenkező esetben pl a *Vágó István vezette, emberek lakta, autók keltette* szerkezetekben a mutató névmás részesesetű alakjával is jólformált szerkezeteket kellene kapnunk: **ennek a szülte az ennek a kalapja* analógiájára, és *az ő kertjük-höz* hasonlóan **az ő keltettüknek* is jónak kellene lennie. E szerkezetben csak az alanyeset van engedélyezve, a részeseset soha, ami kizárja azt a lehetőséget, hogy birtokviszony van a kérdéses szerkezet nominális és verbális tagja között.

4.2.2. Nem véges ige kontra véges ige

Ha érvelésünk a névszói elem oldaláról mindaddig helyesnek bizonyult, akkor a VP felől is meg kell vizsgálnunk, hogy a kérdéses szerkezet valóban tagmondatként funkcionál. A verbális elem nem igenév, hanem finit ige, amely egy alanyesetű főnévi csoportból és egy alanyesetet engedélyezni tudó, teljes igei formából áll. Miután láttuk, hogy alanyesetet igenév (a *-ván*, *-vén* képzős határozói igenév) is kioszthat, ezért olyan érve(ke)t kell találnunk, amellyel meggyőzően tudjuk bizonyítani, hogy a kérdéses elem csak és kizárólag véges ige lehet, amivel pontosan el tudjuk különíteni az igeneveket a véges igéktől.

Mivel a vizsgált konstrukció esetében a birtokviszonyt kizárhatjuk, számot kell tudnunk adni az igei kifejezésen megjelenő egyeztetési morfémról. Nyílt egyeztetési jegy csak abban az esetben jelenhet meg az ige egyes szám 3. személyben, ha annak határozott tárgya van, akár testes, akár rejtett formában. A vizsgált szerkezetekben nyílt határozott tárgyi szóalakot nem fedezhetünk fel, így azt feltételezhetjük, hogy ott egy rejtett tárgyi *pro* bújjik meg. Laczkó (2001, 2002) ugyanezt a következtetést erősíti meg lexikai–funkcionális elméleti keretben írott cikkében, melyben a PRO-t tartalmazó igeneves szerkezetekkel foglalkozik.¹³ Keneseihez (1986) hasonlóan ő is igenévnek minősíti az igei elemet. Megállapítja, hogy ezt a *pro*/PRO-t

¹² (23) és (26) szokatlannak tűnik ugyan az anyanyelvi beszélők többsége számára, de nem tekinthető rosszul formátnak, agrammatikusnak.

¹³ Ebben a keretben csak nagy PRO van még tárgyi argumentumokra is.

anaforikusan köti egy főnévi fej. Feltételezhető, hogy e tagmondaton kívül létezik egy olyan lexikális főnévi antecedens, mellyel koreferenciális viszonyban van. Ezek után feltehetjük, hogy a *Vágó István vezette vetélkedő* típusú szerkezetben a *vezette* egyes szám 3. személyű tárgyas (határozott tárgyú) ragozásban van. A határozott tárgyú toldalék *-a/-e* azt jelzi, hogy az ige az alany mellett a tárgyával is egyeztetve van, viszont ennél a szerkezetnél a többes számú alany látszólag nem mutat egyezést az igével, mint pl. *az autók keltette zaj, a gyerekek rajzolta kör* esetében. A magyarban azonban az nem lehetséges, hogyha az AGR_O funkcionális fej jegye nem absztrakt, akkor az $AGR_S P$ pozíció nem projektálódik. Továbbá tárgyi egyeztetés akkor és csak akkor lehetséges, ha az AGR_S jegye is engedélyezve és ellenőrizve van. A magyarban ugyanis egyik igenév sem mutat egyezést a tárgyi argumentumával, csak és kizárólag a véges ige.

A vizsgált szerkezet verbális eleménél az $AGR_S P$ és az $AGR_O P$ együttes kiterjesztésére magyarázatot nyújthat az olyan, ma már idiomatikus kifejezés, mint pl. *a magva-szakadt család*.¹⁴ A kérdéses szerkezettel a párhuzamot az szolgáltatja, hogy

1. ez a konstrukció is egy főnévi fejet módosít (*család*)
2. a fejet módosító szó *-t* toldalékos verbális elem (*magva-szakad-t*)
3. a fejet módosító kifejezés két elemű (*magva* és *szakadt*)
4. a szerkezetben egyeztetési jegy található, ami *pro* jelenlétére utal (a *magv-a* szón)

A különbség abban ragadható meg, hogy itt az AGR jegy nem a verbális elemen jelenik meg, pontosabban az igei elemen nem jelenik meg semmiféle egyeztetési jegy. Ha az AGR jegy (*-a,-e*) kizárólag a nominális és a verbális tag közötti egyeztetés kifejezője lenne, akkor nem tudnánk megmagyarázni, miért nem található meg pl. *a magva-szakadt* esetében, miért nincs **magva-szakadta*. Az eltérés abban mutatkozik, hogy míg azokban a szerkezetekben, ahol az AGR jegy a verbális elemen jelenik meg, tárgyas igék állnak, addig azokban a példákban, ahol az AGR jegy nem az igeen jelenik meg,

¹⁴ A mai magyarban ilyen szerkezeteket már nem alkotunk, hanem a szótárból készen vesszük elő őket. Lehetséges lenne, még sincs pl. *a feje fájt ember, a haja (meg)őszült férfi* stb. Csak a következő rögzült alakok léteznek, melyeket sikerült eddig felkutatnom: *agya-hígult, agya-lágyult, agya-ment, divatja-múlt, esze-ficamodott, esze-fordult, esze-ment, esze-veszett, feje-fordult, féke-veszett, lába-kelt/-kélt, neve-nincs, oka-fogyott, ügye-fogyott*.

kivétel nélkül tárgyatlanok.¹⁵ A tranzitív igék mind az alanyi, mind a tárgyi argumentumaikkal egyeztetve vannak, de különbség jelentkezik a határozott és a határozatlan tárgyi vonzatok között:

(30) *Vágó István (egy) vetélkedőt vezetett.*

(31) *Vágó István a vetélkedőt vezette.*

A határozatlan tárgyi komplementum esetén alanyi (általános) rag, határozott tárgy esetén tárgyas (határozott tárgyú) rag járul az igéhez. Így (30)-ban csak az alannyal egyezik az ige, mint a tárgyatlan igék esetében: *János aludt*. Ez a megkülönböztetés áll fenn a kérdéses szerkezetekben is, azaz tárgyatlan igék esetén ([*magva*]-*szakadt*, [*esze*]-*ment*) általános ragozású alakok vannak.¹⁶ Ez az eltérés magyarázhatja meg, hogy miért nem beszélhetünk birtokos (igenévi) egyeztetésről. Az esetben a tárgyatlan igéknek is ugyanazt az egyeztetési morfémat kellene kapniuk, mint pl. a főnévi igenév esetében:

(32) *Jánosnak_i most nem szabad aludni-a_i.*

(33) *Vágó Istvánnak_j sikerült jól vezetni-e_j a vetélkedőt.*

Így a *Vágó István vezette vetélkedő* típusú szerkezetben a *vezette* egy határozott tárgyú igealak, mely egy határozott, de mindig rejtve maradó tárgyi argumentum jelenlétére utal, és ezt *pro*-ként realizáljuk. Ez következik a Projekciós Elvből, amely előírja minden argumentum kivetülését akár nyílt, akár rejtett formában. Ez a szerkezet is eleget tesz ezen elv előírásának: két argumentumú, azaz tranzitív igék esetén mindkét argumentum (alany és tárgy) megjelenik.

Kézenfekvőnek látszik kijelenteni, hogy a példákban szereplő igealakok múlt időjelesek, így a +AGR jegy mellett +T jegy is megjelenik az igei elemen, ezért azok véges igének tekintendők. Viszont létezik a magyarban egy igenév, nevezetesen a főnévi igenév, amelyik viselhet AGR jegyeket magán anélkül, hogy véges igének minősülne. Tehát a befejezett melléknévi

¹⁵ Szigorúan véve azokat tekintem intranszitiv igéknek, melyek csak egyetlen (alanyi) argumentumot engedélyezhetnek, tárgyat sohasem. Így pl. a *jár*, *lakik* stb. igéket tárgyatlannak semmiképp sem tartom, hiszen néha alkalmilag tárgyi argumentumot is vonzhatnak: *az erdőt járja*, *öt éve lakja ezt a lakást* stb.

¹⁶ Léteznek olyan tárgyas igékből alkotott, ma már idiomatikus alakok, melyek egyeztetés nélkül is grammatikusak, mint pl. a *guta-ütött*, *anya-szült*, *isten-áldott*, *agya-fürt* stb., de ezek csak megrövidült szerkezetek, ahol lekopott az egyeztetési jegy. Az eredeti alakok szintén tartalmazták ezt az AGR jegyet: *guta-ütött-e*, *anya-szült-e*, *isten-áldott-a*, *agya-fürt-a* stb.

igenév miért ne viselhetne ugyanilyen jegyeket magán anélkül, hogy igeinek minősítenénk. Az infinitívusz „alanya”, mindig csak részesesettel állhat, hiszen a főnévi igenév nem tud alanyesetet kijelölni, ami szükséges, bár még nem elégséges feltétel a finit igeséghez. Ezért áll az infinitívusz „alanya” „jobb híján” esettel, ami a részesesettel egyezik meg (Tóth 2000). Ez a „be-fejezett melléknévi igenév” tud alanyesetet adni az argumentumának a főnévi igenévvel ellentétben, ami szintén szükséges, de nem elégséges feltétel az igei státus kinyilvánításához, hiszen a *-ván, -vén* képzős igenév is tud, mégsem véges ige. Ugyanis ez utóbbi pedig +AGR jegyekkel nem rendelkezik, ami szintén szükséges, de nem elégséges feltétel a véges igeséghez. Ezért megállapíthatjuk, hogy a főnévi igenév azért nem minősülhet finit igeinek, mert ugyan van egyeztetési jegy az infinitívusz és az „alanyi” argumentuma között, de nem tud alanyesetet engedélyezni, hiszen azt csak a T jegy tehetné meg (É. Kiss 2002). A főnévi igenév azonban nélkülözi ezt a jegyet. A *-ván, -vén* képzős igenév pedig bár alanyi argumentumot is vonzhat, azaz rendelkezhet T jeggyel, mégse tekinthetjük véges igeinek, mert mindenféle egyeztetést nélkülöz az alanyával. A T jegy és az alany engedélyezése kölcsönösen feltételezik egymást: ha az egyiket ki tudjuk mutatni, a másik megléte is kötelezően fennáll:

(34) Főnévi igenév: [+Agr, -T]; a *-ván, -vén* képzős igenév: [-Agr, ±T]

Az igei státus eléréséhez az elégséges feltétel mindkét jegy megléte. Kenesei (1986) és Laczkó (2001) a kérdéses verbális elemet „személyragozott melléknévi igenévnek” tekinti. Ők a +Agr, -T jegyeket rendelik hozzá, de elismerik, hogy alanyesetet tud adni. É. Kiss (2002) megállapítja, hogy alanyesetet csak T jegy engedélyezhet. Ezek kölcsönösen feltételezik egymást, így ha alanyeset létezik, léteznie kell T jegynek is, vagy ha nem, mégsem beszélhetünk alanyról. Ez utóbbiról pedig már beláttuk, hogy csak és kizárólag alany lehet. Ebből viszont az következik, hogy a kérdéses igei elem +T jeggyel is rendelkezik. A véges igevé nyilvánításhoz mindkét jegynek meg kell jelennie a szóalakon, és ez a verbális elem birtokolja is mindkét jegyet, tehát finit igeinek kell tartanunk. Ezt még azzal is alátámaszthatjuk – amire már fentebb is utaltam –, hogy egyik igenév sem mutat egyezést a tárgyi argumentumával, csak és kizárólag a finit ige. A vizsgálatunk tárgyát képező szerkezetek igei rendelkeznek ezzel az igei tulajdonsággal, ezért most már bátran kijelenthetjük, hogy véges igeik szerepelnek a kérdéses tagmondatokban.

4.3. A szerkezet egy véges prenominális vonatkozó szerkezet

Az egyeztetési jegy megléte ez esetben is *pro* jelenlétére utal, amely csak rejtetten jelenik meg a tagmondatban. A tárgyi visszamaradó névmás ellentétben a konstrukció alanyával, sohasem jelenhet meg nyílt formában, és csakis egyeztetési jegyeken keresztül nyilvánul meg. A kérdéses szerkezet visszamaradó névmása topikként funkcionál: már ismert dolog. Lambrecht (1994) szerint az aktív referensek névmásilag vannak kódolva, és a kognitívan preferált topik kifejezéseknek hangsúlytalan névmási formájuk van. A magyarban a hangsúlytalan névmások általában *pro*-ként realizálódnak, így érthető, miért csak rejtett formában vannak itt jelen. Ha fonetikailag testes alakot öltene, akkor hangsúlyos helyzetbe kerülnének, viszont a hangsúlyos pozíció az alanyi kifejezés számára van fenntartva.

Ezek a szerkezetek a japán prenominális vonatkoztatással mutatnak nagyfokú rokonságot, nem pedig a finnugor nyelvekkel és a törökkel, ahol nem véges, hanem igeneves alakok szerepelnek. A japánban az igealakok állhatnak jelen vagy múlt időben egyaránt, míg a magyarban csak múlt idővel. A magyar nyelv eredetileg SOV szórendű volt, amiből arra következtethetünk, hogy a nyelvünkben is létezik a japánhoz hasonló prenominális finit vonatkozó szerkezet, viszont mára már a posztnominális került túlsúlyba, ami az új, SVO szórendi sajátságra utaló jel. Az SOV szórend szolgálhat magyarázatul, miért áll kötelezően mindig utolsó elemként az ige e szerkezetben. A japán esetében nincs szükség ilyen magyarázatra, hiszen ott az ige mindig szigorúan követi a komplementumait és adjunktumait.

4.4. A szerkezet Adger – Ramchand-féle elemzése

Legelőször is meg kell vizsgálnunk, mennyiben mutat egyezést a vonatkoztatott NP és a vonatkozó mellékmondatban megjelenő *úr*, ha Adger – Ramchand (2005) elméletét szeretnénk kiterjeszteni a magyar véges igéjű prenominális szerkezetekre. A magyarban a névmási tárgyi argumentumok közül csak az egyes számú törölhető a mondatból opcionálisan, a többes számú nem:

(35) *Vágó István csak vezeti a vetélkedőt, de nem ő szerkeszti (*őt / azt).*

(36) *Vágó István csak vezeti a vetélkedőket, de nem ő szerkeszti *(őket / azokat).*

Ugyanakkor a prenominális vonatkozó szerkezetnél mind az egyes, mind a többes számú alak esetén kötelező a *pro*-ejtés:

(37) *A Vágó István (*őt / *őket / *azt / *azokat) vezette vetélkedő(k)*

Ha elvégezzük az azonosítási próbát, az is egyértelművé válik, hogy ezt az űrt *pro* vagy másolat (nyom) tölti-e ki. Mozgatás esetén lokális hatások nem érvényesülhetnek. Az űr helyén másolat keletkezik, amely pontosan megegyezik az elmozgatott összetevővel. Adger–Ramchand (2005) megállapítja, hogyha az \bar{A} -függőségek mozgatás műveletével jönnek létre, akkor a vélt elmozgatott összetevőt vissza kellene tudnunk helyezni az űr helyére. Ez viszont nem működik a kérdéses szerkezetben, akárcsak a gael példamondatokban, vö.: (1)–(3):

(38) *Egy [Vágó István $_i$ vezette] vetélkedő $_j$*

(39) **Vágó István egy vetélkedőt vezette.*

A határozatlan névelős alakkal nem mutat egyezést a vonatkozó mellékmondatban megjelenő űr. A vélt elmozgatott összetevő (*egy vetélkedő*) nem helyezhető vissza a mondatba, ami egyértelműen nem mozgatásra utaló jel. Ezért az űr helyén *pro*-t kell feltételeznünk. Csupán az kérdéses, milyen fajtájú jelenik meg.

A fenti példák azt mutatják, hogy az egyeztetés és az azonosítási megfeleltetés nem működik a *pro* és a vonatkoztatott összetevő között, és mivel a *pro*-nak egyes és többes számú referenciája is lehet, ellentétben más tagmondatban megjelenő tárgyi *pro*-val, így a magyarban is „jobb híján” *pro*-ról beszélhetünk. Ezek után a magyar prenominalis vonatkozó mellékmondat szerkezetét hasonlóan ábrázolhatjuk és elemezhetjük, ahogy az ír, gael, japán stb. szerkezetét, annyi különbséggel, hogy a magyar visszamaradó névmás az ír egyik vonatkoztatási stratégiájában és a gael vonatkozó szerkezetben szereplő visszamaradó névmáshoz hasonlít, így Adger–Ramchand (2005) elmélete átültethető a magyar szerkezetre:

(40) <i>A</i>	[<i>Vágó István</i> pro_i	<i>vezett-e_i</i>	COMP _{ID}]	<i>vetélkedő_j</i>
	<i>pro</i> [ID:] →		COMP[Λ , ID:dep]	
	<i>pro</i> [ID:dep]		COMP [Λ , ID:dep]	
	x		λx	

Az eddigi vizsgálatokból az körvonalazható, hogy egy nyílt vagy rejtett visszamaradó névmást tartalmazó vonatkozó szerkezethez, legyen az prenominalis vagy posztnominalis, azonos szintaktikai szerkezet és szemantika

tikai interpretáció rendelhető hozzá univerzálisan. Ezt Adger–Ramchand (2005)-től kölcsönvéve a következőképp szimbolizálhatjuk, melyet már (4)-ben is láthattunk:

41)

Szintaktikai szerkezet	Szemantikai interpretáció
$[\Lambda \dots ID] \longrightarrow$	$\lambda x \dots x$

(41)-ben a Λ szintaktikailag és szemantikailag is kötő operátorként funkcionál, és e minőségében a vonatkozó mellékmondat létrehozásáért felelős. Az ID egy olyan névmást jelenít meg, melyet köt az operátor. A λ egy olyan operátor, mely egy változót köt. A szintaktikai és a szemantikai megfelelés tehát kölcsönös. A különböző stratégiáknál ez az általános kép így realizálódik, így idomul a szerkezet egyéni tulajdonságaihoz:

1. COMP[Λ , ID:dep], *pro*[ID:]: „jobb híján” *pro*/névmás, egyesítés
2. COMP[Λ], *pro*[ID: φ]: φ -s *pro*/névmás, egyesítés
3. 1-2. szemantikai interpretációja: $\lambda x \dots x$

Tehát bármilyen is legyen a mondatbevezető megvalósulása, bármilyen változó jelenjen is meg a vonatkozó mellékmondatban, e kettő létezése nélkül nem beszélhetünk fejes, visszamaradó névmást tartalmazó vonatkozó mellékmondatról.

A vizsgált magyar szerkezet eleget tesz a fenti kívánalmaknak, hiszen az tartalmaz egy rejtett tárgyi *pro*-t, amelynek az interpretációjához elengedhetetlenül szükséges egy kötő operátor megléte. A kötő operátort a mondatbevezető testesíti meg a tagmondatban, és bár a magyar vonatkozó mellékmondatban nyíltan sohasem jelenhet meg, Adger – Ramchand (2005) elméletéből következik, hogy a mondatbevezető (kötő operátor) és a (nyílt/rejtett) névmás kölcsönösen függ egymástól, interpretációjukhoz mindkettőnek szüksége van a másik létezésére, még ha csak rejtett formában is, ami az Univerzális Elvből következik. Így feltételezhetjük, hogy a magyarban is jelen van, csak éppen sohasem fordul elő nyíltan. Ezt a nyelvspecifikus para-méter írja elő. A szóban forgó szerkezet egy vonatkozó mellékmondat, amely az alárendelő szerkezetek csoportjába tartozik, azaz egy tagmondatot alkot, és a tagmondatnak nem valamely eleme, hanem mint egész kapcsolható komplementumként

vagy adjunktumként valamely összetevőhöz. Így csak a vonatkozó mellékmondat–fej közvetlen viszony létezését fogadhatjuk el helytállónak.

5. Összegzés

Dolgozatomban Adger – Ramchand (2005) elméletét felhasználva arra a következtetésre jutottam, hogy mindenféle szórendi, pozicionális, genetikai, tipológiai különbség ellenére az általam megvizsgált nyelvek vonatkozó mellékmondatai hasonló elvek alapján építkeznek, és felépítésük alapján véve ugyanarra az alapszerkezetre vezethető vissza. Ami azt is jelenti, hogy a gaelben és az írben kimutatott „jobb híján” *pro*-t tartalmazó vonatkozó mellékmondatok elemzése kiválóan átültethető a magyar véges igés prenominalis vonatkozó szerkezetre, ahol bár nyílt mondatbevezető nem található, a létezését az támogatja, hogy Λ és λ szintaktikailag, ill. szemantikailag egyaránt kötő operátorként működik, mely a vonatkozó mellékmondat létrehozásához elengedhetetlen. A magyarral való párhuzamot pedig az szolgáltatja, hogy sikerült kimutatni, miszerint a vizsgált szerkezetekben megjelenő verbális elem finit ige, mely +Agr és +T jegyekkel rendelkezik, alanyeset engedélyezésére képes, és az ige egyezést mutat a tárgyával. Ez viszont csak a verbum finitumra jellemző tulajdonság. Így a minimalista modell és tipológiai párhuzamok segítségével sikerült kimutatni a prenominalis finit igéjű vonatkozó mellékmondat létét a magyarban.

A szóban forgó szerkezet elemzése elsősorban szintaktikai alapú volt, de a vizsgálat során kiderült, hogy a nyelv különböző komponenseinek, így a szemantikának, szintaxisnak és a morfológiának az interfésze nélkül nem születhet mindenre kiterjedő, alapos elemzés. Ezért a nyelvi jelenségeket, még ha elsősorban a szintaxis szempontjából vizsgáljuk is, csak a holisztikus szemlélet képes egységben látni és láttatni.

A RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

\bar{A} = operátor

ABL = ablativus (távolító eset, a ragja: *-tól, -től*)

ABS = absolutivus (az ergatív nyelvekben a *patiens* thematikus szerepű argumentum esete)

ACC = accusativus (tárgyeset, a ragja: *-t*)

ADESS = adessivus (veszteglő eset, a ragja: *-nál, -nél*)

AGR = agree(ment) (egyeztetés)
 AGR_{FUT} = jövő idejű egyeztetési jegy
 AGR_O = tárgyi egyeztető funkcionális fej
 AGR_{OP} = a tárgyi egyeztető funkcionális fej maximális kiterjesztése
 AGR_S = alanyi egyeztető funkcionális fej
 AGR_{SP} = az alanyi egyeztető funkcionális fej maximális kiterjesztése
 ART = articulus (névelő)
 AUX = auxiliarium (segédige)
 COMP = complementizer (mondatbevezető)
 COMP_{ID} = [Λ , ID:dep] jegyű mondatbevezető
 COMP _{Λ} = [Λ] jegyű mondatbevezető
 DAT = dativus (részes eset, a ragja: *-nak, -nek*)
 DEF = definitus (határozott)
 DEL = delativus (leható eset, a ragja: *-ról, -ről*)
 DEM = demonstrativum (mutató névmás)
 dep-jegy = dependens (függő) értékű névmási jegy
 ERG = ergativus (az ergatív nyelvekben az agens thematikus szerepű argumentum esete)
 F_{WH} = vonatkozó forma
 FEM = femininum (nőnem)
 GB = government & binding (kormányzás és kötés elmélet)
 GEN = genitivus (birtokos eset)
 ID = identifikáló (a névmási jegy szimbóluma)
 INESS = inessivus (marasztaló eset, a ragja: *-ban, -ben*)
 INSTR = instrumentalis (eszközhatározós eset, a ragja: *-val, -vel*)
 MASC = masculinum (hímnem)
 NOM = nominativus (alanyeset, a ragja: $-\emptyset$)
 NP = noun phrase (főnévi csoport)
 OBL = obliquus (függő eset, a NOM, ACC, GEN és DAT kivételével a többi eset tartozik bele)
 PL = pluralis (többes szám)
 PN = proper noun (tulajdonnév)
pro = pronomen (csak rejtetten jelen levő névmás)
 PRO = pronomen (igeneves tagmondatok üres alanya)
 SG = singularis (egyes szám)
 SOV = alany / tárgy / ige szórend (pl. a japán, ill. a magyar eredeti szórendje)
 SVO = alany / ige / tárgy szórend (pl. az angol, ill. a magyar mai szórendje)

T = Tense (időjel)
 UG = univerzális grammatika (egyetemes nyelvtan)
 VP = verbal phrase (igei csoport)
 VSO = ige / alany / tárgy szórend (pl. a gael és az ír)
wh-konstrukció = kérdő és vonatkozó szerkezetek összefoglaló elnevezése
 ϕ -jegy = esettel és/vagy számmal és/vagy nemmel rendelkező névmási jegy
 Λ = szintaktikai predikátum absztrakciós operátor
 λ = szemantikai predikátum absztrakciós operátor

HIVATKOZÁSOK

- Adger, David–Gillian Ramchand 2002: Phases and Interpretability, in Karine Megerdooian–Leora Anne Bar-el szerk. *Proceedings of West Coast Conference on Formal Linguistics (WCCFL) 20*, Somerville, MA, Cascadilla Press, 1–14.
- Adger, David–Gillian Ramchand 2005: Merge and Move: *Wh*-Dependencies Revisited, *Linguistic Inquiry* **36**, 161–193.
- Antal László 1985: *A hatodik mondatrész*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Chomsky, Noam 1977: On *wh*-movement, in Peter W. Culicover et al. szerk. *Formal Syntax*, New York és San Diego, Academic Press, 71–132.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on Government and Binding The Pisa Lectures*, Dordrecht–Holland/Cinnaminson–USA, Foris Publications.
- den Dikken, Marcel 1999: On the Structural Representation of Possession and Agreement The Case of (Anti-)Agreement in Hungarian Possessed Nominal Phrases, in István Kenesei szerk.: *Crossing Boundaries: Advances in the Theory of Central and Eastern European Languages*, Amsterdam, John Benjamins, 137–178.
- É. Kiss, Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge Syntax Guides, Cambridge, Cambridge University Press.
- Haig, Geoffrey 1998: Relative Constructions in Turkish, *Turcologica* **33**, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Harada, Kazuko 2000: On the Acquisition of Genitive and Locative Relative Clauses, *Grant-in-Aid for Center of Excellence (COE) Research Report* **4**, 483–497.

- Hoji, Hajime 2003: Falsifiability and Repeatability in Generative Grammar: A Case Study of Anaphora and Scope Dependency in Japanese, *Lingua* **113**, 377–446.
- Jakab István 1988: A jelzővé süllyedt igealak – és ami mögötte van, *Magyar Nyelvőr* **112**, 300–302.
- Kayne, Richard S. 1994: *The Antisymmetry of Syntax*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Keenan, Edward L.–Bernard Comrie 1977: Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar, *Linguistic Inquiry* **8**, 63–99.
- Keenan, Edward L.–Bernard Comrie 1979: Data on the Noun Phrase Accessibility Hierarchy, *Language* **55**, 333–350.
- Kenesei, István 1986: On the Role of the Agreement Morpheme in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **36**, 109–120.
- Laczkó Tibor 2001: Néhány lexikai-funkcionális gondolat a személyragos *-(T)T* igenévről, in Andor József et al. szerk.: *Színes eszmék nem alsznak... Szépe György 70. születésnapjára*, Lingua Franca Csoport, Pécs, 741–759.
- Laczkó Tibor 2002: Rejtett alanyok és tárgyak a főnévi csoportban, in Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **5**, Szeged, SZTE, 137–150.
- Lambrecht, Knud 1994: Pragmatic relations: Topic in Knud Lambrecht: *Information Structure and Sentence Form*, Cambridge, Cambridge University Press, 117–205.
- Mallinson, G.–B. J. Blake 1981: Relative Clauses, in G. Mallinson–B. J. Blake: *Language typology*, Amsterdam, North-Holland, 261–371.
- McCloskey, James 2001: The morphosyntax of WH-extraction in Irish, *Journal of Linguistics* **37**, 67–100.
- Miyamoto, Edson T.–Michiko Nakamura 2003: Subject/Object Asymmetries in the Processing of Relative Clauses in Japanese, in Gina Garding–Mimu Tsujimura szerk.: *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics (WCCFL)* **22**, Somerville, MA, Cascadia Press, 342–355.
- Murasugi, Keiko 2000: An Antisymmetry Analysis of Japanese Relative Clauses, in Artemis Alexiadou et al. szerk.: *The Syntax of Relative Clauses*, Amsterdam, John Benjamins, 231–263.
- Nádasdi Péter 2004: *A vonatkozó szerkezetek vizsgálata az ír, a japán és a magyar nyelvben*, szakdolgozat, SZTE, Általános Nyelvészeti Tanszék.

- Otsuka, Masayuki 1999: On the „Head-Internal” Relative Clause in Japanese from LDS_{NL} Perspective, in Gary-John Scott et al. szerk.: *School of Oriental and African Studies (SOAS) Working Papers in Linguistics 9*, Department of Linguistics, University of London, 39–73.
- Rebuschi, Georges 2004: Basque from typological, dialectological and diachronic point of view, in Thorsten Roelcke szerk.: *Variation Typology/Variationstypologie, A Typological Handbook of European Languages in the Past and Present*, Berlin/New York, Walter de Gruyter GMBH & Co., 837–865.
- Richards, Norvin 1997: Competition and Disjoint Reference, *Linguistic Inquiry* **28**, 178–187.
- Szabolcsi, Anna 1981: The Possessive Construction in Hungarian: A Configurational Category in a Non-Configurational Language, *Acta Linguistica Hungarica* **31**, 261–289.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1*, Mondattan, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.
- Szepesy Gyula 1982: Isten-adta, madár-látta, *Magyar Nyelvőr* **78**, 52–67.
- Tompa József szerk. 1961–62: *A mai magyar nyelv rendszere Leíró nyelvtan I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Ildikó 2000: Személytelen szerkezetek és expletív alanyok, in Kenesei István szerk.: *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 127–155.

KÉRDŐSZAVAS KÉRDÉSEK SZERKEZETE AZ OPTIMALITÁSELMÉLETBEN

NAGY GIZELLA MÁRIA

1. Bevezetés: célkitűzések és a vizsgált nyelvek szórendi sajátosságai

Ebben a dolgozatban angol, német és magyar főmondati kiegészítendő kérdések szerkezetét vizsgálom, különös tekintettel a kérdőszómozgatásra, ill. a kérdőszórend és az alapszórend kapcsolatára. Az alapszórendből kiindulva vezetem le egyes nyelvek kérdőmondat-alkotási stratégiáit. Vizsgálataimat generatív alapokon, az Optimalitáselmélet keretein belül szeretném végezni. Kontrasztív szempontból előnyös az ebben az elméletben használt megszeghető szintaktikai szabályok teljes univerzalitása: minden nyelvben ugyanazok a megszorítások működnek, csak a fontossági sorrendjük különböző, ebből fakadnak a nyelvek közötti különbségek.

1.1. Nyelvi sajátosságok

A kérdőszavas kérdő mondatok szerkezete alapján háromféle nyelvtípust különböztethetünk meg. Léteznek olyan nyelvek, amelyekben nem mozog a felszíni szerkezetben láthatóan a kérdőszavas kifejezés, pl. ilyen a japán, ill. a kínai. Ezekkel nem foglalkozom a dolgozatban, de levezethetők az általam felállított rendszerben. A kérdőszómozgatást felmutató nyelveken belül két altípust különböztethetünk meg: (i) olyan nyelveket, amelyekben többszörös kérdések esetén is csak egy kérdőszavas kifejezés mozoghat, pl. angol, német; (ii) olyan nyelveket, amelyekben többszörös kérdések esetén többszörös kérdőszó-mozgatás lehetséges, mint például a magyarban és a szerb-horvátban.

A kérdőszó-kiemelés kérdéséhez hozzátartozik az igemozgatás jelensége is. Általánosan megfigyelhető, hogy főmondatban a kiemelt kérdőszót az ige követi, ebből arra következtetek, hogy ilyen esetekben a kérdőszó-kiemelés igemozgatással jár együtt. Ennek okáról a későbbiekben beszélek. Beágyazott mondatokban azonban találkozhatunk ettől a szabályszerűségtől való eltérésekkel: a németben és az angolban ilyenkor nem történik igemozgatás, a magyarban viszont igen.

Azt feltételezem, hogy ezek a különbségek nem a kérdőszómozgató szabályok sajátosságai, hanem általánosabb elvekből, a fő- és mellékmondati szórend közötti eltérésekből vezethetők le. Ezért dolgozatomban először egy

olyan rendszert szeretnék bemutatni, amely az Optimalitáselmélet keretein belül le tudja írni különböző nyelvekben az alapszórend, a főmondati és az alárendelt mellékmondati szórend sajátosságait. Ezután megvizsgálom, hogy egy viszonylag egyszerű és általános kérdőszómozgató szabály – együttműködésben a szórendi szabályokkal – képes-e modellezni a vizsgált nyelvek szerkezetét.

1.2. Optimalitáselméleti bevezető

Bevezetésül röviden összefoglalom az Optimalitáselmélet fő elveit Prince és Smolensky (2002) alapján, majd az általam használt jelöléseket mutatom be.

A nyelvtan felépítése a következő: A Generátor az X-vonás elmélet alapján épít szerkezeteket a Lexikon elemeiből. A Kiértékelő komponens (Evaluator) hierarchikusan rendezett, megszeghető megszorításokat tartalmaz, amelyek kiválasztják a legoptimálisabbat a Generátor által felépített szerkezetekből, azaz azt a szerkezetet, amely a többihez képest alacsonyabb rendű megszorításokat sért meg. A megszorítások univerzálisak, a nyelvek közötti különbségek a szabályok különböző hierarchiájából, sorrendjéből adódnak.

A dolgozatban az Optimalitáselméletben használatos táblázattal fogom modellezni a kiértékelési folyamatokat. Az alábbi példában (T1) M_1 , M_2 és M_3 a releváns megszorításokat jelölik, melyek hierarchikus sorrendje $M_1 > M_2 > M_3$, azaz M_1 a hierarchia legmagasabb rendű megszorítása, őt követi M_2 , a legkevésbé fontos szabály pedig M_3 . Három szerkezet (a), b) és c)) vesz részt a versenyben, a „győztest”, azaz a legoptimálisabbat, a mutató kéz jelöli (☞). Csillag (*) jelzi, ha egy szerkezet megszegi valamelyik megszorítást; felkiáltójellel jelölöm (*!), ha ez a szabálmegszegés végzetes („fatal violation”), azaz ha a szerkezet olyan szabályt sért meg, amelyet más szerkezet nem, ill. egy adott szabályt többször szeg meg, mint más szerkezetek. Ezekben az esetekben az adott szerkezet végérvényesen rosszabbnak bizonyul, mint a többi, emiatt nem vehet részt a további versengésben: a táblázat ilyen szempontból irreleváns részeit sötétítéssel jelölöm.

(T1)

	M ₁	M ₂	M ₃
a) szerkezet	*!	*	
☞ b) szerkezet			***
c) szerkezet		*!	

2. A szórend levezetése

A nyelvspecifikus alapszórendeket Grimshaw (2001) rendszere alapján fogom levezetni. Először ezt az elemzést mutatom be, ill. kibővíttem, hogy az egy nyelven belüli szórendi variációkat is kezelni tudja, majd ez alapján leírom a vizsgált nyelvek alapszórendjét.

2.1. Grimshaw (2001): „Economy of structure in OT”

Az Optimalitáselméletben is központi törekvés a nyelvi ökonómia leképezése az elméletbe, ezért elfogadott valamilyen explicit gazdaságossági megszorítás használata. Egy ilyen megszorítás megakadályozza, hogy olyan szerkezet kerüljön ki legoptimálisabbként, amely felesleges mennyiségű projekciót tartalmaz, illetve amelyben felesleges mozgások történtek, azaz olyanok, amelyek nem egy magasabb rendű megszorítás teljesítésére irányulnak.

Grimshaw (2001) célja egy inherensen gazdaságos rendszer létrehozása, azaz amelyben nincs szükség külön gazdaságossági megszorításra, hanem az ökonómia a mondatszerkezetet meghatározó szabályokban már benne foglaltatik. Ezt a rendszert kétféle megszorítás-típus alkotja: (i) illesztő megszorítások (alignment constraints) és (ii) „kötelező elem” megszorítások (obligatory element constraints).

Az illesztő szabályok a frázison belül az elemek egymáshoz viszonyított sorrendjéért felelősek, a három fő alkotóelem, a fej, a specifikátor és a bővítmény pozícióját adják meg.

(1) SPECBAL (Specifikátor balra): a specifikátor az öt tartalmazó frázis bal oldalán található.

(azaz: „Illesszük a specifikátor bal szélét a maximális projekció bal széléhez.”)

(2) FEJBAL (Fej balra): a fej az öt tartalmazó frázis bal oldalán található.

(3) BÖVBAL (Bővítmény balra): a bővítmény az öt tartalmazó frázis bal oldalán található.

Annyiszor szegünk meg egy illesztő szabályt, ahány elem ékelődik közbe az adott alkotóelem és a frázis bal széle közé, pl. a (T2) táblázatban az a). szerkezet egyszer sérti meg a FEJBAL megszorítást, mert a fejet egy elem választja el a frázis bal szélétől, a BŐVBAL-t viszont kétszer, mert a bővítő két elemmel van távolabb a megadott helyétől. Tehát, mint látjuk, ezek a szabályok képesek „számolni”, ill. távolságot mérni, így helyettesíthetik a feleslegesen nagy szerkezetekre vonatkozó gazdaságossági megszorításokat.

A kötelező elem megszorításokra azért van szükség, mert a frázison belüli üres pozíciók teljesítik az illesztő szabályokat, és ez ahhoz vezetne, hogy az üres projekció bizonyulna legoptimálisabbnak. Ennek oka, hogy ha egy adott elem hiányzik, egyrészt nem választhatja el őt semmi a frázis szélétől, tehát nem szegi meg a megszorítást, másrészt a többi elemet sem akadályozza abban, hogy közelebb kerüljön a bal szélhez – ezt figyelhetjük meg a c), d), e) és f) szerkezetek esetén (T2). Tehát a kötelező elem megszorítások a frázison belüli pozíciók betöltésére irányulnak; akkor szegjük meg őket, ha a szerkezet üres fej- vagy specifikátor helyeket tartalmaz.

(4) KÖT-FEJ (Kötelező fej): a projekció fejjel rendelkezik.

(5) KÖT-SPEC (Kötelező specifikátor): a projekció rendelkezik specifikátorral.

(T2) A szórendi megszorítások (nem meghatározott sorrend)

	SPECBAL	FEJBAL	BŐVBAL	KÖT-FEJ	KÖT-SPEC
a) [Spec Fej Böv]		*	**		
b) [Spec Böv Fej]		**	*		
c) [_ Fej Böv Böv]			**		*
d) [_ Fej Böv]			*		*
e) [Spec Fej _]		*			
f) [Spec _ Böv]			*	*	

Ezzel az öt megszorítással az alapszórendeket tudjuk meghatározni. Kérdés, hogy elég-e ez a kis rendszer önmagában a nyelveken belüli szórendi variációk leírására. A válasz nem, több okból. Egyrészt az angol és a német nyelvben eltér a főmondati és a beágyazott kérdő mondatok szerkezete: főmondatban a kérdőszót a ragozott ige követi, alárendelt kérdésekben csak a kérdőszó mozog. Ennek az öt megszorításnak azonban egy nyelven belül csak egyféle sorrendje lehet, azaz csak egyféle szórendet lehet nyelvenként levezet-

ni. Másrészt a magyarban egy specifikátor nélküli igei csoport mint alapszerkezet és egy specifikátorral rendelkező magasabb igei projekció levezetése is problematikus lenne. A fentiekből látszik, hogy külön megszorítás-fajtákat kell létrehozni az egy nyelven belüli különböző szórendek levezetésére.

2.2. Megszorítás-családok

Az előző részben vázolt probléma megoldására ún. megszorítás-családokat („constraint family”, Grimshaw (1998) nyomán) fogok használni, amelyek az eredeti megszorításokat és ezek relativizált változatait tartalmazzák. Ezek olyan megszorítás-csoportok, amelyek a szerkezetnek csak egy bizonyos részét értékelik, a mi esetünkben pl. csak a főmondatot, ezt /FŐ kiegészítéssel jelölöm, l. (6); vagy csak az alárendelt mellékmondatot, ennek jelölése /AM lesz (7).

(6) SPECBAL/FŐ: a főmondat specifikátora a frázis bal oldalán helyezkedik el.

(7) KÖT-FEJ/AM: az alárendelt mellékmondat fejjel rendelkezik.

Tehát a három megszorítás-család tagjai:

SPECBAL/FŐ	FEJBAL/FŐ	BÖVBAL/FŐ	KÖT-FEJ/FŐ	KÖT-SPEC/FŐ
SPECBAL/AM	FEJBAL/AM	BÖVBAL/AM	KÖT-FEJ/AM	KÖT-SPEC/AM
SPECBAL	FEJBAL	BÖVBAL	KÖT-FEJ	KÖT-SPEC

Ezek a megszorítások a következőképpen működnek: a főmondati megszorítás-csoport csak a legmagasabb projekció szerkezetét látja, az őt alkotó kisebb maximális projekciókat nem, tehát pl. (8) esetén csak a CP-t értékeli, a benne levő VP belső szerkezetét nem, mert az nem főmondatként jelenik meg az adott szerkezetben, azaz a mondat szerkezete számára [_{CP} NP V Bőv] lesz. Ha azonban a VP csoport felett nincs magasabb projekció (9), az számít főmondatnak.

(8) [_{CP} NP V [_{VP} NP t_v t_{NP}]]

(9) [_{VP} NP V XP]

Ezek után felmerül a kérdés, hogy szükség van-e az általános szórendi megszorításokra (SPECBAL, FEJBAL, BÖVBAL, KÖT-FEJ, KÖT-SPEC). Gondoljunk vissza a 2.1. részben említett szerepükre: ők képesek kiválasztani, hogy két, a fő- ill. mellékmondati megszorításoknak eleget tevő szerkezet közül melyik gazdaságosabb, azaz melyik tartalmaz kevesebb elemet vagy projekciót.

Ezt demonstrálja a (T3) táblázat: mivel a főmondati megszorítások csak a legfelső projekciót „látják”, nem tudják megállapítani, hogy a), b) és c) mondat közül melyik a legminimálisabb. Tehát megállapíthatjuk, hogy az általános szórendi megszorítások nem hagyhatók ki a megszorítások rendszeréből.

(T3) Az általános megszorítások gazdaságossági szerepe

	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BŐV BAL /FŐ	SPEC BAL	FEJ BAL	BŐV BAL
a) [_{XP} Spec Fej Bőv]		*	**		*	**
b) [_{ZP} Spec Fej [_{XP} Spec Fej Bőv]]		*	**		**!	****
c) [_{YP} Spec Fej [_{ZP} Spec Fej [_{XP} Spec Fej Bőv]]]		*	**		**!*	*****

2.3. A nyelvspecifikus alapszórendek,¹ főmondati és alárendelt mellékmondati szórendek

Mint már láttuk, az illesztő megszorítások feladata a frázis elemeinek megfelelő sorrendbe rendezése, mind fő-, mind mellékmondatban, ill. annak az alapszórendnek a meghatározása, amiből a fő- és mellékmondati szórendek levezethetők. Az utóbbi szórendek elemzésénél fontos szerephez jutnak a kötelező elem megszorítások is, legfőképpen a KÖT-FEJ/FŐ és a KÖT-FEJ/AM, mivel ők képesek eldönteni, hogy történik-e az adott mondat típusban igemozgatás vagy sem. KÖT-FEJ/(AM vagy FŐ) > FEJBAL/(AM vagy FŐ) sorrend esetén fontos lesz betölteni a projekció fejét, azaz igemozgatás történik. A fordított rendezés, FEJBAL > KÖT-FEJ, az üres fejpozíciót részesíti előnyben, mivel az nem szegi meg a fej bal szélhez való állításának feltételét.

2.3.1. Angol

Mint ismeretes, az angolra SVO szórend jellemző, ami specifikátor-fej-bővítmény sorrendnek felel meg,² ezt tükrözi az illesztő megszorítások

¹ Alapszórendnek annak a legkisebb igei projekciónak (VP vagy IP) a szórendjét nevezem, amelyben mozgatás még nem történt.

² Természetesen az itt megállapított szórendi megszorításokból nem következik, hogy az alanynak kell specifikátor pozícióban lennie. Ahhoz, hogy ezt elérjük, olyan megszorítást is be kellene vezetnünk, amely az ige elé vagy a mondat elejére helyezi az alanyt, mint például a szakirodalomban a SUBJECT megszorítás (Samek-Lodovici 2001). Emellett egy ezzel konkuráló vagy ezt kiegészítő topikmegszorításra is szükségünk lenne (TOPICFIRST), ami a magyar és a német mondatszórend leírásánál nagy szerepet játszana. Ilyen átfogó mondatszerkezeti elemzés azonban nem fér bele a jelen dolgozat kereteibe. Mindenesetre logikai-szemantikai indokokat

sorrendje. A magasra helyezett KÖT-SPEC-t az indokolja, hogy az alanyi pozíciót kötelezően be kell tölteni.

(T4) Angol alapszórend (megegyezik a főmondatival)

	KÖT-SPEC	KÖT-FEJ	SPECBAL	FEJBAL	BÖVBAL
☞ [S V O]				*	**
[S O V]				**!	*
[_ V S O]	*!				**

Főmondati kérdés esetén igemozgatás, ill. *do*-beillesztés is történik, azaz a fej-megszorítások sorrendje KÖT-FEJ/FŐ > FEJBAL/FŐ, a főmondati megszorítások sorrendje pedig megegyezik az általános szórendi megszorításokéval, l. (T4), mivel az alapszórend és a főmondati szórend megegyezik.

Alárendelt kérdő mondatokban (T5) azonban nem mozog az ige, emiatt a fejre vonatkozó megszorítások sorrendje FEJBAL/AM > KÖT-FEJ/AM. A kötelező elem megszorítások rendezése is eltér a főmondatnál bemutatottaktól. Beágyazott kérdő mondatban a legfelső mellékmondati projekcióban a kérdőszó található és egy üres fejpozíció (a) szerkezet), beágyazott kijelentő mondatnál pedig csak a kötőszó, azaz a C fej, és egy üres specifikátorpozíció (b) szerkezet). Ezt a tényt úgy modellezhetjük, hogy a kötelező elem megszorításokat egymáshoz képest nem rendezzük, az egyik megszegése ugyanolyan súlyú lesz, mint a másiké, azaz vagy feje lesz a beágyazott mondatnak vagy specifikátora, de a kettő egyszerre nem, mert az a szerkezet megszegi a magasabb FEJBAL/AM-et.

(10) SPECBAL/AM > FEJBAL/AM > KÖT-FEJ/AM, KÖT-SPEC/AM > BÖVBAL/AM.

lehet felhozni amellet, hogy az alany lesz az a bővítmény, amely nem komplementum pozícióban jelenik meg, közelebb az igéhez, hanem a távolabbi specifikátor helyen. Az alany, szemben a többi bővítménnyel, ún. külső argumentuma az igének: míg a többi bővítményt szelekciós kapcsolat fűzi közvetlenül az igéhez, az alany a V' egészével van ilyen kapcsolatban.

(T5) Lehetséges alárendelt mellékmondati szerkezetek (angol)³

	SPECBAL /AM	FEJBAL /AM	KÖT-SPEC /AM	KÖT-FEJ /AM	BŐVBAL /AM
☞ a) [Spec_ [S V O]]				*	*
☞ b) [_ Fej [S V O]]			*		*
c) [Spec Fej [S V O]]		*!			**

2.3.2. Német

Az alapszórend (T6) a németben alárendelt mondatokban figyelhető meg, amikor a több részből álló igei komplexum egyben, a mondat végén található (11). Mivel a frázis feje a legutolsó helyen található, így az illesztő megszorítások sorrendje: SPECBAL>BŐVBAL>FEJBAL.

- (11) (dass) die Katze Fleisch gegessen hat
 hogy a macska húst evett AUX

(T6) Német alapszórend

	KÖT-SPEC	KÖT-FEJ	SPECBAL	BŐVBAL	FEJBAL
☞ [S O V]				*	**
[S V O]				**!	*
[_ V S O]	*!			**	

A főmondati szórend (12) specifikátor-fej-bővítmény sorrendje meg fog egyezni az angollal: kérdőszómozgatás esetén igemozgatás is történik, a finit ige kimozog a mondat végi igei csoportból. Ez azt jelenti, hogy a legfelső projekció fejpozícióját be kell tölteni, ezért KÖT-FEJ/FŐ > FEJBAL/FŐ.

- (12) KÖT-SPEC/FŐ > KÖT-FEJ/FŐ > SPECBAL/FŐ > FEJBAL/FŐ > BŐVBAL/FŐ

Alárendelő mellékmondatban (13) nem történik igemozgatás, tehát a kifejezés fejére vonatkozó megszorítások sorrendje a következő: FEJBAL/AM > KÖT-FEJ/AM. Az angolhoz hasonlóan csak egy elem állhat egy alárendelt szerkezet legfelső projekciójában: ezt itt is a kötelező elem megszorítások egyenrangúvá tételével tudjuk levezetni. Mivel a kérdőszó és a kötőszó is az

³ Az alsóbb projekciók SVO szórendjét természetesen nem ezek, hanem az általános megszorítások hozzák létre.

alárendelt tagmondat bővítményeként szolgáló igei csoport előtt helyezkedik el, ezért mind a specifikátorra, mind a fejre vonatkozó illesztő megszorítást a bővítmény-megszorítás elé kell helyoznünk, azaz az illesztő megszorítások egymáshoz viszonyított sorrendje: SPECBAL/AM > FEJBAL/AM > BÖVBAL/AM. Tehát a beágyazott mondatokra vonatkozó megszorítások rendezése (13) megegyezik az angoléval (l. T5), azzal a különbséggel, hogy az általános megszorítások itt az SOV szórendű igei csoportot részesítik előnyben.

(13) SPECBAL/AM > FEJBAL/AM > KÖT-FEJ/AM, KÖT-SPEC/AM > BÖVBAL/AM

2.3.3. Magyar

Az igei csoport ige utáni nem konfigurációs részében található az alany és más bővítmények (É. Kiss 1987, 1995; É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998), mozgatóssal létrejött fókusz tartalmazó, kérdő és topikalizációs szerkezetek esetén a V előtti konfigurációs tartomány projekciói töltődnek be. Ezért alapszórendként egy specifikátor nélküli VP-t határozok meg (T7). Ez úgy lehetséges, hogy a KÖT-SPEC megszorítást a többi alá kell rendelnünk, így az illesztő megszorítások az üres specifikátorral rendelkező szerkezetet tekintik optimálisnak.

(T7) Magyar alapszórend

	KÖT-FEJ	SPECBAL	FEJBAL	BÖVBAL	KÖT-SPEC
☞ [_ V S O]				**	*
☞ [_ V O S]				**	*
[S V O]			*!	**	
[S O V]			*!*	*	

A megszorítások ilyen sorrendbe való rendezése azért előnyös, mert tükrözi az ige után álló bővítmények szabad szórendjét: mint látjuk, két jelölt kerül ki győztesen a (T7) táblázatban. A felszínen leggyakrabban azonban nem igével kezdődő, hanem topik–ige szórendű kijelentő mondatokkal találkozunk: ezt a sorrendet egy a topikot a szerkezet elejére helyező megszorítással érhetjük el (l. 2. lábjegyzet). Ebből azonban nem következik, hogy a VP specifikátor pozíciója alapszórend esetén be lenne töltve: A topik bizonyíthatóan magasabbra mozog, mint a VP specifikátora, mert például megelőzi a kérdőszavakat, ha egy szerkezeten belül fordulnak elő.

Kérdő főmondatokban a kérdőszavas kifejezés és az ige is felmozog egy magasabb projekcióba (l. még 4.3.) , tehát itt fontos szerepet játszanak a kötelező elem- megszorítások. Ezek alapján a főmondat és – mivel a fő- és mellékmondati szórend megegyezik a magyarban – a beágyazott mondat megszorítás-hierarchiái a következők:

(14) KÖT-SPEC/FŐ > KÖT-FEJ/FŐ > SPECBAL/FŐ > FEJBAL/FŐ > BÖVBAL/FŐ;

(15) KÖT-SPEC/AM > KÖT-FEJ/AM > SPECBAL/AM > FEJBAL/AM > BÖVBAL/AM.

3. A kérdőszómozgató megszorítás

Ebben a részben azt vizsgálom, milyen természetű szabály bizonyul a legmegfelelőbbnek a kérdőszómozgató leírására. A legfontosabb kérdés az, hogy szükséges-e a megszorításnak specifikus pozíciót kijelölnie a mondat-szerkezetben, mint a sokak által használt „Kérdőszó specifikátor pozícióban” (WHSPEC), vagy elég egy általános alapelvet megfogalmaznunk, mert a kérdőszó pontos szerkezeti helyét megadják a szórendet meghatározó megszorítás-családok.

A következőkben a két leggyakrabban használt kérdőszavakra vonatkozó megszorítástípust mutatom be. Előtte azonban meg kell említeni, hogy – mivel a kérdőszavak az operátorok csoportjába tartoznak – sok esetben egy adott megszorítás megfogalmazásánál az „operátor” kifejezést használják a szakirodalomban. Felmerül a kérdés, hogy egy általános operátorszabályról vagy szűkebb kérdőszavakra vonatkozó megszorításról érdemesebb-e beszélni a jelen dolgozatban. Természetesen előnyösebb lenne egy általánosabb megszorítást megfogalmazni, azonban én a specifikus kérdőszavakra vonatkozó megfogalmazást használom a releváns megszorításoknak. Ennek oka, hogy a kvantált kifejezések, a fókusz és a tagadósók is az operátorok bővebb csoportjába tartoznak – ezek szerkezeti helyét is vizsgálni kellene, ha általánosítani akarunk, ez azonban nem fér bele a dolgozat kereteibe.

Az egyik gyakran használt kérdőszómozgató megszorítás a szerkezeti pozíciót megadó WHSPEC.

(16) OPSPEC/WHSPEC: az operátornak vagy kérdőszónak specifikátor pozícióban kell lennie.

(pl. Grimshaw 1995, Vikner 2001)

Azonban elvi problémák merülnek fel ezzel a szabállyal kapcsolatban. Egyrészt ez egy komplex megszorítás, mivel valójában két kikötést foglal

magába: (i) a kérdőszónak specifikátor pozícióba kell mozognia, még hozzá olyan helyre (ii) ahonnan vezérli⁴ hatókörét. Ez szemben áll az Optimalitáselmélet egyik alapelvével, miszerint minden megszorításnak a lehető legegyszerűbbnek kell lennie (Prince és Smolensky 2002: 12). Másrészt nem megfelelően motivált: nem világos, miért a specifikátor lenne az operátorok számára kijelölt specifikus pozíció.

A másik típusú megszorítás, amiről még szólnunk kell, a hatókör fogalmával hozza kapcsolatba a kérdőszó mondatbeli helyét (17), különböző formái találhatók Bartosnál (1994), ill. Viknernél (2001).

(17) OPSCOPE/WHSCOPE (KÉRDŐSZÓ/OPERÁTOR-HATÓKÖR): a kérdőfrázisnak, ill. operátornak olyan szerkezeti pozíciót kell elfoglalnia, ahonnan vezérli hatókörét.

Mivel a kérdőszavak logikai szempontból operátoroknak felelnek meg, alapvető tulajdonságuk a hatókörjelölés, tehát a fenti kikötés szemantika-logikailag megalapozott. Ez a megszorítás nem határoz meg pontos szerkezeti helyet, így az eddigi elemzésekben nem lehetett egyedül ezzel a megszorítással levezetni a kérdőszórendet. Viszont ha az előbbieken felállított szórendi megszorítások képesek a kérdőszó pontos helyét megadni, akkor elég egy ilyen általános kérdő mondati megszorítást alkalmaznunk.

4. KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR: hol helyezkedik el a vizsgált nyelvek megszorítás-hierarchiájában?

Tegyük fel, hogy a szórendi megszorítások és az általános kérdőszó-megszorítás használatával helyesen és pontosan meg tudjuk határozni a kérdőszó szerkezeti helyét, ill. azt, hogy mely kérdőszó fog mozogni. A legfontosabb kérdés az, hogy a szórendi szabályokhoz képest hová kell helyeznünk a kérdőszó-megszorítást ahhoz, hogy mind fő-, mind mellékmondatban helyes szerkezeteket kapjunk. A következőkben azt foglalom össze, hogy egyes megszorítások interakciója milyen szerkezeteket preferál. Ezután bemutatom az egyes nyelvekre jellemző hierarchiákat.

A SPECBAL > KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR sorrend eredményeképp csak egy kérdőszó fog mozogni, mégpedig a specifikátor pozícióba. A domináns SPECBAL megszorítás a csatolásos szerkezeteket zárja ki, mivel ezek a meglévő projekciót bővítik, és beékelődnek a specifikátor és a projekció bal szélé közé.

⁴ Vezérlés: „Egy A csomópont vezérel egy B csomópontot, ha egyik sem uralja a másikat, és az A-t uraló első elágazó csomópont B-t is uralja” (É. Kiss 1992: 101).

A többszörös kérdőszó-mozgatást a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR > SPECBAL sorrend engedélyezi megfelelően magasrendű mozgó-megszorítás esetén. Ilyen nyelvekben fontosabb, hogy minden kérdőszavas kifejezést kiemeljünk, mint hogy megtartsuk a nyelvspecifikus frázisszerkezetet.

Mint már szó volt róla, a KÖT-FEJ > FEJBAL sorrend (nem alapszórend esetén) igemozgatást idéz elő; a FEJBAL > KÖT-FEJ megakadályozza az igemozgatást, a kérdőszó olyan projekcióba mozog, amelynek a fejpozíciója üresen marad.

A következőkben azt vizsgálom, hogy a szórend-szabályokhoz képest hová kell helyezni a kérdőszó-megszorítást ahhoz, hogy mind a fő-, mind a beágyazott kérdő szerkezeteket helyesen bírálja el. A mellékmondati szórendet levezető megszorítás-családot a teljesség kedvéért minden nyelv hierarchiájában feltüntettem egyszer, azonban csak az első elemzésnél (az angol esetében, 4.1.) térek ki rá külön.

4.1. Angol

Az angol kérdő szórendet levezető megszorítássorrendben a kérdőszó-megszorítás helyének megállapításánál legfontosabb célunk, hogy fő- és mellékmondatban is csak egy kérdőszó legyen kiemelhető, és ez specifikátor pozícióba mozogjon. Ha közvetlenül a főmondati SPECBAL/FŐ után helyeznénk el a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR-t, dominálná az összes alárendelt mellékmondati szórendszabályt, ami ahhoz vezetne, hogy alárendelt kérdésekben megengedett lenne a többszörös kérdőszómozgatás. Ahhoz, hogy ezt elkerüljük, a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR⁵ megszorítást a SPECBAL/AM alá kell helyezni.

Ezenkívül, mint már megállapítottuk, a kérdőszómozgatás főmondatban (T8) inverzióval jár együtt az angolban, ill. lexikális főige esetén *do*-beillesztés történik,⁶ tehát a KÖT-FEJ/ FŐ megszorítást magasabbra kell helyezni, mint a FEJBAL/FŐ-t, hogy kizárjuk az üres fejpozíciót tartalmazó szerkezeteket, pl. a c) mondatot.

⁵ A KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR megszorítást KSZ-HATÓKÖR-nek rövidítem a táblázatokban.

⁶ Azt, hogy egy adott nyelvben mozoghat-e a lexikális ige, a következő két megszorítás sorrendje dönti el: a NO-LEX-MVT („No movement of a lexical head”), ami általában megtiltja a lexikális fejek mozgatását, és a FULL-INT („Full interpretation”), ami a szemantikai értelmezés nélküli elemek beillesztése ellen lép fel, azaz pl. *do*-beillesztés ellen (Grimshaw 1995). Ha a sorrend FULL-INT > NO-LEX-MVT, mozoghat a főige, pl. a németben és a magyarban; ha fordítva vannak rendezve a megszorítások, akkor segédige-beillesztés történik, és a lexikális főige helyben marad: ez az utóbbi eset igaz az angolra.

A helyben maradt kérdőszót tartalmazó b) szerkezetet a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR megszorítás zárja ki. Egyébként ez a legtovább versenyben maradó szerkezet a győztes a) mellett, mivel SVO szórendje teljesíti a főmondatra vonatkozó megszorításokat, a)-hoz hasonlóan. A d) szerkezet csatolt kérdőszót tartalmaz: ez kielégíti ugyan a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR-t, de a magasabbra helyezett főmondati szerkezetet levezető megszorításokkal ütközik: a SPECBAL/FŐ kizárja a csatolt frázisokat, mert ezek eltávolítják a specifikátort a CP bal szélétől.

(T8) Angol kérdő mondatok egy kérdőszavas kifejezéssel⁷

who does the cat like
kit AUX a macska szeret

- a) [CP who_i does [VP the cat like t_i]
 b) [VP the cat likes who]
 c) [CP who_i _ [VP the cat likes t_i]]
 d) [VP who_i [VP the cat likes t_i]]

	KÖT-SPEC	KÖT-FEJ	SPEC-BAL	FEJ-BAL	BÖV-BAL	SPEC-BAL	KSZ-HA-TÓKÖR	FEJ-BAL	KÖT-SPEC	KÖT-FEJ	BÖV-BAL	KÖT-SPEC	KÖT-FEJ	SPEC-BAL	FEJ-BAL	BÖV-BAL
	/FŐ	/FŐ	/FŐ	/FŐ	/FŐ	/AM		/AM	/AM	/AM	/AM					
a)				*	**			*			**				**	****
b)				*	**		*!	*			**				*	**
c)		*!			*					*	*		*		*	***
d)			*!	**	***	*		**			***			*	**	***

Bár dolgozatomban elsősorban főmondati kérdésekkel foglalkozom, az angol alárendelt kérdő mondatok példáján szeretném megmutatni, hogy a jelen megszorításrendszer a főmondati kérdések mellett ezeket a szerkezeteket is tudja kezelni.

⁷ Grimshaw (2001) nyomán, CP-t és IP-t VP feletti opcionális funkcionális projekciókként kezelem, amelyek csak akkor jelennek meg, ha szükség van rájuk: mint mozgató célpontjai ill. az IP akkor, ha finit segédigét tartalmaz a mondat mozgató előtt, pl. [IP John can [VP see the cat]].

(T9) Alárendelt kérdő mondat (angol)⁸

he asked [who the cat liked]
megkérdezte kit a macska szeretett

‘Megkérdezte, kit szeret a macska.’

He asked...

- a) [_{CP} who_i _ [_{VP} the cat liked t_i]]
 b) [_{CP} who_i did [_{VP} the cat like t_i]]
 c) [_{VP} who_i [_{VP} the cat liked t_i]]
 d) [_{VP} the cat liked who]

	SPEC BAL /AM	KSZ- HATÓ KÖR	FEJ BAL /AM	KÖT- SPEC /AM	KÖT FEJ /AM	BŐV BAL /AM	KÖT- SPEC	KÖT- FEJ	SPEC BAL	FEJ BAL	BŐV BAL
a)					*	*		*		*	***
b)			*!			**				**	****
c)	*!		**			***			*	**	***
d)		*!	*			**				*	**

Az angol beágyazott kérdésekben (T9) nincs igemozgatás, ez a már említett FEJBAL/AM > KÖT-FEJ/AM sorrendből vezethető le, ami az üres fejpozíciót tartalmazó a. szerkezetet előnyben részesíti az igemozgatással betöltött fejű b)-nél. A KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR fölé rendelt SPECBAL/AM megtiltja a kérdőszó csatolását a legfelső maximális projekcióhoz (c) szerkezet), a d) szerkezet pedig a helyben maradt kérdőszó miatt megbukik a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR megszorításon.

Az angol kiegészítendő kérdések két, egymással összefüggő sajátossága az inverzió hiánya alanyi kérdő mondatokban, ill. az alany-tárgy aszimmetria többszörös kérdésekben. Mint láttuk, az angolban az alapszórend megegyezik a főmondati szórenddel. Alanyi kérdések esetén (T10) a kérdőszó már mondat eleji pozícióban van, követi őt az ige, tehát egy megszorítás miatt sem kell mozognia, mint ez az a) szerkezetnél megfigyelhető. Ez magyarázza azt a tényt, hogy alanyi kérdő szerkezetekben nincs inverzió vagy *do*-beillesztés, mint a helytelen c) szerkezetben, mivel kérdőszó-kiemelés

⁸ A nem releváns, főmondatra vonatkozó megszorításokat az áttekinthetőség kedvéért kihagytam ebből a táblázatból.

hiányában semmi sem motiválja egy magasabb projekció létrejöttét, amelynek fejét egy segédigével ki kellene tölteni. Tehát az általános megszorítások gazdaságosabbnak ítélik az a) szerkezetet c)-nél, mivel az utóbbi egy felesleges projekciót tartalmaz. A b) szerkezet, amelynek felszíni alakja megegyezik a győztes mondattal, üres fejpozíciója miatt bukik el a KÖT-FEJ/ FŐ megszorításon.

(T10) Angol alanyi kérdés

who likes the cat
ki szereti a macskát

- a) [_{VP} who likes the cat]
- b) [_{CP} who_i [_{VP} t_i likes the cat]]
- c) [_{CP} who_i does [_{VP} t_i like the cat]]

	KÖT- SPEC /FŐ	KÖT- FEJ /FŐ	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BÖV BAL /FŐ	KSZ- HATÓ KÖR	KÖT- SPEC	KÖT -FEJ	SPEC BAL	FEJ BAL	BÖV BAL
a)				*	**					*	**
b)		*!			*			*		*	***
c)				*	**					**!	****

Többszörös kérdésekben (T11) csak egy kérdőszavas kifejezés kerülhet a mondat elejére: az alany szerepű kérdőszó már a megfelelő helyen van, tehát további mozgásra nincs szükség. Ehhez képest kevésbé gazdaságos, ha egy szerkezetileg lejjebb elhelyezkedő kérdő kifejezést mozgatunk, mint a b), c) és d) szerkezetek esetén. A d) szerkezet eggyel több projekciót tartalmaz, így többször sérti meg az alapszórendi megszorításokat, mint a mozgás nélkül létrejött a. szerkezet. A KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR megszorítást legjobban teljesítő, viszont csatolással képzett c) szerkezetet a SPECBAL/FŐ zárja ki.

(T11) Angol többszörös kérdés

who said what
ki mondott mit

- a) [_{VP} who said what]
 b) [_{CP} what_i [_{VP} who said t_i]
 c) [_{VP} what_i [_{VP} who said t_i]]
 d) [_{CP} what_i did [_{VP} who say t_i]]

	KÖT- SPEC /FŐ	KÖT- FEJ /FŐ	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BŐV BAL /FŐ	KSZ- HATÓ KÖR	KÖT- SPEC	KÖT- FEJ	SPEC BAL	FEJ BAL	BŐV BAL
a)				*	**	*				*	**
b)		*!			*	*		*		*	***
c)			*!	**	***				*	**	***
d)				*	**	*				**!	****

4.2. Német

Az angolhoz hasonlóan, német kérdő mondatokban is csak egy kérdőszó mozoghat: a főmondati szerkezet megtartása fontosabb, mint az összes kérdőszó kiemelése, azaz SPECBAL/FŐ, SPECBAL/AM > KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR. Főmondatban igemozgatás követi a kérdőszómozgatást (T12, a) szerkezet), a d) mondat üres fejpozíciója miatt esik ki a versenyből, a magasan elhelyezkedő SPECBAL/FŐ pedig megtiltja a kérdőszónak a legfelső projekcióhoz való csatolásával létrehozott szerkezeteket: (c)). Természetesen a KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR kizárja a kérdőfrázis helyben maradását: (e).

(T12) Német egyszeres kérdés

was hat die Katze gegessen
mit AUX a macska evett

- a) [_{CP} was_i hat_j [_{VP} die Katze t_i gegessen t_j]]
 b) [_{VP} die Katze was gegessen hat]
 c) [_{VP} was_i [_{VP} die Katze t_i gegessen hat]]
 d) [_{CP} was_i [_{VP} die Katze t_i gegessen hat]]
 e) [_{CP} die Katze_i hat_j [_{VP} t_i was gegessen t_j]]

	KÖT- SPEC /FŐ	KÖT- FEJ /FŐ	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BŐV BAL /FŐ	SPEC BAL /AM	KSZ- HATÓ KÖR	FEJ BAL /AM	KÖT- SPEC /AM	KÖT- FEJ /AM	BŐV BAL /AM	KÖT- SPEC	KÖT- FEJ	SPEC BAL	BŐV BAL	FEJ BAL	
a)				*	**			*			**					****	***
b)				**!	*		*	**			*					*	**
c)			*!	***	**	*		***			**			*	**	***	***
d)		*!			*					*	*		*		**	**	**
e)				*	**		*!	*			**				**	***	***

Fontos kiemelni a német többszörös kérdések egy szembetűnő szerkezeti különbségét az angolhoz képest (Haider 1993). Míg az angolban alanyi és tárgyi funkciójú kérdőfrázisok esetén csak az a sorrend lehetséges, amikor az alanyi kérdőfrázis áll a mondat elején, a németben alany-tárgy szimmetria figyelhető meg többszörös kérdésekben. Ez azt jelenti, hogy német többszörös kérdésekben, ha a mondat alanya és tárgya a két kérdőszó, bármelyik frázis mozoghat.

A különbség abban rejlik, hogy a német alapszórend nem egyezik meg a főmondat szerkezetével, mivel az igének második helyen kell állnia főmondatban, tehát mindenképpen ki kell mozognia az igei csoportból, ha főmondatot akarunk képezni. A (T13) táblázatban láthatjuk, hogy mind a), mind b) szerkezet két mozgatható útján jött létre, ezek: egy igemozgatás és egy kérdőszó-kiemelés a VP-ből, tehát gazdaságossági szempontból egyenértékűek, és egyforma mértékben teljesítik a kérdőszó-megszorítást is.

(T13) Német többszörös kérdés

*wer hat was gesagt
ki AUX mit mondott*

- a) [CP wer_i hat_j [VP t_i was gesagt t_j]]
- b) [CP was_i hat_j [VP wer t_i gesagt t_j]]
- c) [VP wer was gesagt hat]
- d) [CP wer_i _ [VP t_i was gesagt hat]]
- e) [VP wer_i [VP t_i was gesagt hat]]

	KÖT- SPEC /FŐ	KÖT- FEJ /FŐ	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BŐV BAL /FŐ	KSZ- HATÓ- KÖR	KÖT- SPEC	KÖT- FEJ	SPEC BAL	BŐV BAL	FEJ BAL
☞ a)				*	**	*				***	***
☞ b)				*	**	*				***	***
c)				**!	*					*	**
d)		*!			*	*		*		**	**
e)			*!	***	**	*			*	**	***

4.3. Magyar

Mint már szó volt róla (2.2.3.), a magyarban az igei csoportban (VP) soha nincs betöltve a specifikátor pozíció. Kérdő mondatokban a kérdőszó specifikátor-pozícióban⁹ helyezkedik el, és követi őt az ige. Azt feltételezem, hogy a kérdőszó kimozog az igei csoportból, de nem az igei csoporthoz csatolódik (T14, c)), hanem egy magasabb projekcióba, amelynek fejeként a mozgatott ige szolgál (T14, a) szerkezet). Ez az igekötős igék viselkedéséből következik. Alapszórend esetén az igekötő megelőzi az igét, ugyanabban a fejpozícióban tartózkodnak (18 a), b)). Kérdő mondatokban azonban az ige közvetlenül követi a kérdőszót, szomszédosak, az igekötő pedig az ige mögött helyezkedik el (20). Ez a sorrend azzal magyarázható, hogy az ige kimozog a VP kifejezésből, de az igekötő nem mozog vele együtt, a V fejpozícióban marad.

(18) a) [_{VP} _ megetette János a macskát]

b) [_{VP} János_{topik} [_{VP} _ megetette t_{topik} a macskát]]

(19) * [_{CP} kit_i [_{VP} _ megetett János t_i]]

(20) [_{CP} kit_j etett_i [_{VP} _ meg t_i János t_j]]

A KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR megszorítást, eltérően az előző két vizsgált nyelvtől, a hierarchia elejére, a szórendi megszorítások elé kell helyoznünk,

⁹ Egyes elemzések szerint ez a fókuszcsoporthoz, ebben a kérdésben azonban nem szeretnék itt állást foglalni, az angol és a német szerkezetekhez hasonlóan CP-nek fogom nevezni ezt a magasabb projekciót.

mivel a magyarban lehetséges a többszörös kérdőszó-kiemelés, valamint fő- és mellékmondat között nincs ilyen tekintetben különbség.

(T14) Magyar egyszeres kérdés

- a) [CP hova_i szalad_j [VP _ t_i a macska t_j]]
- b) [VP hova_i szalad a macska t_i]
- c) [VP hova_i [VP _ szalad a macska t_i]]
- d) [CP hova_i _ [VP _ szalad a macska t_i]]
- e) [VP _ szalad a macska hova]

	KSZ- HATÓ- KÖR	KÖT- SPEC /FŐ	KÖT- FEJ /FŐ	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BŐV BAL /FŐ	KÖT SPEC /AM	KÖT FEJ /AM	SPEC BAL /AM	FEJ BAL /AM	BŐV BAL /AM	KÖT- FEJ	SPEC BAL	FEJ BAL	BŐV BAL ¹⁰	KÖT- SPEC
a)					*	**				*	**			*	****	*
b)					*	***!				*	***			*	***	
c)		*!			*	***				*	***			*	***	*
d)			*!			*		*			*	*			***	*
e)	*!	*				**					**				**	*

Többszörös kérdések esetén (T15) a magas KÉRDŐSZÓ-HATÓKÖR miatt egyrészt minden kérdőszó előremozog: egy a specifikátor pozícióba, a többi csatolódik CP-hez ((a) szerkezet), így minden kérdőszó hatóköre kiterjed az egész mondatra;¹¹ másrészt a helyben maradt kérdőfrázisokat tartalmazó mondatokat ((f) és (g)) kizárja ez a megszorítás. A domináns KÖTSPEC/FŐ arról gondoskodik, hogy egy kérdőszó mindenképpen [Spec, CP]-be mozogjon, így kizárja a csak csatolással létrehozott szerkezeteket, pl. az d) mondatot. A c) szerkezetet, ahol a kérdőszavak nem mozognak magasabb projekcióba, hanem a meglévő VP-t bővítik, az általános gazdaságossági megszorítások zárják ki.

¹⁰ A frázis bal szélétől legtávolabbra található bővítmény elhelyezkedésétől számolom a megszorítás megszegésének mértékét, így lehetséges a frázisok valódi „méreteinek” összehasonlítása.

¹¹ Természetesen olyan eset is lehetséges, amikor nem mindegyik kérdőszónak van széles, az egész mondatra kiterjedő hatóköre, pl. olyan kérdések esetén, amelyekben egy kérdőfrázis helyben marad. Ilyen szerkezeteket úgy lehetne levezetni, hogy bemeneti információként megadjuk az egyes kérdő operátorok hatókörét is, amelynek betartására egy hűségre törekvő megszorítás („faithfulness constraint”) ügyelne. Az itt bemutatott rendszer kiterjeszhető ilyen tekintetben.

(T15) Magyar többszörös kérdés

- a) [_{CP} ki_j [_{CP} mit_k adott_i [_{VP} _ t_i t_j t_k a macskának]]
 b) [_{CP} mit_k [_{CP} ki_j adott_i [_{VP} _ t_i t_j t_k a macskának]]
 c) [_{VP} ki_i [_{VP} mit_j adott t_i t_j a macskának]]
 d) [_{CP} ki_j [_{CP} mit_i _ [_{VP} _ adott t_j t_i a macskának]]
 e) [_{VP} ki_i [_{VP} mit_j [_{VP} _ adott t_i t_j a macskának]]
 f) [_{CP} ki_j adott_i [_{VP} mit_k t_i t_j t_k a macskának]]
 g) [_{VP} _ adott ki mit a macskának]

	KSZ- HATÓ- KÖR	KÖT- SPEC /FŐ	KÖT- FEJ /FŐ	SPEC BAL /FŐ	FEJ BAL /FŐ	BÓV BAL /FŐ	KÖT -FEJ	SPEC BAL	FEJ BAL	BÓV BAL	KÖT- SPEC
a)				*	**	***		*	**	*****	*
b)				*	**	***		*	**	*****	*
c)				*	**	****!*		*	**	*****	
d)			*!	*		**	*	*		*****	*
e)		*!			**	*****			**	*****	*
f)	*!				*	**			**	*****	
g)	*!*	*				***				***	*

5. Összefoglalás

Megállapíthatjuk, hogy a kérdőszó-mozgatás olyan mozgatástípusnak bizonyult, amely egy általános megszorítással leírható. A bemutatott optimalitáselméleti rendszer képes modellezni a három vizsgált nyelv közötti különbségeket, illetve ezeket a különbségeket a kérdőszómozgató megszorítás és a szórendi megszorítások interakciójával magyarázza. Az angolban és a németben a kérdőszómozgató megszorítás az adott mondattípusnak megfelelő szerkezeteket hoz létre, pl. nem szegi meg a főmondat specifikátor-fej-bővítmény szórendjét. A magyar esetében azt láttuk, hogy a kérdőszó-ki-emelés fontosabb, mint a főmondati szerkezet megtartása, többszörös kérdésekben csatolhatjuk azokat a kérdőszavakat, amelyek már nem férnek el a specifikátor pozícióban.

HIVATKOZÁSOK

- Bartos, Huba 1994: When OT meets LLF: Multiple wh-questions and Optimality Theory, in *The Even Yearbook 1994*, Budapest, Department of English Linguistics, School of English and American Studies, Eötvös Loránd University, 1–21.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss, Katalin 1992: A mondatszerkezet levezetése, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan, I, Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss, Katalin szerk. 1995: *Discourse configurational languages* (Oxford Studies in Comparative Syntax), Oxford, Oxford University Press.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- Grimshaw, Jane 1995: Projection, heads and optimality, <http://roa.rutgers.edu>
- Grimshaw, Jane 1998: Constraints on constraints in optimality theoretic syntax, Ms.
- Grimshaw, Jane 2001: Economy of structure in OT, <http://roa.rutgers.edu>
- Haider, Hubert 1993: *Deutsche Syntax – generativ. Vorstudien zur Theorie einer projektiven Grammatik*, Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Prince, Alan–Paul Smolensky 2002: *Optimality Theory. Constraint interaction in Generative Grammar*, ROA Version, <http://roa.rutgers.edu>
- Samek-Lodovici, Vieri 2001: Crosslinguistic typologies in Optimality Theory, in Legendre, Geraldine–Jane Grimshaw–Sten Vikner szerk. *Optimality-theoretic syntax*, Cambridge, Mass., MIT Press, 314–354.
- Vikner, Sten 2001: V⁰-to-I⁰ movement and do-insertion in Optimality Theory, in Legendre, Geraldine–Jane Grimshaw–Sten Vikner szerk. *Optimality-theoretic Syntax*, Cambridge, Mass., MIT Press, 426–465.

INHERENSEN REFLEXÍV ÉS RECIPROK PREDIKÁTUMOK A MAGYARBAN: OSZTÁLYOZÁSI PROBLÉMÁK*

RÁKOSI GYÖRGY

1. Bevezetés

A nyelvek egy jelentős részében két alapvető stratégia létezik a reflexív (*visszaható*) és a reciprok (*kölcsönös*) szemantikai viszony kódolására. Egyrészt rendelkezésre áll egy termékenyen használható visszaható és egy kölcsönös névmás, melyek egy nem-alanyi argumentumhelyet kitöltve teszik az adott viszonyra jelöltté a predikátumot:

- (1) a) *János megmosta magát.*
b) *John washed himself.* (angol)
'János megmosta magát.'
c) *Dan raxac et acmo.* (héber; Reinhart & Siloni 2003)
'Dan megmosta magát.'
- (2) a) *János és Kati megcsókolták egymást.*
b) *John and Kate kissed each other.* (angol)
'János és Kati megcsókolták egymást.'
c) *Dan ve-dina nišku ze et ze.* (héber; Siloni 2001)
'Dan és-Dina megcsókolták egymást.'

Másrészt a predikátumok egy kisebb csoportja a névmás jelenléte nélkül is képes reflexív vagy reciprok viszonyt jelölni:

- (3) a) *János megmosakodott.*
b) *John washed.* (angol)
'János megmosakodott.'
c) *Dan hitraxec.* (héber; Reinhart & Siloni 2003)
'Dan megmosakodott.'

* Köszönetet mondok a cikk névtelen lektorának és Kenesei Istvánnak a kéziratához fűzött gondos megjegyzéseikért. Minden esetlegesen fennmaradó hibáért kizárólag engem terhel a felelősség.

- (4) a) *János és Kati csókolóztak.*
 b) *John and Kate kissed.* (angol)
 ‘János és Kati csókolóztak.’
 c) *Dan ve-dina hitnašku.* (héber; Siloni 2001)
 ‘Dan és-Dina csókolóztak.’

Az ilyen predikátumokra a továbbiakban *inherensen reflexív* (3), illetve *inherensen reciprok* (4) predikátumokként fogunk utalni ebben a tanulmányban.¹

A nemzetközi szakirodalomban, ha változó megfogalmazásban is, de jól ismertek ezek a különbségtételek.² A (3–4) által reprezentált kódolási stratégiának a névmási stratégiától (1–2) való elkülönítése a leíró magyar nyelvtani hagyományban is jelen van, bár Keszler (2000) kivételével, ahol a *kölcsönös igék* csoportja lényegében a saját jogán szerepel, a reciprok predikátumokat rendszeresen csak mint a reflexívek egy különleges alosztályát említik.³ A tulajdonképpeni reflexív osztályra ezek a munkák *igazi visszaható igékként* utalnak.

Az elméleti nyelvészeti munkák közül Komlósy (1992, 1994), valamint Alberti (1997) is egyértelműen elkülöníti egymástól az *inherensen reflexív* és *reciprok* tételeket (Alberti ez utóbbiakat *szimmetrikus* predikátumokként kezeli). Komlósy hívta fel először arra a figyelmet a magyar nyelv vonatkozásá-

¹ Az idegen eredetű kifejezések helyett használhatnánk magyar megfelelőiket, az *eredendően visszaható* és az *eredendően kölcsönös* kifejezéseket is. A magyar leíró nyelvtani hagyomány különösen a *visszaható igék* és részben a *kölcsönös (jelentésű) igék* terminusokat használja is, azonban ezek alatt az igék hol szűkebb, hol bővebb osztályát érti (vö.: Fejős 2005). Jelen cikkben egyértelmű meghatározást kívánunk adni arra, mi tekinthető *visszaható* vagy *kölcsönös* predikátumnak (nem szűkítve le egyik csoportot sem pusztán az igék egy alosztályára), és éppen ezt a célt szem előtt tartva inkább az *inherensen reflexív* és az *inherensen reciprok* kifejezéseket fogjuk használni, hogy elkerüljük annak a sokféle értelmezésnek az esetleges felidéződését, melyek a leíró nyelvtani hagyományban a magyar(osabb) megfelelőikre ráakódtak.

² Az átfogó tipológiai jellegű monográfiák közül máig alapműnek számít Faltz (1977), illetve az újabb keletű Kemmer (1993). Az előbbi elsősorban a reflexív viszony nyelvi kódolásával foglalkozik, míg az utóbbi a reciprokkal is. Ezek mellett természetesen számtalan egyéb publikáció született a témához kapcsolódóan, bár meg kell jegyezni, hogy az *inherensen reflexív*, és különösen az *inherensen reciprok* predikátumok vizsgálata – a hatvanas évek második felében mutatkozó kezdeti generatív érdeklődés után – csak a múlt század kilencvenes éveiben kapott ismét nagyobb figyelmet az elméleti nyelvészetben. Ezen publikációk közül a fontosabbakra (és a számunkra relevánsakra) a megfelelő helyeken fogunk hivatkozni, e cikk keretein belül azonban nincs mód arra, hogy áttekintsük a teljes nemzetközi szakirodalmat.

³ A reciprok predikátumokat Tompa (1961) és Rác (1991) az ún. *álvisszaható igék* közé sorolja be; Grétsy – Kovalovszky (1980) pedig *kölcsönös értelmű visszaható igékről* beszélnek.

ban, hogy a reciprok predikátumok nem csak a (4) által reprezentált szerkezetben jelenhetnek meg, hanem van egy kétargumentumos változatuk is:⁴

(5) *János csókolózott Kátival.*

Ez a szerkezet a régebbi leíró irodalomban még nem, de a Keszler (2000)-ben már szerepel, legalább az említés szintjén. Komlósy (1992, 1994) javasolta elsőként azt is, hogy a reciprok predikátumok osztályába ne csak a morfológiailag jelölt, prototipikusnak tekintett tételeket (mint a *verekedik*, *csókolózik*, stb.) soroljuk be rendszerszerűen, hanem az általában morfológiailag külön nem jelölt ún. *társas tevékenység igéit* (mint a *hógolyózik*, *kártyázik*, *beszélget*, stb.) is.

A magyar szakirodalom azonban, csakúgy, mint a nemzetközi, rendszerint nem nyújt igazán jól használható kritériumokat ahhoz, hogy egyértelműen, az anyanyelvi beszélők intuícióira is támaszkodva meghatározhassuk, milyen predikátumokat tekintünk inherensen reflexívnek vagy reciproknak, és különösen, hogy tisztázhassuk a két osztály egymáshoz való viszonyát. Valószínűleg ez az oka annak, hogy az ezzel a témakörrel foglalkozó munkákban, kimondva vagy kimondatlanul, de rendszeresen felmerül a kategorizáció problémája. Különösen nyilvánvaló ez a reflexív predikátumok esetén. Az idézett munkák vagy azt a stratégiát követik, hogy csak igazán prototipikus képviselőket említenek meg (Alberti 1997: *(meg)borotválkozik*; Komlósy 1992, 1994: *vakarózik*, *mosakodik*, *meztörülközik*); vagy igyekeznek nagyobb számú példát hozni ugyan, viszont ebben az esetben sokszor indoklás nélkül olyan tételek is bekerülnek a reflexív osztályba, melyeket intuitív megítélés alapján nem idetartozónak (vagy legalábbis nagyon marginálisnak) vélhetünk. Tompa (1961) és Grétsy–Kovalovszky (1980) például igazi visszaható igének tekint olyan igéket, mint a *hányódik*, *nyomul*, *rázkódik*, *felfűvődik*, *vesződik*, *tolakodik* vagy a *temetkezik*. A reciprok osztály terjedelmét illetően már nagyobb az egyes szerzők közti egyetértés, de a leíró munkákban itt is felbukkannak kevésbé egyértelműen ide tartozó tételek, mint például a *csúfolódik*, *illik*, *kötődik*, vagy a *vagdalkozik*.

Annak, hogy milyen tételeket veszünk fel ebbe a két osztályba, nem csak leíró vagy nyelvtipológiai következményei lehetnek, hanem elméleti

⁴ A magyar reciprok predikátumok melletti komitatívuszi kifejezés argumentumi voltát bizonyító érveket részletesen tárgyalja Rákosi (2003, 2005). Erről a szerkezetről más nyelvekben lásd Dimitriadis (2004).

szempontból fontosak is. A Reinhart–Reuland-féle (1993) kötéselméletben például fontos szerepet játszik, hogy egy predikátum reflexív-jelölt-e. Egy P predikátum akkor reflexív-jelölt, ha „ P lexikailag reflexív [vö. (3)] vagy ha P egyik argumentuma egy visszaható névmás [vö. (1)]”. Mindez előfeltételezi, hogy létezik egy független módon meghatározott inherensen reflexív predikátumosztály.⁵ Hasonlóan fontos szerepet játszik Alberti (1997) itt most részletesen nem ismertető argumentumszerkezeti elméletében az általa szimmetrikusnak nevezett predikátumok osztálya (ide sorolja az általunk inherensen reciproknak tekintendő predikátumokat),⁶ melynek megléte miatt lényegében külön szabályokkal kell kibővítenie a rendszerét.

Ebben a cikkben arra teszünk kísérletet, hogy megpróbáljuk szabatosan, ám ugyanakkor elméletfüggetlen módon definiálni az inherensen reflexív és reciprokok predikátumok osztályát a magyar nyelvben. Először megmutatjuk, hogy egyes konkrét szerkezetekben mutatott viselkedésük a reflexív és a reciprokok tételeket elkülöníti egymástól éppúgy, mint a predikátumok egyéb osztályaitól, vagyis külön osztályként való szerepeltetésük pusztán a magyar nyelven belüli adatokra támaszkodva is indokolt (2. fejezet). Ezután amellet érvelünk, hogy sem morfológiai (3. fejezet), sem pedig lexikális szemantikai (4. fejezet) tulajdonságok alapján nem végezhető el egy ilyen osztályozás. A megkülönböztető tulajdonságok legnyilvánvalóbban az argumentumszerkezet szintjén ragadhatók meg, így a két osztály definícióját, Alberti (1997) módszerét felhasználva, rokonítható argumentumszerkezetek közti megfelelő logikai következményviszonyok meglétére fogjuk alapozni (5. fejezet). A dolgozatot néhány összegző és egyben kitekintő jellegű megjegyzéssel zárjuk a 6. fejezetben.

2. A két predikátumosztály felállításának szükségességéről

A modern nyelvészetben általánosan elfogadott alapelv, hogy pusztán szemantikai alapú osztályozásokat nem tekinthetünk legitimnek ha ezeknek semmilyen formai-konstruktív megfelelője nem mutatható ki. Az inherensen reflexív és reciprokok osztályok felállítása is akkor indokolt tehát, ha az így meghatározott predikátumok valóban sajátos formai tulajdonságok-

⁵ Reinhart–Reuland (1993) nem tárgyalja a reciprokok viszonyt.

⁶ Rákosi (2005) különválasztja az ágensi alanyúnak tekintett reciprokok predikátumokat a nem-ágensi alanyúaktól és csak az utóbbiakat tekinti szimmetrikusnak. Ennek a különválasztásnak az indokai az idézett műben megtalálhatók, itt erre a témára csak a szükséges mértékben térünk vissza az 5. fejezetben.

kal bírnak. A 3. fejezetben megmutatjuk, hogy morfológiai kritériumok alapján nem tudjuk ezt a két osztályt felállítani, a 5. és a 6. fejezetben pedig amellet érvelünk, hogy ezen predikátumok legtöbb megkülönböztető sajátosága az argumentumszerkezet szintjén ragadható meg. Ezt előkészítendő, és egyúttal legitimálva is az itt javasolt osztályozást, ebben a fejezetben röviden megmutatjuk, hogy mind a reflexív predikátumok, mind pedig a reciprokok előfordulnak sajátos, csak rájuk jellemző szerkezetekben.

Az inherensen reflexív predikátumok egyik legfontosabb jellemzője, hogy a képzésük bemenetétül szolgáló tárgyias ige alanyi és általában tárgyi (legtöbbször Ágens, illetve Páciens thematikus szereppel bíró) argumentumainak jelöletei egybeesve jelennek meg a reflexív tétel alanyi argumentumán.⁷ Ez az oka annak, hogy az inherensen reflexív tételek egyszerre mutatnak (vagyla-gosan megjelenő) ágensi és páciensi tulajdonságokat is (Rákosi megj. e):

- (6) a) *A katonák ma reggel késsel borotválkoztak meg.*
b) **A katonák ma reggel késsel sebesültek meg.*
- (7) a) *A meg nem borotválkozott katonákat az őrmester kiállította a sorból.*
b) **A fel nem kiáltott katonákat az őrmester kiállította a sorból.*

(6a)-ban a reflexív *borotválkozik* ige eszközhatározóval fordul elő, ami csak egy ágensi argumentum (itt az alany) jelenléte esetén engedélyezett. (6b)-ben az alany nem ágensi, így a mondat sem elfogadható. (7a)-ban viszont a *borotválkozik* igének a befejezett melléknévi igenévi alakja található, méghozzá jelzői szerepben, amit viszont rendszeren csak páciensi alanyú tételek engedélyeznek a tárgyatlan igék közül. Az ágensi-alanyú *felkiált* így nem is alkot elfogadható igeneves szerkezetet (7b).⁸ Mindez egyértelműen elkülöníti az inherensen reflexív predikátumokat az egyéb, sokszor *mediálisnak* hívott pusztán páciensi alanyú igék osztályától. Ilyen igéket találunk a (6b) és a (8) példákban:

- (8) *A katonák bajsa kifehéredett.*

⁷ Vö. Komlósy (1992, 1994) és Alberti (1997) a magyar szakirodalomból.

⁸ Az eszközhatározóknak az alany ágensségének vizsgálatára való felhasználásáról lásd Reinhart (2000), a befejezett melléknévi igenévnék a páciensi thematikus szerep tesztelésére való alkalmasságát pedig, többek közt Alberti (1997) és Laczkó (2000) vizsgálja. A (7)-ben levő szerkezetek elfogadhatóságát több megszorítás is befolyásolja, például csak telikus igékből képzett igenevek szerepelhetnek benne. Az általunk tárgyalt két osztály mindegyikében vannak atelikus igék is, ezeken az igenévi tesztet értelemszerűen nem lehet alkalmazni.

A két osztály a régebbi magyar leíró nyelvtanokban rendszeresen összemosisdik. Az eszközhatározós teszt azonban csak a reflexív predikátumokat mutatja ágensi alanyúnak, a mediálisokat értelemszerűen nem:

- (9) a) **A katonák bajsza kifehéredett a hidrogénnel.*
b) *Az őrmesternek tetszetek a kifehéredett bajszú katonák.*

Az inherensen reflexív predikátumok legfontosabb megkülönböztető jegye tehát az, hogy alanyi argumentumuk egyszerre mutat ágensi és páciensi tulajdonságokat.

Az inherensen reciprok predikátumok meghatározó tulajdonsága, mint azt az (5)-ös példa alapján már említettük, hogy a mellettük megjelenő komitatívuszi kifejezés argumentum. Ez azonban még önmagában nem azonosítja ezt az osztályt, hiszen (előzetesen) nem reciproknak gondolt predikátumoknak is lehet komitatívuszi argumentum a vonzata, vö.: *kitol vkivel, szembeszáll vkivel, törődik vkivel*, stb. Így mind a két predikátumtípus engedélyezi a kölcsönös névmás jelenlétét a szóban forgó argumentumi pozícióban. Amiben különböznek, az az, hogy csak az inherens reciprok predikátumok engedik meg a komitatívuszi kölcsönös névmás elhagyását, méghozzá a jelentés radikális megváltozása nélkül:⁹

(10) *János és Kati jól kitoltak *(egymással).*

(11) *János és Kati veszekedtek (egymással).*

A (11) által reprezentált szerkezet tehát valóban az inherensen reciprok predikátumok sajátja.

Szintén elkülöníti az inherensen reciprok predikátumokat a nem-reciprokuktól az a tulajdonságuk, hogy nem engedélyezik maguk mellett a *kölcsönösen* határozószót. Ezt a határozószót általánosan engedélyezi a kölcsönös névmás jelenléte (12), illetve egyes, kollektív olvasatokat megengedő predikátumok esetén az ige szemantikai tartalma (13):

(12) a) *János és Kati kölcsönösen megcsókolták *(egymást).*

b) *János és Kati kölcsönösen küldtek egy lapot *(egymásnak).*

⁹ A névmás nélkül (11)-nek van egy olyan olvasata is, mely szerint János és Kati nem egymással, hanem valaki mással veszekedtek (vö.: Komlósy 1992, 1994). Ezzel azonban nem változik meg az alapesemény típusa, továbbra is reciprok marad.

- (13) a) *János és Kati kölcsönösen vádaskodtak (egymás ellen).*
b) *János és Kati kölcsönösen beleegyeztek egy kompromisszumos megoldásba.*

A (13)-ban szereplő predikátumok nem tartoznak az inherensen reciprok predikátumok közé, amit jól mutat például az a tény, hogy nem engednek meg komitatívuszi argumentumokat maguk mellett:

- (14) a) **János és Kati vádaskodtak egymással.*
b) **János és Kati beleegyeztek egy kompromisszumos megoldásba egymással.*

Az inherensen reciprok predikátumok mellett a *kölcsönösen* határozószó nem engedélyezett sem a kölcsönös névmás jelenlétében, sem pedig anélkül:

- (15) a) **János és Kati kölcsönösen csókolóztak (egymással).*
b) **János és Kati kölcsönösen találkoztak (egymással).*

Ennek a megszorításnak a pontos okáról nem tudunk számot adni. Valószínűsíthető, hogy a (15)-beli predikátumok által jelölt események típusát olyan fajta reciprok viszony határozza meg, mely nem összeegyeztethető a *kölcsönösen* által denotált reciprok viszony típusával; ennek a részletesebb tárgyalására azonban itt nincs módunk.¹⁰ Ami közvetlenül fontos a számunkra: ebben a szerkezetben az inherensen reciprok predikátumok nem grammatikusak, míg a reciprok viszonyt más módon kódoló predikátumok igen.

3. Morfológiai kritériumok

Az inherensen reflexív és a reciprok predikátumokkal foglalkozó munkák rendszeresen hangsúlyozzák a két csoport közti morfológiai hasonlóságot.¹¹ Ez, az alábbi és az ezekhez hasonló párok alapján, motiváltnak is tűnik:

- (16) *borotválkozik - találkozik, betakarózik - csókolózik, mosakodik - verekedik, rávetődik - tegeződik, stb.*

¹⁰ A *csókolóztak* és a *megcsókolták egymást* által jelölt események szemantikai típusának különbözőségét részletesen tárgyalja Kemmer (1993) és Dimitriadis (2004). Erre az 5. fejezetben még röviden visszatérünk.

¹¹ Például Komlósy (1992) szerint „az ún. kölcsönös igék a magyarban megkülönböztethetetlenek a visszaható igéktől: a két csoport képzői azonosak.”

A Komlósy (1992, 1994) által a reciprok osztályba sorolt *társas tevékenység igéi* azonban vegyes morfológiájúak:

(17) *táncol, kártyázik, beszélget, stb.*

Rákosi (2005) pedig amellet érvel, hogy minden releváns tulajdonságukban reciprokként viselkednek egyes összetett predikátumok is, mint például:

(18) *békét köt, levelet vált, kezet fog, stb.*

Tételezzük fel azonban az érvelés kedvéért, hogy a (17) és a (18) típusú predikátumok nem tartoznak a „valódi” reciprok predikátumok osztályába. Ekkor feltehetjük, hogy a (16)-ban felsorolt alakok egyfajta *reciproreflexív* (Langedoen – Magloire 2003 terminusa) morfológia megjelenítői, mely tárgyas igékből képez tárgyatlanokat a szóban forgó két viszonynak a kódolására.

A (16)-féle morfológia azonban egyáltalán nem csak reflexív és reciprok tételekre korlátozódik, amit könnyű belátni az alábbi példák alapján:

(19) *János és Kati imádkoznak / uralkodnak / vállalkoznak a feladatra.*

Az *imádkoznak* predikátum például semmiképp sem jelentheti azt, hogy János és Kati egymást vagy magukat imádják. Nem igaz tehát az, hogy valamilyenféle reciproreflexív morfológiával lenne dolgunk, mivel használhatósága a tárgyalt két kategóriánál sokkal szélesebb körű. Mindez egyetemesen jellemző azokra a nyelvekre, amelyekben a magyarral rokonítható morfológia található meg a reflexív és reciprok igék mellett mediális, unakkuzatív és esetleg passzív alakokon is.¹²

Mindazonáltal továbbra is feltételezhetnénk, hogy ennek a morfológiának a megléte szükséges (bár a fentiek alapján nem elégséges) kritérium ahhoz, hogy egy igét a reflexív (vagy a reciprok) osztályba soroljunk be. Ezt azonban kérdésessé teszi az a tény, hogy ezek a képzők a mai magyar nyelvben már vagy csak nagyon korlátozottan termékenyek, vagy pedig csak egy adott tartományban használhatók, mint az alábbi, foglalkozásnevekből képzett példákban:

(20) *újságíróskodik, ügyvédkedik, topmenedzserkedik*

¹² Ilyen nyelv például az albán, a görög, vagy a héber is, lásd Kemmer (1993), Reinhart (2000). Reinhart (2000) szerint ez morfológia argumentum-redukció jeleként funkcionál, míg Kemmer (1993) kognitív elemzésében fogalmi hasonlóság fűzi össze az ezt a morfológiát viselő igeosztályokat. Ezeknek a tágabb összefüggéseknek a tárgyalása kívül esik ennek a tanulmány-
nak a keretein.

A reflexív/reciprok predikátumok közt nem találtam ilyen módon képzett neologizmusokat, léteznek viszont olyan, morfológiailag nem jelölt igék, melyeket úgy tűnik, tudunk visszaható értelemben használni:

(21) *Úgy tűnik, ez a lány mostanában sokat gyantázott/epilált.*

A cikk névtelen lektora azonban megjegyzi, hogy ezen igék visszaható értelmezése nem szükségszerű. Ha (21) például egy fodrászról szól, akkor a legvalószínűbb olvasatban ez a fodrász másokat, és nem pedig magát gyantázta vagy epilálta. Ez azt valószínűsíti, hogy a szótárban nem szerepelnek külön reflexív tételként ezek az igék, hiszen elhagyható tárgyuk jelölétének beazonosítása mindig a kontextus függvénye. Abban számítanak különlegesnek, hogy a mai magyarban egyéb információ híján egyre inkább a visszaható olvasat számít jelöletlennek sok beszélő számára. Vegyük észre azonban, hogy úgy tűnik, az öngyantázás megközelítőleg ugyanolyan jelentőségű és gyakori cselekvéssé vált, mint mondjuk a borotválkozás. Amennyiben a (16)-beli morfológia termékeny lenne, mint reflexívjelölő, akkor ez erős motivációt jelentene arra, hogy megjelenjen a szókészletben egy erre a morfológiára jelölt tétel (például: *gyantázódik*). Hogy ez nem történt meg, az plauzibilissé (de semmiképp sem bizonyítottá) teszi azt, hogy a (16)-beli morfológia nem szükségszerű (recipro)reflexív jelölő a mai magyar nyelvben. Így az odaértett tárgy beazonosíthatósága szempontjából alulspecifikált alakokat használjuk: az *epilál* és a *gyantázik* igéket.¹³

¹³ A névtelen lektor megjegyzi ugyanakkor, hogy a magyarban a *leül* – *leülteti magát* párok közti jelentésviszonyt „nem könnyű megkülönböztetni” a *mosakodik* – *mossa magát* párok közti jelentésviszonytól. Ebből az következne a lentebb ismertetendő (42) alapján, hogy a *leül* egy inherensen reflexív ige, s mint ilyen, egyben példa is arra, hogy vannak külön morfológiával nem jelölt tételek ebben az osztályban. A *leül* ige igen érdekes problémákat vet fel (és vele együtt ágensi használatukban a *repül*, *gurul*, *gördül*, stb. igék is), amelyeket itt nem tudunk a teljesség igényével számba venni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy jelen dolgozat, minden hasonlóság ellenére, nem tekinti inherensen reflexívnek a *leül* tételt, mégpedig elsősorban a következő (önmagukban még nem perdöntő) okok miatt:

(i) A *leül* (és társai) esetén a tárgyas változat valódi (vagyis értelmezhető) műveltető (kauzatív) morfológiát visel.

(ii) Az általam megkérdezett beszélők többsége ennek a formaiságnak tulajdonképpen megfelelően akkor tartja csak elfogadhatónak a *leülteti magát*, vagy különösen a *begurította magát a szobába* kifejezést, ha az alanyt olyan szereplőként tudják értelmezni, aki nem egyszerűen csak leül vagy begurul, hanem előidéz valamilyen olyan helyzetet, aminek az lesz az eredménye, hogy a végén ez a szereplő ül vagy gurul. A *begurította magát a szobába* kifejezést szinte csak ebben az értelemben tudták elfogadni a beszélők (például: valaki tolószékben ül, és azt gurítja – ennek eredményeképpen maga is begurul a szobába a székekkel együtt). Így a visszaható viszony csak áttételesen áll fent.

A (16)-beli morfológia tehát nem elégséges kritériuma annak, hogy egyes igéket a „valódi” reflexív és reciprok predikátumok feltételezett osztályába soroljunk, és a fentiek alapján nem tűnik megalapozottnak az sem, hogy szükségszerűnek tekintsük ennek a morfológiának a meglétét. A (17) és a (18) típusú predikátumokat így inherensen reciproknak fogjuk tekinteni. Mindez azt is jelenti, hogy morfológiai kritériumokra támaszkodva nem tudjuk kielégítően meghatározni a két predikátumosztályt.

4. Lexikális szemantikai kritériumok

Ismert tény, hogy azon fogalmak osztálya, melyeket az arra alkalmas nyelvek az inherensen reflexív és reciprok stratégia segítségével kódolnak, nagyjából univerzális. A holland nyelv például a magyarhoz hasonlít abban, hogy létezik benne egy csak a predikátumok egy szűkebb csoportjánál megjelenő kódolási stratégia: a *zich* morféma alkalmazása.¹⁴ (22a) holland megfelelője (22b):

(22) a) *János mosakodik.*

b) *Jan wast zich.*

‘János mos zich.’

Ahogy azonban a magyarban sem használjuk az *utálkozik* igét sem a megfelelő reflexív, sem pedig a reciprok értelemben, úgy a holland *haat* ige sem jelenhet meg ebben a szerkezetben:

(23) **Jan haat zich.*

‘János utál zich.’

szándékolt jelentés: ‘János utálja magát.’

A németnek nincs a magyarhoz és a hollandhoz hasonló módon korlátozott kódolási stratégiája, a holland *zich* német megfelelője, a *sich*, meglehetősen termékenyen használható bármilyen reciprok vagy reflexív viszony kódolására (a példák forrása Plank 2004):

(iii) Az ilyen párok eléggé egyedinek tűnnek. A *leülhöz* közeli jelentéstartományba tartozó *feláll* például biztosan nem parafrázálható a *felállítja magát* kifejezéssel, holott formailag ugyanaz a viszony a két igealak között.

A *leül* és a hozzá hasonló igék lexikális szemantikájának a feltérképezése, valamint a prototipikus reflexív igékhez való viszonyuk megállapítása további vizsgálatokat kíván meg.

¹⁴ Ennek szintaktikai státuszával részletesen foglalkozik Reinhart – Reuland 1993. (22b) és (23) az ő példáik.

(24) *Johann und Thomas duzten sich.*
János és Tamás tegeztek sich
'János és Tamás tegezték egymást/tegeződtek.'

(25) *David und Goliath verletzten sich.*
Dávid és Góliát megsebesíttek sich
'Dávid és Góliát megsebesítették egymást/magukat.'

Érdekes módon azonban a kétargumentumos szerkezetet a németben is csak azok a reciprok predikátumok engedik meg, melyek, Kemmer (1993) kifejezésével élve, *eredendően kölcsönös* szituációkra utalnak (Dimitriadis 2004; Plank 2004):

(26) *Johann duzte sich mit Thomas.*
János tegezett sich Tamással
'János tegeződött Tamással.'

(27) **David verletzte sich mit Goliath.*
Dávid megsebesített sich Góliáttal
szándékolt jelentés: 'Dávid és Góliát megsebesítették egymást.'

Mindez egybevág azzal, hogy a magyar nyelvben sincs egy *megsebesítődik* alakú, reciprok jelentésű ige.

Úgy tűnik tehát, hogy azokat a fogalmakat, melyeket a magyar nyelv inherensen reflexív vagy reciprok predikátumokként lexikalizál, más nyelvek is olyan módon kódolják, melynek nyelvtani relevanciája is van. Mivel maguk a kódolási stratégiák eltérőek lehetnek az egyes nyelvekben, de ugyanakkor az érintett fogalmak köre egyetemesen többé-kevésbé állandónak tűnik (vö.: Kemmer 1993; Reinhart–Siloni 2003), jogosan felmerül az igény, hogy a közös szemantikai jegyek alapján definiáljunk egy *eredendően kölcsönös* és egy *eredendően visszaható* osztályt. Ebből az is következik, hogy a jelen céljaink szempontjából is felhasználhatnánk szemantikai jegyeket, mint osztályozási kritériumokat.

Annak, hogy ezt nem tesszük, a következő okai vannak. Elsősorban, nem teljesen világos, hogy mi az a közös szemantika, ami összefűzi ezeket a predikátumokat. Hivatkozhatunk magára a reflexív vagy a reciprok viszonyra, ez azonban önmagában még az anaforikus (1–2) és az inherens (3–4) kódolási típust sem különbözteti meg. Építhetjük a definíciót olyan konceptuális kategóriákra, mint *tisztálkodási szituációk* vagy *eredendően kölcsönös szitu-*

ációk, miként Kemmer (1993) teszi. Ezek viszont nehezen formalizálható fogalmak, és az sem biztos, hogy mindig világos intuíció áll értelmezésük mögött.¹⁵

Legalább ilyen súlyú probléma azonban az is, hogy – ahogyan azt Kemmer is megjegyzi – az egyértelműen meglévő egybeesések ellenére sem igaz az, hogy a nyelvek egységesen – a rendelkezésre álló módon – külön nyelvtani kategóriaként kódolják az „eredendően” visszaható és kölcsönös szituációkat. A magyar *védekezik* – a lentebb ismertető definíció alapján inherensen reflexívnek tekintett – predikátum jelentését az angol nyelv csak a névmási stratégiával tudja kódolni: *protects/defends oneself* ‘védi magát’. Hasonlóképpen, más nyelvekben is találunk olyan inherensen kódolt reflexív vagy reciprok tételeket, melyeknek viszont a magyar megfelelője nincs meg. Az óskandináv *heilsa-sk* (Kemmer 1993: 104) közvetlen magyar megfelelője a nem létező *üdvözöl-ködik* lenne, ezt a fogalmat a magyar nyelv azonban csak a névmási stratégia segítségével tudja kódolni: *üdvözlik egymást*.

Az eredendően visszaható és kölcsönös szituációk konceptuális kategóriájának és ezek prototipikus grammatikalizálódási mintáinak vizsgálata természetesen nyelvtipológiai szempontból fontos feladat. Ugyanakkor abból, hogy egy adott szituáció ebbe a tartományba tartozik, még nem következik az, hogy a rá való utalás lehetősége is az egyébként prototipikusan az ezzel a tartománnyal asszociált stratégia révén van kódolva egy adott nyelvben. Végző soron pedig az sem szigorúan meghatározott, hogy egy adott nyelvi rendszer milyen szituációkat kategorizál eredendően visszaható vagy kölcsönös szituációkként. Ennek megfelelően csak annyit állapíthatunk meg, hogy a megfelelő szemantika valószínűleg szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy egy predikátum inherensen reflexív vagy reciprok predikátumként szerepeljen a magyar (vagy bármilyen más nyelv) szótárában.

5. Az inherensen reflexív és reciprok predikátumok osztálya

Mint arra már utaltunk a 2. fejezetben, a két tárgyalt osztály megkülönböztető jegyei leginkább az argumentumszerkezet szintjéhez köthetők. Az argumentumszerkezetről az egyes elméletek különböző felfogásokat vallanak

¹⁵ A kétfajta kategorizálás közti egyfajta átmenetet képvisel például Keszler (2000), mely szerint a visszaható igék „kíható és beható jelentésűek egyszerre, mert az általuk kifejezett cselekvésnek van objektuma, de a cselekvés hatása mégsem terjed túl a cselekvő körén” (87). Ez a megfogalmazás azonban semmivel sem tűnik egzaktabbnak, mint a Kemmer-féle kategóriák mögötti tartalom.

ugyan, de ezek általában abban megegyeznek, hogy az itt tárolt információk legalább egy meghatározó része a predikátumok szemantikájából nyerhető ki. Így az inherensen reflexív és reciprok predikátumosztály definiálásához végső soron mégiscsak szemantikai intuíciókra kell támaszkodnunk. Ehhez az Alberti (1997) által javasolt metodológiát fogjuk használni: szerinte az argumentumszerkezetet illető egyetlen valamennyire megbízható szemantikai jellegű beszélői intuíció ahhoz a döntéshez való képességen alapul, hogy meg tudjuk mondani, egy adott mondat jelentése logikai következménye-e egy másikénak.¹⁶

A vizsgálható szerkezet típusok körét már bevezettük:

- (28) a) *János megborotválta magát.*
b) *János megborotválkozott.*
- (29) a) *János és Kati verik egymást.*
b) *János verekedik Katival.*
c) *János és Kati verekednek egymással.*
d) *János és Kati verekednek.*

A reflexívek esetén adódik, hogy a tárgyas és a tárgyatlan szerkezetet vessük össze (28a–b), hiszen tárgyatlan tövű tételeket nem találunk az inherensen reflexív osztályba tartozónak vélt tételek közt. Ezen kívül, mint lentebb látni fogjuk, a (28a) és (28b) típusú szerkezetek közti szemantikai viszony megjósolható. A reciprok predikátumok esetén azonban már 4 elvileg rokonítható szerkezeti változat is rendelkezésre áll (29a–d). Arra, hogy a tárgyas szerkezetet kizárjuk a vizsgálódásunk köréből, a következő érveket tudjuk felhozni. Egyrészt, az inherensen reciprok predikátumok nagy része nem tárgyas tövű, vagy ha tárgyas tövű is, nem áttetsző a szemantikája, mint a *birkózik*, *veszekedik* vagy a *megütközik* esetén (Rákosi 2005). Másrészt a valamelyest áttetsző tételek is más típusú reciprok eseményeket jelölnek, mint tárgyas töveik (vö.: Kemmer 1993; Dimitriadis 2004). Vessük össze az alábbi két mondatot:

- (30) a) *János és Kati ötször verték meg egymást.*
b) *János és Kati ötször verekedtek meg (egymással).*

¹⁶ Alberti (1997) ezzel a módszerrel állít fel egy hierarchiát egy adott predikátumcsalád tagjai közt, ami által algoritmizálja az argumentumszerkezet meghatározását.

Míg (30b) egyértelműen öt eseményre utal, (30a)-nak van egy olyan olvasata is, amely szerint tíz verési esemény történt: ötször Kati volt az erősebb, ötször pedig János. Ezenkívül csak a (30a) alkalmas arra, hogy egy olyan eseményre utaljunk, ahol a résztvevők felváltva, esetleg valamilyen előre meghatározott módon mérnek ütések egymásra. Például Katinak egy seprűvel kell verni János fejét, Jánosnak pedig bottal Kati lábát. A *verekedik* inherensen reciprok predikátum nem tud utalni olyan eseményre, amelyben az egyes ütések ilyen módon egyértelműen elkülöníthetők egymástól. Mindezek miatt az inherens reciprok tételekre nem áll az, hogy termékenyen viszonyíthatók lennének tárgyias parafrázisokhoz.

További kérdés az, hogy a kétargumentumú szerkezetnek a névmási (29c) vagy a nem-névmási (29b) változatát használjuk-e fel. Itt most ez utóbbit választjuk, hogy elkerüljük a (31) típusú példákkal kapcsolatos szemantikai ítéleteket érintő esetleges bizonytalanságokat. Komlósy (1994: 176) megemlíti, hogy sok, legalább kétargumentumú predikátum megenged reciprok olvasatokat, még ha ezek nem is prominensek. Így nem kizárt, hogy (31a)-nak is van egy olyan olvasata, ami lényegében ekvivalens (31b)-vel:

- (31) a) *A gyerekek rendesen viselkedtek.*
b) *A gyerekek rendesen viselkedtek egymással.*

Itt azonban csak olyan, ágens-jellegű tematikus szereppel bíró predikátumokat tekintünk inherensen reciproknak, melyek a névmás jelenléte nélkül is szükségszerűen kódolják ezt a viszonyt. Ezért a (29c) típusú szerkezeteket nem használjuk fel a definíció céljaira.

Összefoglalva tehát, a következő szerkezeti változatokat fogjuk összehasonlítani:

- (32) a) *János megborotválta magát.*
b) *János megborotválkozott.*
- (33) a) *János verekedik Kati-val.*
b) *János és Kati verekednek.*

A főleg az argumentumszerkezettel foglalkozó munkákban gyakori, hogy a vonatkozó *a* és *b* szerkezeteket egymással szemantikailag ekvivalensnek teszik fel a résztvevők által viselt szerepek milyenségét illetően (a reflexívek esetén például így jár el Jackendoff (1987) vagy Reinhart–Siloni (2003); Komlósy (1992, 1994) és Alberti (1997) pedig a reciprokokról gon-

dolgozik hasonlóan). Mások azonban különböző típusú különbségekre hívják fel a figyelmet az egyargumentumú *b* és a kétargumentumú *a* változatok között.¹⁷ Az inherensen reflexív tételek esetén a számunkra legfontosabbnak azt a rendszeres jelentésbeli eltérést véljük, hogy lexikális jelentésüket illetően legalább olyan specializáltak, mint névmási parafrázisaik, és rendszeresen specializáltabbak azoknál:

- (34) a) *megborotválkozik* ‘eltávolítja az arcszőrzetét, férfi’
b) *megborotválja magát* ‘eltávolítja a szőrzetet bármely testrésztől, férfi vagy nő’
- (35) a) *meztörölközik* ‘meztörli a(z egész) testét, rendszerint törölközővel’
b) *meztörli magát* ‘meztörli valamely testrészét, bármilyen alkalmas eszközzel’

Mindezek alapján csak az egyargumentumú reflexív szerkezet jelentéséből következik szükségszerűen a kétargumentumú szerkezeté, fordítva viszont nem.

Rákosi (2005) részletes érveket hoz fel annak bizonyítására, hogy a reciprok predikátumok esetén is hasonló, az igazsághelyettesítőket is érintő különbségeket találunk az egyargumentumú és a kétargumentumú szerkezetek közt. A teljes érvelés az idézett műben megtalálható, itt most csak két érvet emelünk ki. Egyrészt, a reciprok predikátumok egy része teljes természetességgel megenged aszimmetrikus olvasatokat a diadikus szerkezetben:

- (36) *Én nem veszekedtem Jánossal, ő veszekedett velem.*

Másrészt, a második argumentumi helyen megjelenhetnek akár élettelen szereplők is, ami szintén a kétargumentumú szerkezet asszimmetriáját mutatja:

- (37) a) *János keringőzött a seprűvel.*
b) **János és a seprű keringőztek.*

Így a két vizsgált reciprok szerkezetéről (33), ugyanazt tudjuk elmondani, mint a reflexívekről: az egyargumentumú szerkezet jelentésének logikai következménye a kétargumentumúé, fordítva viszont nem áll fent ez a viszony.

Mindehhez még két megjegyzést kell hozzáfűznünk, mielőtt felállítjuk a két osztály definícióját. Egyrészt a nem-monadikus szerkezetben a számunkra releváns nem-alanyi vonzatok nem feltétlenül tárgyi vagy

¹⁷ Ezek egy része pragmatikai, más része inkább logikai jellegű. Az előbbieket Kemmer (1993), az utóbbiakat pedig Langendoen – Magloire (2003) tárgyalja részletesen.

komitatívuszi funkcióban szerepelnek. (38b)-t inherensen reflexív, (39)-et pedig inherensen reciprok predikátumnak tekintjük:

(38) a) *János begombolta magán a kabátot.*

b) *János begombolkozott.*

(39) a) *János most búcsúzkodik Katitól.*

b) *János és Kati most búcsúzkodnak.*

Emellett inherensen reciprok predikátumnak tekintünk bizonyos, az egyszerű szerkezetben kétargumentumú tételeket is (vagyis (40) és (41) minden releváns tulajdonságában hasonló (33)-hoz, kivéve a predikátum vonzatainak számát):

(40) a) *János megosztotta a vagyont Katival.*

b) *János és Kati megosztották a vagyont.*

(41) a) *János kibékítette Katit Pistivel.*

b) *János kibékítette Katit és Pistit.*

Másrészt kikötjük, hogy az alanyi argumentumnak rendelkeznie kell egy ágensi tematikus szereppel. Ez a reflexívek esetén várható is, hiszen olyan predikátumokról van szó, melyeknek alanya magán végez el valamilyen cselekvést. Az inherensen reciprok szerkezetek alanyára hasonló kikötést teszünk. Ez azt jelenti, hogy a nem-ágensi alanyú szimmetrikus predikátumokat (mint például a *hasonlít*, *egyidős*, *különbözik*) a jelen definíció értelmében nem tekintjük inherensen reciprok tételeknek. Ennek legfőbb oka az, hogy a nem-ágensi tételek nem mutatják a fent említett, igazságfeltételeket is érintő aszimmetriát. Rákosi (2005) további empirikus érveket hoz a két típus szétválasztása mellett, ezek részletes ismertetésétől itt most eltekin-tünk.

Az inherensen reflexív osztály definícióját tehát a következőképpen adjuk meg:

(42) Egy intranszitiv predikátum P_{intr} inherensen reflexív predikátum egy adott M jelentésben akkor és csak akkor, ha ebben a jelentésben $(P_{intr}\langle A \rangle \rightarrow P_{tr}\langle A, R \rangle) \ \& \ (P_{tr}\langle A, R \rangle \not\rightarrow P_{intr}\langle A \rangle)$, ahol A egy ágensi argumentum, R egy koindexált reflexív névmás, P_{tr} egy tranzitiv predikátum, mely morfológiailag rokonítható a P_{intr} intranszitiv predikátummal. Az argumentumlista-séma csak az egész osztályra nézve kötelező argumentumokat tartalmazza.

Ez a definíció egyrészt csak olyan predikátumot tekint inherensen reflexívnek, melynek jelentése jól megjósolható a tárgyas fő jelentése alapján, még hozzá olyan módon, hogy az utóbbi logikai következménye az előbbinek. Mindez azért fontos, mert mint a következő fejezetben lévő kitekintésben látni fogjuk, az inherensen reflexív predikátumok argumentumszerkezetét a megfelelő tárgyas tételek argumentumszerkezetéből vezetjük le. Másrészt (42) egyértelműen kizárja a hagyományos leíró megközelítésben rendszeresen igazi visszahatóként vagy álvisszahatóként kategorizált nem-ágensi alanyú mediális igéket. (43b) igazságából például nem következik (43a) igazsága:

- (43) a) *János megrázta magát.*
b) *János megrázkódott.*

Abban az esetben, ha az intranszitiv predikátumnak van ágensi és nem ágensi olvasata is, (42)-nek megfelelően csak az utóbbit tekintjük reflexívnek és az adott predikátumot két külön tételként vesszük fel a lexikonba. Ez leképezi azt a tényt, hogy a nem ágensi tételnek nincs meg a megfelelő tárgyas változata:

- (44) a) *A kapus rávetette magát a labdára.*
b) *A kapus rávetődött a labdára.*

(45) a) **A fény rávetette magát a falra.*

b) *A fény rávetődött a falra.*

Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy (42)-t alkalmazva sem minden esetben kapunk egyértelmű ítéleteket. Az anyanyelvi beszélők véleménye például megoszlik abban a tekintetben, hogy (46a)-t lehet-e használni, és lehet-e logikai következménye (46b) ágensi olvasatának:

(46) a) *A kígyó összetekerte magát.*

b) *A kígyó összetekeredett.*

Az ilyen eseteket ezen bizonytalanságok miatt nem soroljuk be a reflexívek közé. A (42) értelmében reflexív predikátumok listáját (47) tartalmazza. A lista hangsúlyozottan nem a teljesség igényével készült, ezzel együtt is reprezentatívnak tekinthető:

(47) **Inherensen reflexív predikátumok**

be-/kigombolkozik, bemutatkozik, be-/kitakarózik, bezárkózik, elígérkezik, elrejtőzik, felajánlkozik, feliratkozik, felkínálkozik, hozzádörgölődik, kiegyenesedik, (le)zuhany(o)zik, (meg)borotválkozik, (meg)fé-sülködik, (meg)mosakodik, (meg-/le)mosdik, (meg)szépítkezik, (meg-/rá)támaszkodik, (meg)törölközik, mentegetőzik, művelődik, nekitámaszkodik, óvakodik, rávetődik, tisztálkodik, vakarózik, védekezik, vigasztalódik, stb.

Az inherensen reciprok predikátumok meghatározását (42)-höz hasonlóan adjuk meg (48)-ban:

(48) Egy P predikátum inherensen reciprok predikátum egy adott M

jelentésben akkor és csak akkor, ha ebben a jelentésben

$(P\langle A \rangle \rightarrow P\langle B, C \rangle) \ \& \ (P\langle B, C \rangle \not\rightarrow P\langle A \rangle)$,

ahol A és B ágensi alanyi vagy tárgyi argumentumok,

C rendszerint komitatívuszi argumentum,

A denotációja az uniója B és C denotációjának,

és P morfológiailag invariáns.

Az argumentumlista-séma csak az egész osztályra nézve kötelező argumentumokat tartalmazza.

(48) azt mondja ki, hogy egy inherensen reciprok predikátumnak van egy olyan argumentumszerkezeti változata, melyben szerepel egy rendszerint komitatívusban álló vonzat, és ennek a változatnak a jelentése a logikai következménye az egyszerű (eggyel kevesebb vonzattal rendelkező) változat jelentésének. (48) alapján a következő tételeket sorolhatjuk be az inherensen reciprok osztályba:

(49) **Inherensen reciprok tételek**

I. Tranzitív tövű képzett tételek, melyek bizonyos fokú áttetszőséget mutatnak

csókolózik, kergetőzik, magázódik, marakodik, (meg)ismerkedik, ölelkezik, sugdolózik, találkozik, tegeződik, verekedik, stb.

II. Tranzitív tövű képzett tételek, melyek nem áttetszőek

birkózik, dulakodik, érintkezik, megmérkőzik, megütközik, szeretkezik, veszekedik, vitatkozik, stb.

III. Egyéb tételek

alkudozik, békét köt, beszédbe elegyedik, beszélget, búcsúzkodik, egyesül, egyetért, egyezkedik, egyeztet, együttmarad, együttműködik, ellenségeskedik, franciázik, hadakozik, kezét fog, kibékül, kommunikál, konzultál, közösül, küzd, levelet vált, levelezik, megállapodik, (meg)barátkozik, megbeszél, megegyezik, (meg)küzd, megoszt, megvitát, osztózkodik, összebékül, összebeszél, összebújik, összeccsap, összeesküszik, összefog, (össze)házasodik, összeköltözik, párbajozik, pereskedik, randevúzik, rivalizál, sakkozik, szakít, szerelmeskedik, szerződést köt, szövetkezik, szövetséget köt, tárgyal, társalog, verseng, versenyez, viaskodik, unióra lép, stb.

Ez a felsorolás, különösen a III. kategóriára nézve, még kevésbé teljes, mint a (47)-ben található. Az *össze* előtaggal például különösen sok reciprok összetételt lehet képezni, ezekből csak néhányat soroltunk fel. Másrészt a Komlósy (1992) által a *társas tevékenység* igéiként említett tartományba szintén nagyon sok tétel tartozik, ezek közül is csak néhányat említettünk most meg (mint a *sakkoz* vagy a *beszélget*). Az (48)-ban adott definíció alapján azonban ezek összegyűjtése is elvégezhető.

6. Összegzés

Ebben a tanulmányban amellet érveltünk, hogy szükség van egy inherensen reciprok és egy inherensen reflexív predikátumosztály felállítására a

magyar nyelv leírásában, nem csupán azt a nyelvészeti hagyományt követve, mely különböző megközelítésekben ugyan, de már régóta felteszi ezen osztályok létezését, hanem azért is, mert valóban megmutatható, hogy sajátos tulajdonságokkal bírnak az így kategorizált predikátumok. Megkíséreltünk egy olyan módszert meghatározni, mely segítségével a beszélői intuíciókra hivatkozva tudjuk az osztályozást véghezvinni: a vizsgált predikátumok két jellemző vonzatkeretének a jelentését hasonlítottuk össze egymással.

Mint arra már az előző fejezetben is utaltunk, az ilyen logikai következményrelációkkal kapcsolatos intuíciók sem mindig teljesen megbízhatóak, ezzel együtt is megbízhatóbbnak véljük őket más, egyébként felmerülő és az anyanyelvi beszélőkön tesztelhető kritériumnál (mint például a *kölcsönösség* vagy a *be(nn)hatóság* fogalma). Egy szabatosan megfogalmazott leírásban azonban a két osztályt jellemző formai tulajdonságokat is meg kell tudnunk adni. Ebben a cikkben ezeknek az ismertetését nem tűztük ki célul, de röviden és kitekintésszerűen a következőkben megmutatjuk, mi alapján formalizálhatók, elsősorban az argumentumszerkezet szintjén, ennek a két osztálynak a meghatározó tulajdonságai.

A reflexíveket érintő elemzések általánosan felteszik, hogy a megismételt (32)-ben található (32b) szerkezet a (32a)-ból származtatható, még hozzá úgy, hogy a tárgyas *megborotválta* predikátum két argumentuma által külön-külön képviselt ágensi, illetve páciensi tematikus szerep egyfajta egyesítési folyamat révén egyszerre jelenik meg a tárgyatlan *borotválkozott* predikátumon.¹⁸

(32) a) *János megborotválta magát.*

b) *János megborotválkozott.*

Vagyis az alany (33b)-ben egyszerre Ágens és Páciens is. Ez egy olyan tulajdonság, mely jellemzően csak a reflexívek sajátja. Rákosi (2003, 2005, megj.e.) amellett érvel, hogy az inherensen reciprok predikátumok egyszerű változata (a megismételt (33b)) szintén egy egyesítési folyamat révén jön létre a (33a)-ban található többargumentumú változatból.

(33) a) *János verekedik Kátival.*

b) *János és Kati verekednek.*

¹⁸ Ennek az egyesítési (vagy unifikációs) folyamatnak különböző módon formalizált változatai találhatóak meg az alábbi művekben Alberti (1997), Komlósy (1992, 1994), Rákosi (megj. e.) és Reinhart – Siloni (2003).

Itt a második érintett tematikus szerep azonban nem páciensi, hanem egy a fenti művekben *partneri*-nek nevezett, az Ágensnél a tematikus hierarchián lentebb álló szerep. Mindezek miatt a kétargumentumú változat (33a) alanya egyáltalán nem, az egyargumentumú változat (33b) alanya pedig csak korlátozottan mutat páciensi tulajdonságokat.

Ebben az elemzésben így elméletileg is megalapozott módon tudjuk elkülöníteni egymástól az inherensen reflexív és reciprok predikátumokat. Ugyanakkor azt is meg tudjuk ragadni, mi a közös a két osztályban: mind az egyszerű reciprok, mind pedig a reflexív tételek egy tematikus egyesítési folyamat révén jönnek létre a szótárban. Az ilyen lexikai folyamatokról és az egyes argumentumokhoz kötött tematikus szerepek milyenségéről azonban az anyanyelvi beszélők nem tudnak közvetlen felvilágosítást adni, általánosan használható tesztstruktúrák pedig nem állnak rendelkezésünkre (lásd 8. lábjegyzet). Ezért tűztük ki jelen tanulmányban célul azt, hogy a releváns argumentumstruktúrák (32–33) jelentésének egymáshoz viszonyításán alapuló teszt segítségével próbáljuk meghatározni, milyen predikátumok tartoznak a két osztályba.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti, Gábor 1997: *Argument selection*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Dimitriadis, Alexis 2004. december 16.: *Discontinuous reciprocals*, kézirat, Utrecht, Utrecht Institute of Linguistics OTS.
- Faltz, Leonard 1997: *Reflexivization: A study in universal syntax*, doktori disszertáció, University of California at Berkeley.
- Fejős Edina 2005: A mediális ige kategóriája a régebbi magyar nyelvtanokban, in Sinkovics Balázs szerk. *LingDok4: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 69–87.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jackendoff, Ray 1987: The status of thematic relations in linguistics theory, *Linguistic Theory* **18**, 369–411.
- Kemmer, Suzanne. 1993. *The middle voice* (Typological Studies in Language 23), Amsterdam, John Benjamins.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar Grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1, Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–528.
- Komlósy, András 1994: Complements & Adjuncts, in Kiefer, Ferenc–É. Kiss, Katalin szerk.: *The syntactic structure of Hungarian*, Syntax and Semantics **27**, San Diego, Academic Press, 91–178.
- Laczkó Tibor 2000: A melléknévi és határozói igeképzők, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 409–452.
- Langendoen, D. Terence–Joël Magloire 2003: The logic of reflexivity and reciprocity, in Andrew Barss szerk. *Anaphora – A reference guide*, Oxford, Basil Blackwell, 237–263.
- Plank, Frans 2004. szeptember: *The regular and the extended comitative construction, illustrated from German*, kézirat, Universität Konstanz.
- Rácz, Endre szerk. 1991: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rákosi, György 2003: Comitative arguments in Hungarian, in Willemijn Heeren–Dimitra Papangeli–Evangelia Vlachou szerk. *Uil-OTS Yearbook 2003*, Utrecht, Uil-OTS, 47–57.
- Rákosi György 2005: Diadikus reciprok predikátumok a magyarban, in Sinkovics Balázs szerk. *LingDok4: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 127–149.
- Rákosi György megj.e. Inherent reflexive and reciprocal predicates in Hungarian: each to their own argument structure, in Ekkehard König–Gast Volker szerk. *Reciprocals and reflexives: Cross linguistic and theoretical explorations. Trends in linguistics*, Mouton de Gruyter.
- Reinhart, Tanya 2000: *The Theta System: Syntactic realisation of verbal concepts*, OTS Working Papers in Linguistics, University of Utrecht, <http://www.tau.ac.il/~reinhart>
- Reinhart, Tanya–Eric Reuland 1993: Reflexivity. *Linguistic Inquiry* **24**, 657–720.
- Reinhart, Tanya–Tal Siloni 2003. május: *Thematic arity operations and parametric variations*, OTS Working Papers in Linguistics, University of Utrecht, <http://www.tau.ac.il/~reinhart>
- Siloni, Tal 2001: Reciprocal verbs, in Yehuda N. Falk szerk. *Proceedings of the Israel Association of Theoretical Linguistics* **17**, <http://atar.mscc.huji.ac.il/~english/IATL/17>
- Tompa József szerk. 1961: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

AZ *-E* KÉRDŐ PARTIKULA NYOMÁBAN*

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban az *-e* kérdő partikula lehetséges szintaktikai elhelyezkedéseit mutatom be nyelvtörténeti és szinkrón nyelvi példák segítségével. Az *-e* kérdő partikulának nem csupán a mondattani elhelyezkedése változatos, hanem a partikula eredete és szófaji értéke is vitára ad okot. A partikula kialakulása, hangalakja és szófajtani besorolása után dolgozatomban a kérdőszó szórendi helyére és használatára vonatkozó nyelvhelyességi szabályokat ismertetem, bemutatva, hogy a nyelvtanírók és a nyelvművelők körében időben mikorra tehető a partikula szokatlan használatának a megbélyegzése. Azonban az előíró szabályok ellenére is mind a mai napig végigkíséri a nyelvtörténetet a partikula nem sztenderd helyen való megjelenése. A legkorábbról, a Huszita Bibliából adatolható példák után napjaink köznyelvi és nyelvjárási nem sztenderd szerkezeteit ismertetem, külön kitérve a többszörös kérdő partikulát tartalmazó formákra. Minden nyelvhasználati szintérhez más és más stratégia tartozik, dolgozatomban ezeket a stratégiákat és a nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetekre adható lehetséges magyarázatokat mutatom be.

2. Az *-e* kérdő partikula

2.1. Az *-e* partikula kialakulása

A rokon nyelvi adatok tanúsága alapján (Benkő 1991: I/501) az *-e* kérdőszó mai funkciójában valószínűleg már az ősmagyar kor elején is létezett. A *vogul* példák magánhangzó-megfelelése azonban nem minden esetben szabályos, így feltehető az is, hogy egymástól független belső nyelvi fejleményekről van szó. A TESz. (Benkő 1967: 701) még a finnugor eredetet vallja, az EWUng. (Benkő 1993: 291) azonban már tagadja ezt.

Az *-e* partikula eredetére vonatkozóan többféle magyarázat van. Berrár (1957: 70) szerint olyan indulatszóból származik az *-e* kérdőszó,

* A dolgozat megírásához nyújtott önzetlen segítségéért ezúton szeretnék köszönetet mondani Kenesei Istvánnak valamint lektoromnak, Kugler Nórának, akik hasznos tanácsaikkal és kritikai megjegyzéseikkel jelentős mértékben hozzájárultak a dolgozat végső verziójának megszületéséhez. Nem rajtuk múlt, ha a szövegben tévedések, hibák maradtak, ezekért a felelősség kizárólag engem terhel.

amely figyelemfelkeltő mutató névmási szóként, illetve indulatszóként (vö. *Itt van ő!*) ma is megtalálható nyelvjárásainkban. A szófajváltás úgy mehetett végbe, hogy a kérdő mondatokban a figyelemfelkeltő szót elkezdtek kérdőszóként használni, s közben a mondat intonációja is megváltozott. Berrár szerint később ez a hangzás szintjén elkülönülő kérdőszói használat állandósult. A TESz. I. kötete (Benkő 1967: 701) is ugyanezt a nézetet vallja, valamint Klemm mondattanában (1942: 17) is az indulatszói eredet olvasható. Ezt az etimológiát erősíti, hogy egyéb partikulák (például *csak*, *vaj*) is kapcsolatba hozhatók indulatszavakkal: a *vaj* indulatszó óhajtó mondatban ‘bárcsak’, kérdő mondatban ‘vajon’ jelentésű módosítószóvá adaptálódott (vö. Juhász 1987: 459).

A másik fajta eredeztetés Simonyi nevéhez kötődik, aki a kötőszavakkal hozza kapcsolatba az *-e* kérdő partikulát. Elképzelése szerint (Simonyi 1882: 182–184) az *-e* kérdőszó eredetileg feltételes kötőszó volt, amit nyelvemlékeink adatai is megerősítenek. Például: *hisztek-e istenben, én bennem is higgyetek* = ‘**ha** hisztek istenben...’ (lat.: *Creditis in deum, et in me credite*). Simonyi szerint „ez az *-e* szócska talán **hé*-nek hangzott s mindenestül azonos volt a *ha* kötőszóval” (1882: 183). A hozott példái és más kódexbeli példák (pl. BécsiK. 243: *Ki tugga ha megfordollon s megboLaffon iftén*) azonban csak azt bizonyítják, hogy a *ha* kötőszó ‘vajon’ jelentésű kérdő partikulaként is használatos volt az eldöntendő függő kérdések bevezetésére. A funkció azonosságából (kérdő mondatbevezető volt mind a két nyelvi elem) azonban még nem következik az, hogy az *-e* kérdő partikula a *ha* feltételes kötőszóból alakult volna ki. A hangtani megfelelést (*e* ~ **hé* = ‘ha’) pedig rajta kívül más nem vallja. A TESz. az *-e*-ről írt szócikkében (Benkő 1967: 701) el is utasítja ezt a keletkezéstörténetet.

A legfrissebb nyelvtörténeti szakirodalom (D. Máta 2003: 231) nem indulatszóból, csupán „figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonságú mutató névmásból” vezeti le a kérdő partikulát. Az ilyen típusú változás (névmás → kérdőszó/partikula) a nyelvtörténetben szabályszerűnek tekinthető, és a morfológiai tagoltság jellegváltozásának egyik alosztályába (Károly 1980: 150–153) sorolható, mely a következő képlet segítségével írható le: $A + B \rightarrow A + \text{segédszó}$.¹ A változás a morféma mennyiségét nem érinti, csupán azok típusa módosul: önálló szóból segédszó (újabb terminussal élve függőszó) keletkezik. Például: *Lány e(z)?* → *Lány-e?*; *Lesz e(z)?* → *Lesz-e?* A

¹ Károly 1980: 153. Ugyanígyen változási mechanizmussal alakult ki a névmásból a névelő, illetve jönnek létre határozószókból igekezők.

változás szemantikailag is végigvihető. A *Lány ez*, illetve a *Lesz ez* mondatok kijelentő formájukban állításoknak tekinthetők. Kérdő formájuk ugyanúgy hangzik, mint a kijelentő mondat, csak az intonáció változik meg, s a mutató névmás rámutatásszerűen értelmezhető. Az *ez* mutató névmásnak még ma is használatos a rövidebb *e* alakja, amely régebben még gyakoribb volt. A deiktikus rámutató kérdő használatból vált általánossá a nem rámutató kérdő használat, s talán ez állandósult később. Egyéb, szokásosan indulatszónak tartott elemeknél (például *ím, íme, ám*) is megfigyelhető hasonló összefüggés, ugyanis ezek a figyelemfelkeltő, nyomósító módosítók fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is (Juhász 1987: 460), s szintén névmási eredetűeknek tekinthetők (D. Máta 2000: 103).

2.2. Az *-e* partikula hangalakja

Legelső írásos adatunk az *-e* kérdőszóra a Jókai Kódexből való: *nemde mondamee neked* (JókK. 53). A kérdőszónak a nyelvtörténet során és a nyelvjárásokban különböző alakváltozatával találkozunk. A leggyakoribb formák a következők: *é (ee, è) ë, í, i, é, e, â*. Ezeken kívül hiátustöltő *j*-vel (*nemdeie* – Serm. Dom.), és ismétlődéses *-ék-e* alakkal (*hallodéke* MKöt. II. 189) is használták a kérdőszót. Simonyi (1882: 183) szerint a kérdőszó eredetileg **hé*-nek hangzott (lásd 2.1).

Régi nyelvtanaink még a kérdőszó hangalakjával és helyesírásával foglalkoztak, nem pedig a kérdőszó mondatbeli helyével és használatának szabályaival. XVI–XVII. századi nyelvtaníróink a kérdőszóval kapcsolatban csak a hangalaki sokféleségre és a helyesírási különbségekre tértek ki.² Sylvester Jánosnál az *-e* kérdőszó anyanyelvjárásának megfelelően, és az általa fordított Gyermeki beszélgetésekben tapasztaltakhoz hasonlóan állandóan *-i* alakú. Szenczi Molnár nyelvtanában a kérdőszó *-é* vagy *-e* alakban jelenik meg. Geleji Katona István pedig a Magyar Grammatikában magánhangzós végű szavakhoz simán kapcsolja az *-é* hangot kérdőszóként, míg a mássalhangzóra végződőkhöz kötőjellel teszi hozzá a kérdőszót. Pereszlényi Pál *Grammatica lingvae Ungaricae* című művében az *-e* kérdőszócska mindig *-é* alakú és az előző szóhoz kapcsolódik: *Láttadé Pétert?* (543). Tsétsi Jánosnál szintén *-é* formában jelenik meg a partikula (pl. *Atyaé? Paterne?* 682). A mai sztenderd magyar nyelvben az *-e* alakja használatos a kérdőszónak, de különböző nyelvjárásokban megőrződtek az archaikus *-i/-é* alakok.

² A kérdő partikulának a XVI–XVII. századi nyelvtanokban megjelenő alakjainak a bemutatásához a Toldy-féle 1866-os kiadást használtam, az oldalszámok erre vonatkoznak.

2.3. Az *-e* partikula szófajteni besorolása

Az *-e* partikula szófaji megítélése függ attól, hogy a szófaji osztályok megállapításánál milyen kritériumokat veszünk figyelembe. Az újabb szófajteni irodalom egy része (Fábricz 1981: 441) a módosító szók egyik csoportjába, a partikulák közé sorolja az *-e*-t, egész pontosan a kérdő partikulák közé. A szakirodalom másik része (Keszler 2000: 69–70; Kugler 2000: 277) a partikulákat nem tekinti a módosítószók alosztályának,³ hanem a nem morfológiai természetű szerkezetekben előforduló viszonzszók közé sorolja őket, a modális-pragmatikai partikulák csoportjába. A főmondati *-e* partikula az eldöntendő kérdéshez társuló modális alapértéket jelöli, vagyis „*a beszélő tudni szeretné, hogy ...*” séma kapcsolódik hozzá. Független kérdő mondatban pedig „*az -e kötelező jelenléte a kérdéses mondatrészre vonatkozó eldöntendő jelleget helyezi előtérbe*” (Fábricz 1981: 448). A partikula szófajához tartozó modális alapértéket is fel fogom majd használni az *-e* kérdőszó szokatlan szórendi helyének a megmagyarázásához.

Látható, hogy az újabb magyar hagyományos nyelvtani irodalomban keveredés, illetve átfedés van a különféle szófajcsoportok között (vö. Kenesei 2000: 93–4). Általában a következő három kritérium alapján szokás szófajokba sorolni a szavakat: alaktani viselkedés, mondatbeli szerep és jelentés alapján. A három kritériumban azonban két szempont keveredik. Az első két tulajdonság ugyanis formális, míg a jelentés nem tekinthető annak. A Strukturális Magyar Nyelvtan Morfológia kötetében (Kenesei 2000: 75–136) a hagyományos szófaji felosztással szemben formális szempontok alapján létrehozott szófaji rendszert találunk. Ez a rendszerezés, illetve a lexikális elemek újfajta csoportosítása⁴ megszünteti az *-e* kérdőszó szófaji státuszával kapcsolatos korábbi problémákat. Az *-e* kérdőszócska a lexikális elemek csoportjai közül a függőszók közé sorolható be. A függőszók „*azok a lexikai elemek, amelyek nem tartoznak a szabad formák közé, de minden más tekintetben önálló szóként viselkednek*” (Kenesei 2000: 88). Az *-e* kérdőszó szórendi helyének a meghatározásakor figyelembe fogom majd venni a függőszóknak azt a tulajdonságát, hogy nem szavakhoz, hanem szintaktikai összetevőkhöz kapcsolódnak. A függőszók közül nem mindnek van saját

³ A Magyar Grammatika a módosítószókat a mondatszók közé sorolja, míg a partikulákat a viszonzszók közé.

⁴ A lexikális elemek a következő öt csoportra oszlanak: független szavak, függőszók, félszók, tövek, toldalékok.

szófaja. Csak azok a függőszók határoznak meg szófaji kategóriát, amelyek mindig azonos kategóriához kapcsolódnak, illetve amelyek nélkül a mondat nem lenne grammatikus (vö. Kenesei 2000: 106). E kritériumok alapján az *-e* kérdőszócska nem képvisel egy szófaji osztályt sem, ugyanis fejekhez tud kapcsolódni (ige, igekötő, tagadószó), nem pedig mindig azonos kategóriához, valamint nem minden esetben szükségszerű a kérdőszó kitétele a mondat grammatikusságához. Ugyanis míg a kérdőszót nem tartalmazó alárendelt mondatban mindig kötelező az *-e* kérdőszó használata, addig a főmondatban a partikula kitétele csak egy alternatíva a hanglejtés mellett.

3. Az *-e* partikula szórendi helyére vonatkozó nyelvhelyességi szabályok

A legkorábbi nyelvtanaink (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Tsétsi János) még nem fogalmaztak meg előíró vagy leíró szabályokat az *-e* partikula helyére és használatára vonatkozóan, csupán a kérdőszó hangalakjával foglalkoztak (vö. Toldy 1866; Szathmári 1968). A nyelvművelő szakirodalomban az *-e* kérdőszó használati szabálya legkorábban az 1870-es években jelenik meg. Szakirodalmi vizsgálódásaim alapján először Imre Sándor rögzítette az 1873-as művében (*A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata*) a kérdő *-e* szócska használatával kapcsolatos problémát: „Nagy baj van a kérdő *„e”*-vel is. Mondjuk: *„Azon kezd töprenkedni az ember, hogy nem-e fog kelleni a kormányznak ellenzéket teremteni”*?...*„Teheted-e ezt fel rólam”*? *„Láthattad-e volna megindulás nélkül?”* (Imre 1873: 171). Imre azonban a példák közlésén túl – az akkori szakirodalomban szinte egyedülálló módon⁵ – magyarázatot is próbál adni a jelenségre. Íme: „Látni való, hogy a hangsúly megváltozott helye okozza mindezt. A mondat elejére törekszik, s így törvény és gyakorlat ellen az *„e”* is nem a valóban nyomatékos állítmány után, még pedig az igekötő vagy segédigével összetett egész állítmány után, hanem előbb, ennek alkatrésze vagy éppen a mondatnak elől álló, de nem nyomatékos tagja után teszik” (Imre 1873: 171). Imre azonban csak a főmondati partikulával foglalkozik, jóllehet a fentebb idézett példái között is találunk alárendelt mellékmondatban szereplő *-e* kérdőszót (*„Azon kezd töprenkedni az ember, hogy nem-e fog kelleni...”*).

⁵ A szakirodalomban egy másikfajta indoklás is elterjedt a jelenségre, de ennek magyarázóértéke, illetve igazsága nem bizonyítható. Szarvas Gábor szerint „idegen ajkúaktól” származik a jelenség (1916: 469).

A nyelvhelyességi irodalomban Simonyi Zsigmond *Antibarbarus* (1879) című műve tekinthető a következő leírásnak az *-e* kérdőszó használatáról. Ő az alábbiakat írja: „A kérdő *-e* szócska a köz nyelv szokás szerint mindig az igéhez csatlakozik, kerülendő tehát az a vidékiesség, mely néha más szavakhoz függeszti; p. [= például] *nem-e jött meg*: inh. [= inkább helyette] *nem j.-e meg, el-e ment*: inh. *element-e*” (Simonyi 1879: 53).

A két, fentebb idézett műtől kezdődően sorra jelentek meg az *-e* főmondati használatára vonatkozó előíró szabályok a különböző iskolai nyelvtanokban (Balassa [é.n.] 91), nyelvhelyességi könyvekben (Simonyi 1903: 16; Kelemen 1918: 92–93; Kosztolányi [1932]; Dengl 1937: 218) és folyóiratokban (Magyar Nyelv: I/288; 431 /Erdős/, 459 /Szász 1905/, III/418 /Lehr 1907/, VII/440 /Viszota 1911/, XVI/128 /Sági 1920/, XVIII/11 stb.). Az idézett művek sorát egészen napjainkig lehet folytatni (pl. Ferenczy 1964; Ferenczy 1980: 170; Lőrincze 1980; Grétsy–Kovalovszky 1983: 453–454).

A nem sztenderd alakok nem csupán a beszélt nyelvben, hanem a szépirodalom nyelvében is megtalálhatók. A jelenségre már Zrínyitől is van klasszikus irodalmi példánk (ismerteti Szász 1905: 459–460): *Nem-é viperákat keblemben neveltem?* (I. ének 19. versszak 2. sor); *Siklós várában-é ti akartok futni?* (III. ének 73. versszak 1. sor). De jóval később is megtalálható ez a szerkezet az irodalomban. Például Madách előszeretettel használta a *nem-e* kezdetű kérdéseket fő művében is, s ezeket a szerkezeteket Arany „A *nem-e* mindenütt rossz” megjegyzés kíséretében rendre kijavította (idézi Szabó T. 1969: 195). Jókaitól is tudunk példát hozni a jelenségre, A Janicsárok végnapjai című regényében olvasható az alábbi idézet: *Bizonyosan nem ily hatalmas mint most, de nem-e boldogabb?* Valamint Vajda is gyakran használta műveiben a *nem-e* szerkezetet: Hajón, A köröndnél, A szomorú körutas című verséből, valamint az Ábel és Aranka és a Béla királyfi című elbeszélő művéből is lehetne példát hozni a nem sztenderd *nem-e* kezdetű kérdésekre.

S nem csupán az irodalomban találunk példát az *-e* kérdőszó furcsa használatára, hanem hivatalos iratokban is, például a katolikus püspöki kar pásztorleveleiben (idézi Sági 1920: 128): „..., vagy *nem-e inkább a legádázabb vallásgyűlölet s a kereszténység üldözése?*” Talán csak a legelső irodalmi példa, a Zrínyitől származó maradt visszhang nélkül, de az azóta használt nem sztenderd szórendű szerkezeteket szinte kivétel nélkül bírálták a nyelvműveléssel foglalkozók.

A nyelvművelő szakirodalomban fellelhető számos előíró szabály és bírálat ellenére is végigkíséri azonban a nyelvtörténetet a partikula más helyen való megjelenése. A következőkben a legkorábról adatolható nem sztenderd alakokat mutatom be.

4. Az *-e* kérdő partikula a Huszita Bibliában

Az *-e* kérdő partikula nem szokásos használatának első példája a Huszita Bibliában található. Itt az *-e* kérdőszó az állítmány után áll, de nem közvetlenül utána, hanem messzebb tőle. A magyar nyelv történeti nyelvta-
nának II/2. kötete (Pólya 1992: 35) a következő példákat közli az „általános szabálytól eltérő” (i.m.) jelenségre: *Nemdè harō ferfiakat megbekozottakat èrèztèc a tüz közèpibè è?* (Bécsi K. 133 / (91)); *Midènēm oroslānac kōlkō agga q zauat è q barlangiabol hanemha ragadand valamit* (Bécsi K. 218 / (4)); *Midenem monga syōn e ember es ember zūltet q benne* (AporK. 84). Bár kétségkívül kevesebb az ilyen szokatlan szórendű példa a Huszita Bibliában, mint a sztenderd szórendű, mégis számolnunk kell ezekkel az adatokkal is. Véleményem szerint többféle magyarázat is adódhat a létezésükre. Lehet, hogy idegen hatást tükröznek ezek a szerkezetek. Ennek eldöntéséhez meg kell néznünk a latin szöveget. A Bécsi Kódex fentebb idézett helyein a latinban a következő található: BécsiK. 133 / (91) – *Nonne tres viros misimus in medium ignis compeditos*; BécsiK. 218 / (4) – *numquid dabit catulus leonis vocem de cubili suo, nisi aliquid apprehenderit?* Ha valóban latin hatással volna dolgunk, akkor az eredeti szövegbeli többi *nonne* (‘nemde?, ugye?’) és *numquid* kezdetű, hasonló felépítésű mondatban is rendre külön lenne az *-e* kérdőszó az igétől (/állítmánytól). A többi kódexbeli adat azonban nem ezt mutatja.

A jelenség másik magyarázata lehetne az is, hogy a kódexbeli adatoknál az *-e* kérdőszó az előttük álló frázisokat kérdőjelezi meg. Így például a Bécsi Kódex *Nemdè harō ferfiakat megbekozottakat èrèztèc a tüz közèpibè è?* példája a mai nyelvhasználat szerint a következőképpen hangzana: ‘(Valóban) a tűz közepébe eresztettek három megkötözött férfit?’ (a *tűz közepébe* szerkezeten lenne a hangsúly). A latin megfelelő azonban világosan kizárja ezt az olvasati lehetőséget, s a többi fentebb idézett példa latin eredetije sem engedi meg ezt az értelmezést. Mindazonáltal teljesen mégsem zárható ki ez az olvasat. Ugyanis az *-e* partikula a magyar nyelv korai szakaszában nem csupán a mondat eldöntendő kérdő jellegének kifejezésére volt használatos. A nyelvtörténeti szakirodalom szerint „az eldöntendő kérdésben a partikula

szerepe a nyomósító funkció volt: a kérdés szempontjából a fontos részt emelte ki” (Gallasy 2003: 257). Ha elfogadjuk az *-e* partikulának ezt a nyomósító szerepét, akkor gondolhatunk arra is, hogy fókuszértelmezés is társul(hat) hozzá. A gond ezzel az elképzeléssel az, hogy az *-e* kérdőszó nem fókuszhelyzetben áll, hanem a mondat végén.

A furcsa szórendű kódexbeli példák esetén hipotézisként feltehetjük, hogy kommunikációs ok áll a háttérükben, vagyis hogy a latin nyelvi megfelelőktől eltérően a kódexfordító úgy érezhette, hogy az előtte lévő frázist kérdőjelezi meg az *-e*, vagyis az lehetett a hangsúlyos az ő nyelvváltozatában. Ezt a stratégiát támogatja a fentebb már idézett szakirodalom is (Gallasy 2003: 257). Ekkor azt feltételezhetjük, hogy a fordító nem követte híven az eredeti szöveg szerkezetét és tartalmát. Egy másik okként az is felmerülhet, hogy a magyarra átültető személy nyelvjárásának hagyománya adott lehetőséget az *-e* kérdőszó szokatlan elhelyezkedésére. A kódexek esetén egyébként is gyakori, hogy a fordító, illetve a másoló „kiesik” a másolói szerepéből, és nyelvjárásának a jelenségeit viszi bele akaratlanul is a szövegbe. Ennek a stratégiának az alátámasztásához azonban nyelvjárástörténeti vizsgálatok lennének szükségesek.

A szórend az aktuális tagolásban is szerepet játszik, így érdemes ilyen szempontból is figyelembe venni a kódexbeli példákat. Előfordul, hogy nem a megszokott sorrendet használják a beszélők az aktuális tagolás jelzésére, hanem sajátosan módosult szórendet alakítanak ki. Gallasy (2003: 488) ezzel indokolja „a kérdő partikula esetenkénti elmozdulását az ige utáni szórendi helyzetből a főhírt követő helyre”. Például: *nemdè q anña mondatiç marianac è* (MünchK. 20va). Simonyi is a mondat szórendjével hozza kapcsolatba a jelenséget, szerinte az „-é-nek szórendi szerepe régi nyelvemlékeinkben ... még nincs annyira megállapodva, mint újabb nyelvünkben” (1882: 186).

Az ősmagyar korban a nyelv szórendje SOV volt, majd emellé kialakult az SVO sorrend is. Az ómagyar korban pedig mind az SOV, mind az SVO sorrendű mondat használatos volt. A nyelvtörténeti irodalom (Gallasy 2003: 483) szerint ekkor még mindkét fajta mondat nyomatéktalan lehetett. A beszédhelyzettől függően kezdett alakíthatóvá válni a szórend, erre a korra vezethető vissza a szórend és az aktuális tagolás összefonódása. A kódexbeli példákat tehát érdemes lenne a tágabb kontextusukkal együtt megvizsgálni ilyen szempontból is.

A szórendet tovább vizsgálva meghatározható az a csomópont is, amely alatt az *-e* helyet foglal. Ha elfogadjuk, hogy a magyar SOV típusú

nyelv volt, akkor feltételezhetjük, hogy az *-e* a mondatvégi C csomópontban helyezkedett el, és „innét mozoghatott előre, a szórend megváltozása miatti némi bizonytalankodás után” (Kenesei 1992: 693). Vagyis az ige és a kérdő partikula fonológiailag egy összetevőt alkotott, s mikor a mondat szórendjének megváltozása következtében az ige előbbre került, szükségszerűen a kérdőszó is vele mozgott előre. Az *-e* kérdőszó C alá helyezését egy klasszikus SOV nyelv, a török példái is alátámasztják. A C csomópont, a mondatbevezető klasszikusan az alárendelt kötőszó (*hogy, that*) helye. Ám a C-t nem csupán kötőszóval lehet kitölteni, hanem más elemekkel is. Észt, lengyel, orosz, berber és ír példák azt bizonyítják, hogy ezekben a nyelvekben a *vajon* kérdőszócsoport a C helyen jelenik meg, egy teljes mondat előtt.

A Huszita Bibliában előforduló szokatlan kérdőszóhelyzetre több (ismert) írott adatunk sajnos nincsen.⁶ Az *-e* kérdőszó ilyen jellegű használata ellen valószínűleg ezért nem találunk semmilyen megjegyzést vagy előírást a nyelvhelyességi irodalomban, valamint amiatt, hogy a szórend változásával és a szórendnek az aktuális tagolással való összefonódásával hozzák kapcsolatba a jelenséget. Annál inkább találunk tiltásokat az *-e* kérdőszó másik fajta elhelyezkedése ellen, amikor az állítmány helyett más mondatrészhez kapcsolódik a kérdőszó. A továbbiakban ezeket a nem sztenderd szerkezeteket mutatom be, különválasztva a köznyelvi, illetve a nyelvjárási adatokat.

5. Napjaink köznyelvi nem sztenderd *-e* kérdő partikulás szerkezetei

A mai magyar nyelvben, annak is főként a beszélt változatában gyakori a nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek használata. Például: *element; nem-e jön; nem-e szükséges; kértél-e volna pénzt; fát-e vág; el-mehettek-e volna-e*. Ezekre a nem sztenderd formákra az újabb nyelvészeti irodalomban már találunk különböző magyarázatokat. Kassai (1994a) egy reprezentatív felmérés keretében 850 embert kérdezett meg a tagadósavas *-e* kérdőszós kifejezések (*nem-e lesz; nem-e késik*) használatáról. A válaszadók

⁶ Kassai (1994b: 46) közöl egy gyermeknyelvi adatot: *Ebbe [!] nincs tea-e?*, ami azt igazolja, hogy a nyelvelsajátítás folyamatában is előfordul ez a jelenség. Vagyis érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy a gyermekeknél melyik életkori szakaszban és hogyan történik az *-e* kérdőszós kifejezések elsajátítása, valamint rögzíteni, hogy a tanulás során milyen, a sztenderdtől eltérő sorrendet alkalmaznak a gyerekek, és az milyen stratégiának feleltethető meg. Elképzelhető, hogy az egyének szintjén is megjelenik a mondat összetevőinek az átrendeződése, ugyanúgy, mint a nyelv történetében. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy kísérleti adatok szerint (Pléh 1998) a megértés szempontjából mind az SVO, mind az SOV szórend alapszórendnek tekinthető.

körülbelül 40%-a nem ítélte helytelennek a nem állítmányi szerepű *nem-e* formulát. Kassai az *-e* kérdőszónak a mondat belsejében való előfordulására kétféle magyarázatot ad. Az egyik szerint „a kérdőszó az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonetikailag hangsúlyos eleme mögött helyezkedik el, tekintet nélkül ennek szófajára” (Kassai 1994b: 46). A másik esetben pedig „a kérdőszó egy olyan szerkezet végén áll, amelynek az elemei értelmileg szorosan összetartoznak” (Kassai 1994b: 46). A mondat végén megjelenő kérdőszó pedig a mondat egészére vonatkozik, ilyenkor az egész kijelentés kérdőjeleződik meg.

Nádasdy (2004) is a hangsúly szerepét emeli ki a nem sztenderd alakok használatánál: az *-e* szócskát rögtön a hangsúlyos elem (igekötő, illetve a *nem* tagadószó) után teszik. A nem az igekötőhöz, illetve a tagadószóhoz tett kérdő partikulát azzal magyarázza Nádasdy, hogy a magyarban az igekötő megítélése némileg bizonytalan. Azonban a később bemutatandó gyűjtött példák közt vannak olyan szerkezetek is, amelyek részei nem tekinthetők igekötőknek, mégis hozzájuk kapcsolódik a kérdő partikula.

Néhány szerkezet azonban nem magyarázható a hangsúlyossággal. Ha ugyanis minden esetben a hangsúlyozandó rész után kerülne a nem sztenderdben a kérdő partikula, akkor az *el-e ment volna*-szerű kifejezéseknek is jólformálnak kellene lenniük a nem-sztenderdben. Ilyen jellegű szerkezetekre azonban semmilyen adatunk nincs. Ez azzal indokolható, hogy hiába tartalmaz a kifejezés igekötőt is, az *-e* partikula csak véges alakú igékhez tud kapcsolódni. Így lehetséges, hogy a sztenderd *elment volna-e* mondatnak *elment-e volna* változata van, *el-e ment volna* variánsa viszont nincsen. Az azonban, hogy eddig még nincs adatolva az *el-e ment volna* változat, nem jelenti azt, hogy teljesen kizárhatjuk e variáns létezését. Ehhez még további vizsgálatok szükségesek.

Valamint bonyolultabb mondatok esetén nem a fókuszhoz van köze a kérdő partikulának, hanem az igéhez. Például: *Arra vagyok kíváncsi, hogy MARIVAL ebédeltél-e*. Ez a példa mutatja, hogy a teljes kijelentés megkérdőjelezése erősebb érvényű, mint a fókuszértelmezés.

A nyelvhasználók többnyire ismerik az *-e* kérdőszó használatára vonatkozó előíró szabályt, ám nem érzik azt örök érvényűnek és megnyugtatónak. Ezt igazolja az is, hogy az interneten az Index weboldal Magyarulez fórumai közül kettő is foglalkozik az *-e* kérdőszóval. Az egyik a *Nyelvi fejtörő -e kérdőszócska* című topik,⁷ a másik pedig a *Nyelvi fejtörő – A vagy*

⁷ <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9101557&uq=34>

B a helyes? című fórum.⁸ A két topikban 2005. augusztus 20-ig összesen 90 hozzászólás volt olvasható. A hozzászólásokból kiderül, hogy a fórumozók ismerik a Nyelvművelő Kézikönyv idevágó szabályát⁹ (Grétsy–Kovalovszky 1983: 453–455), illetve Kassai tanulmányát (1994a), ám nagyon eltérő a megítélésük az *-e* használatáról. A fórumon is olvasható egy olyan indoklás, miszerint a sztenderd az állítmányhoz, míg a szubsztenderd a fókuszhoz csatolja a kérdő partikulát.

Az *-e* partikula nem sztenderd előfordulásainak a feltérképezéséhez internetes szövegtárakban (Magyar Nemzeti Szövegtár¹⁰) végeztem keresést, illetve különféle keresőprogramok (Google¹¹) segítségével egy-egy szerkezet gyakoriságát is vizsgáltam. Azért választottam fő korpusznak az internetet, mert itt rengeteg stílusú és műfajú szöveg található, így kizárt az egyoldalúság veszélye, valamint az internet egyes szövegtípusai (fórumhozzászólások, csevegések) a beszélt nyelv felé közelítenek, így a megformálást tekintve írott formájuk ellenére is kevésbé kontrolláltak, vagyis nagyobb az esélye a nem sztenderd szerkezetek használatának. Az internetes példák esetén azonban másfelől számolni kell a nyelvi hitelesség torzulásával, ugyanis amellet, hogy ezek az adatok közelebb állnak a beszélt nyelvhez, jobban tetten érhető bennük a sztenderd nyelvhasználati formáktól való szándékos és tudatos eltérés igénye. Az internet adta keretek ugyanis mindenféle megbélyegzés nélkül megengedik a kreatív, játékos és meghökkentő nem sztenderd formák használatát is, sőt, nagymértékben elősegítik terjedésüket.

A legtipikusabb nem sztenderd használati módok a következők szoktak lenni: a nem állítmányi helyzetű tagadószó (*nem-e*, *nem-e János volt*), valamint az igekötő után (*el-e ment*), illetve a *volna* segédészó elé (*ment-e volna*) kapcsolt *-e* kérdőszó, továbbá a kétszeres vagy többszörös kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek (*nem-e lehetne-e*).

A Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában a *nem-e* kifejezésre 52 találat adódott, s a példák 90%-a nem sztenderd szórendről tanúskodott (például: *...nem-e adtak fizetést?*; *nem-e valami más világból való visszahőkölés*). A maradék 10% a sztenderd példák közé sorolható (pl. *Kellünk-e*, *nem-e?*). A

⁸ <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9101391>

⁹ „A kérdőszócskát általában az igei vagy a névszói állítmányhoz, illetve a névszói-igei állítmány igei részéhez, összetett igealak esetén pedig a segédigéhez kell kapcsolnunk. ... Hiányos szerkezetű kérdő mondatban azonban bármelyik hangsúlyos taghoz (igekötőhöz, tagadószóhoz stb.) hozzájárulhat az *-e*.” (1983: 453)

¹⁰ http://corpus.nytud.hu/mnsz/secret/szovegtar_hun.html#

¹¹ <http://www.google.co.hu>

Google keresőprogramot használva a következő adatok adódtak. Az *-e volna* és a *volna-e* kifejezésekre rákeresve a kereső az első szerkezetre 704, míg a másodikra 10400 magyar nyelvű találatot írt ki. S bár az első alak az interneten talált összes adat 10%-át sem teszi ki, mégis mutatja, hogy létező variánssal van dolgunk.

Az igekötőhöz és a tagadószóhoz kapcsolt *-e* kérdő partikula, valamint az *-e volna*-szerű szerkezetek mellett újabban egyre gyakoribb, hogy különböző határozószókhöz, illetve ragos melléknevekhez illesztik a nyelvhasználók az *-e* kérdőszót. A Magyar Nemzeti Szövegtár sajtó alkorpuszából való a következő példa: *...ajánlattal kapcsolatos kérdéseinkre. Már ott-e lesz a Hajduk Split elleni...*¹² Ritka, hogy írásban is alkalmazzák a nyelvhasználók az ilyen szerkezeteket, a szóbeli és az internetes előfordulásuk azonban jóval gyakoribb. Fórumhozzászólásokból valók az alábbi adatok: *Nagyon szeretnék menni. A szüleimtől függ, hogy ott-e leszek;*¹³ *Majd kiderül, ott e van még a horgászatok alatt;*¹⁴ *na béléim, jól-e van így;*¹⁵ *jól feltetted, vagy nem jól e tetted fel;*¹⁶ *Szépen-e kéred?;*¹⁷ *Másnaposan bemenni a kórházba, ahol a beteg megkérdezi: rosszul-e vagy?*¹⁸ Az interneten a fórumhozzászólásoknál és a blogoknál a szándékosan nem sztenderd formák használata teljesen természetes jelenségnek számít, ahogy azt a következő példa is igazolja: *nem tudom, a különben-t is rosszul-e akartad írni, de az n-nel van helyesen:.) (vagy nem aakrtál rosszul írni semmit? mert akkor muszáj:)).*¹⁹

Napjainkban más szófajú szavakhoz is kapcsolódni szokott a nem sztenderdben a kérdő partikula. Például (vö. Kassai 1994b: 45): *A tanárok döntenek el, hogy magázzanak minket-e vagy tegezzenek; Most azért jut kevesebb-e, mert kevés a gépsorunk; Nem tudom, hogy magyar-e volt vagy külföldi volt.* Ezeknél a példáknál valamelyik kötelező vonzat (vki magáz vkit; vkinek jut vmennyi vmiből; vki vmilyen) kapja meg az *-e* kérdőszót. Szabad határozóhoz kapcsolt kérdő partikulára nem találtam példát a vizsgált korpuszban.

¹² Új Szó / Horváth Péter: Peter Németh Ausztriában edzőtáborozik az Ostravával.

¹³ <http://forum.supergamez.hu/listazas.php?azonosito=gombos&id=1041873507>;

Gombosi Származásúak Honlapja

¹⁴ <http://www.viz-part.hu/forum.php?todo=pagetomsg&msgid=170514>

¹⁵ http://dementia.freeblog.hu/archives/2004_May_dementia.htm

¹⁶ http://esthar.hu/?p=forums&topic_id=22

¹⁷ <http://66.249.93.104/search?q=cache:Yakr0C7kUi4J:localhost.szanalmas.hu/%3Fc%3D18+sz%C3%A9pen-e+k%C3%A9red&hl=hu>

¹⁸ http://vargiz.freeblog.hu/archives/2005_Feb_vargiz.htm

¹⁹ <http://www.sg.hu/cikkek/35413>

Nádasdy (2004) azt állítja, hogy a nem sztenderd használat sem teszi az igekötőn, a tagadószon, és az igekötőnek érzett elemen kívül máshova az *-e* elemet. A közelmúltban egy zenész, Sickratman által nagy presztízssre szert tett *Buzi-e vagy?* szerkezetet Nádasdy „csinálmányának” tartja (2004/10/07). Kétségtelen, hogy a zeneszám megjelenése óta megnőtt az ilyen szerkezetek száma, s használatuk oka az utánzással, a presztízzsel és a sztenderdtől való akaratos eltérés igényével magyarázható. Hasonló példákat már a rockzenész előtről is tudunk adni, a nyelvjárásokból és a köznyelvből egyaránt (pl. *fát-e vág*). Az ilyen típusú nyelvjárási szerkezeteknél azonban más stratégiák működnek, mint a köznyelvben, illetve a különböző szlengekben (internetes szleng, katonaszleng). Vagyis Nádasdy megállapítása úgy módosítható, hogy ha a nyelvhasználók nem folyamodnak semmilyen „extra stratégiához” közlendőjük létrehozásakor, akkor nem sztenderd esetben többnyire az igekötőhöz, a tagadószóhoz és az igekötőnek érzett elemhez kapcsolják a kérdő partikulát. Az „extra stratégiákat” e fejezet következő részében, valamint a nyelvjárási adatokról szóló részben (6. fejezet), illetve a többszörös kérdő partikulákról szóló fejezetben (7.) mutatom be.

A köznyelvi nem sztenderd kérdő partikulás kifejezések között számukat tekintve a *nem-e* kezdetű formák vannak többségben. Ezt egyszerű megfigyelések, valamint rákereséses adatok is igazolják. A szakirodalomban Nádasdy (2004/10/07) is a tagadószóhoz kapcsolt kérdő partikula gyakoribb használatát írja le, szubjektív megfigyeléssel alátámasztva állítását: „El kell mondanom, hogy magam (más művelt beszélőkkel együtt) a *nem* után fesztelesen társalgásban gyakran odateszem az *-e* elemet (*Nem-e a második emeleti...*), de igekötő után soha (azaz nem mondom, hogy *Föl-e jöttek*). Az illemszabályi tilalom tehát sokunk számára a *nem*-hez tapasztás kérdésében lazább, mint az igekötőknél.”

A *nem-e* kezdetű kérdések terjedésének pragmatikai oka is lehet. Ezt a kérdéstípust a szakirodalom (Heritage 2002: 1428–1435) a negatív kérdés terminussal illeti. A negatív kérdés egy szerkezetileg tagadósavas kérdő mondatot jelöl, amely egy állítással azonosítható. Például a *Nem lehet az, hogy egy idő után kénytelenek az emberek levonni a tanulságokat...?* kérdés²⁰ valójában az ‘Egy idő után kénytelenek az emberek levonni a tanulságokat’ kijelentéssel egyenértékű. Heritage (2002) szerint a nyelvhasználók a negatív kérdéseket nem információkérő kérdéseknek tekintik, hanem egy lehetséges

²⁰ A kérdés az ATV-n sugárzott Pro és Kontra című műsor 2002. szeptember ötödikei adásából való, s a vitaműsor 11. fordulójában hangzott el.

álláspontnak, vagy egy harmadik fél kritizálásának. Ennek megfelelően az ezekre adott reakció egyetértés vagy egyet nem értés lehet. A negatív kérdés bár konvencionizált szerkezethez kötődik, mégsem csupán szerkezeti kategória, hanem meghatározott érvelési stratégia és arc munka tartozik hozzá.

A kérdések állításként való értelmezésére van egy szabály, az ún. mindenkori állítássá való átértelmezést megkövetelő konvenció (Kocsány 2001: 14). Ennek megfelelően negatív kérdést pozitív állításként értelmezzük, pozitív kérdést pedig negatív állításként. A kérdés az arcrombolást tekintve kevésbé arcfenyegető, mint az ugyanolyan tartalmú kijelentés. Vagyis a mondanivaló állítás helyett kérdés formájában való megfogalmazása egy udvariassági stratégia. Ezek a megállapítások a tagadósavas sztenderd kérdésekre érvényesek.

Ha közvetlenül a tagadószóhoz kapcsolódik a kérdő partikula, a stratégia módosul egy kicsit. Ilyenkor a *nem* szócska után rakott kérdőszó enyhíti a kérdés pozitív állításként való értelmezését, gyengíti a kérdés kijelentés értékét. A sztenderd tagadósavas kérdő partikulás mondatnál képest a *nem-e* kezdetű mondat hangsúlyviszonya is megváltozik, hisz a partikula egy fonológiai összetevőt alkot azzal a szóval, amelyhez csatlakozik. Vagyis más beszélői szándék tartozhat a *Nem arról van-e szó...* mondatnál, mint a *Nem-e arról van szó...* kezdetűhöz. Az előbbi erősebben értelmezhető kérdés formájába bújtatott állításként, mint az utóbbi. A *nem-e* kezdetű kérdés bizonytalánabbnak hat. Ezt a pragmatikai alapról kiinduló magyarázatot azonban a nyelvhasználók közt tesztelni kellene, hogy a használat során befolyásolja-e őket ennek a kimondatlan stratégiának az érvényesülése.

Ez a magyarázat nem jelenti azonban azt, hogy minden *nem-e* kérdésnél a fentebb bemutatott pragmatikai stratégia érvényesül, ugyanis a szerkezet használata fakadhat nyelvi bizonytalanságból, utánzásból, illetve a sztenderdtől való akaratos eltérés igényéből is.

6. Az *-e* kérdő partikulás szerkezetek a nyelvjárásokban

Az *-e* kérdő partikula vándorlása bizonyos nyelvjárásokban természetes jelenségnek számít. Például: a nyitrai vidéki palócoknál (vö. Dengl 1937: 218), az esztergomi nyelvjárásban (Lehr 1907: 418) vagy a Dunántúlon (vö. Szabó T. 1969: 198). A Felső-Duna bal partján (vö. Horger 1934: 170) például a kérdő *-e* az állítmányt megelőző szó után áll: *Oda-ē mész? Itthon-i van a naccságos úr? Kiszenn-ē vattok? Szót-e fogad?* A legkorábbi adatolható, írásban is közölt nyelvjárási példák az 1880-as évek környékéről valók,

s Szarvas Gábor idézi őket a Nyelvőrben (Szarvas 1883: 486). Ekkoriban Tolnában, Pest megyében, Bácskában (Baján), illetve Vas megyében jegyezték fel a kérdőszó nem sztenderd használatát. Erdős (1905: 431) a hódmezővásárhelyi népnyelv egyik sajátosságaként idézi a jelenséget, a *Látta kend-ë már az új tanítót?* példával illusztrálva, s ő teszi fel először a szakirodalomban azt a kérdést, hogy „Mi az oka annak, hogy bár e mondat legalábbis 14-15-féleképpen variálható a nélkül, hogy a szórend ennyiféle változtatása mellett a mondat alkotása helytelenné válnék: a nép mégis éppen azt a formát választja, amely a köznyelvérték tekintetében kifogás alá esik?” (Erdős 1905: 431). Vagyis felmerül a magyarázat igénye ezeknél a szerkezeteknél.

A legfrissebb dialektológiai szakirodalom (Kiss 2001: 367) az *-e* kérdőszó szórendjénél regionális eltérést manapság a palóc vidékeken, az Alföldön és a Dunántól egyes részein lát, mégpedig azt, hogy az állítmány tagadásakor a kérdőszó a tagadószóhoz járul. Például (idézi Kiss 2001: 367): *Kérdzete, hogy nem-ë láttad esëtleg Pistát* (Kiskunfélegyháza); *jöttek keresni, hogy nem-ë láttuk* (Petőfiszállás); *nem-ë gyün el, kérdëzziték mëg* (Mihályi). Palóc vidékeken ezen kívül gyakori még a partikula igekötőhöz csatlakozása is, ami még megtalálható a Rábaközben, illetve alkalmi jelleggel a Tiszántúlon is. Példaként Kiss (2001: 367) a következő adatokat hozza: *Nem tudom, hogy ki-ë szëtték má a hajmájukat* (Kupuszina), *Nem tom, mëg-ë főt má az ebéd* (Kisnémedi).

Az *-e* kérdő partikula nyelvjárási használatának szabályairól, funkciójáról, az esetleges kontaktushatásokról azonban a nyelvészeti irodalomban nem található semmilyen magyarázat, csupán említés szintjén foglalkoznak a jelenséggel. Az látszik csak biztosnak, hogy azokban a nyelvjárásokban, ahol az *-e* kérdőszó nem sztenderd használata is szabályosnak számít, többféle nem sztenderd mondatbeli helye létezik ennek a kérdésfajtának, mint a köznyelvben. Ez valószínűleg kapcsolatba hozható a partikula eredetével (lásd 2.1.), vagyis az archaikusabb nyelvjárásokban a kérdő modális alapérték mellett feltételezhető, hogy megmaradt a partikulának a figyelemfelkeltő és kiemelő funkciója. Vagyis az érzelmileg hangsúlyozni kívánt elemhez teszik hozzá a nyelvjárási beszélők a kérdőszót, és így az a mondat végéről a mondat elejére, az állítmány elé is vándorolhat. Azaz egyes nyelvjárásokban a partikula rámutató indulatszói, érzelmerkifejező ereje még erősen él, olyannyira, hogy ez a funkció felülír(hat)ja a sztenderdnek számító kérdezős stratégiát. Ennek ellenére nem gondolom, hogy a nyelvjárási használat befolyásolná a partikula sztenderd köznyelvi használatát. Ugyanis ugyenezen

beszélők formális, köznyelvi interakcióik során, valamint az írott nyelvben már nem használják ezeket az alakokat. További dialektológiai vizsgálatok lennének azonban még szükségesek a jelenség mai elterjedtségének és gyakoriságának a pontos feltérképezéséhez.

Az 1988-as Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat keretén belül foglalkoztak az *-e* kérdőszóval, ám a nem sztenderd használati módok közül csak a tagadószóhoz kapcsolt *-e* partikulás (*nem-e*) mondatok megítélését nézték. A vizsgálat során a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar* mondat grammatikalitását mérték, illetve a *Leültem és megkérdeztem egy másik útast, hogy nem-e késik a vonatom* mondat írásbeli hibajavítását tesztelték. Az első mondatot a mintának az egyharmada (37,7%) ítélte helyesnek, s a független változók vizsgálata azt mutatta, hogy a lakhely hatása mindkét nemnél szignifikáns: a fővárosiaknak 26%-a, a vidéki városban lakóknak 28%-a, a nagyközségekben élőknek 47%-a, a kisebb falvak lakosainak pedig 55%-a ítélte helyesnek a nem sztenderd mondatot (Kontra 2003: 156). Vagyis minél kisebb a település mérete, a település lakói közül annál többen ítélik helyesnek a nem sztenderd szerkezeteket, legalábbis ami a 30 év fölötti nyelvhasználókat illeti. A hibajavításos feladat is hasonló eredménnyel zárult (Kontra 2003: 157). Vagyis a falvak középkorú és idős lakóinál erőteljesebb a nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek használata. Ezt támasztják alá a fejezet elején már idézett, csak a nyelvjárásokban előforduló olyan adatok is, amikor a névszói-igei állítmány névszói részéhez kapcsolódik a kérdőszó. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvjárásokban erősebb az a tendencia, hogy a nemfókuszos mondatokban a főhangsúlyt hordozó elem után következik a kérdőszó (függetlenül az elem igei vagy nem igei voltától), míg a köznyelv sztenderd változatában a partikula a ragozott ige után jelenik meg.

7. A többszörös kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek

A nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek között olyanok is találhatóak, amikben az *-e* kérdőszócska kétszer is szerepel. A többszörös partikulás mondatok közül külön kell választani a kódexek korából származó nyelvtörténeti példákat, és napjaink nyelvi adatait, mert teljesen más stratégiák húzódnak a használatuk mögött.

A Nádor kódexben (1508) a következő kétszeres partikulás mondat található: *Minemde elfeledheti-e az anya ő kis gyermekét-e?* (idézi Simonyi 1882: 189). Itt a kérdő partikula mind a mondat végén, mind a mondat belsejében, az állítmányhoz csatolva megjelenik. Vagyis ennél a példánál

tetten érhető a kérdő szócskának a nyelv mindkét szórendjénél (SOV, illetve SVO) szokásos helye, vagyis vélhetően a példa épp a szórendi átrendeződés időszakából való, azt illusztrálja.

Teljesen más a helyzet napjaink többszörös partikulát tartalmazó mondatai esetén. A jelenség a hagyományos írott nyelvbe még nem hatolt be, de a beszédben és az írott beszélnyelviségben (internetes fórumokon, csevegőszobákban) egyre gyakoribb. Az egy mondaton belüli kérdő partikula kettőzésének is több oka lehet, és így eltérő beszélői stratégiák kapcsolódhatnak ugyanahhoz a szerkezethez. A *nem-e lehetne-e*, *el-e mehetne-e* példák első hallásra ugyanolyan funkciókettőzésnek tűnnek, mint az *aztat*, *eztet* formák. E két utóbbi példánál az első tárgyragot nem érzik motiváltnak (tényleges tárgyragnak) a beszélők, ezért illesztenek hozzá újabbat. A toldalékkettőzés tehát itt funkció-túlbiztosítást jelöl. Lehetséges, hogy ilyen okok állnak a többszörös *-e* partikulát tartalmazó mondatok háttérében is, bár az ilyen formákat (szemben az *aztat*, *eztet*-félékkel) valószínűleg nem fogadják el a beszélők egy írott példát tartalmazó tesztben. A jelenség megítélésének a feltérképezéséhez azonban tesztelni kellene a kétszeres és többszörös partikulás szerkezeteket.

A *nem-e lehetne-e* kifejezés korábban a katonai szleng egyik bevett fordulata volt. A szerkezet használatára így emlékszik vissza Almási (2003): „Annak idején a haverok ezzel szórakoztak a seregben, legalábbis e bevezető formulával próbáltunk eltáv.-ot (netán szabít) kisírni az szd.pk.-tól, üti-től. Mert ez volt a nyerő formula, szemben a nyelvhelyes (netán szolg.szab-ot követő) kunyerálással. Később aztán vicces benyögések fordulata lett, mára lassan felejtődik – katonaelmény.”²¹ A szerkezet azonban a katonai szlengen túlnőtt, és az internetes nyelvhasználatba került át, majd onnan a hétköznapi társalgásba.

A szerkezet előfordulásának a gyakoriságát internetes keresőprogrammal végzett keresés is alátámasztotta. A *nem-e lehetne-e* szerkezetre a Google keresőprogram 813 találatot adott ki 2005. október 4-én, míg a sztenderd *nem lehetne-e* variáns 16700 találattal szerepelt a mintában. A nem sztenderd találatok közül néhányat idézek: *Szupi! Gyors! :-)* *Nem-e lehetne-e eztet megtartani-e?*,²² *nem-e lehetne-e most az egyszer csinálni egy csetet, hogy amíg kiforrja magát a száni(kisjány) fm, ne kelljen 10 mp-ként frissíteni*

²¹ <http://www.mozgovilag.hu/2003/07/14rolrol.html>

²² <http://forum.sg.hu/listazas.php3?azonosito=orrmotor&id=1079426033&order=timeline>

*a kommenteket?;*²³ *nem-e lehetne-e egyből-e KEDDel-e kezdeni-e a hetet-e?;*²⁴ *nem-e lehetne-e kicsit hosszabb távon-e, mint egyetlen kormányzati ciklus gondolkodni-e???*²⁵ *Aztat szeretném kérdezni: Nem-e lehetne-e, hogyha valaki képet töltött fel albumába azt kijelezze nekem valamilyen módon?;*²⁶ *neduddgi kedvesch,. nem-e lehetne-e mégischcsak itten közszemlére tenni aztat a bizonyos "gugyigagy" -t?;*²⁷ *Azt írtam egyébként, hogy nem-e lehetne-e sötét alapon világos betűkkel operálni-e? Ez bántya a szemem.*²⁸

A kiragadott példák is mutatják, hogy az idézett fórumhozzászólásokban nem csupán az *-e* kérdő partikula az egyetlen nem sztenderd nyelvi elem. A példákban található kicsinyítő képzős szórövidülések (*szupi*), toldalékkettőzések (*eztet*, *aztat*), betűk játékos felhasználása (*kedvesch*, *mégischcsak*), valamint a fonetikai írásmódra (*kisjány*, *bántya*) és a mosolykódok (:)) alkalmazására is van adat. Ha nem csupán a kiragadott példákat nézzük, hanem a tágabb szöveggörnyezetet, akkor a kontextusukban egyéb netnyelvi jelenségek is megfigyelhetők: a számok és a betűk rövidítésként való játékos alkalmazása, a jelek kiejtési értékének a felhasználása, rövidítések és egyedi mozaikszavak, ékezet nélküli írásmód, betűcserék, grafikus ikonok használata, kis- és nagybetűs írásmód váltogatása. Ebbe a nyelvi közegbe teljesen belesimul az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata. Vagyis megállapítható, hogy a *nem-e lehetne-e* szerkezetek internetes közegben a játékos, illetve meghökkentő nyelvhasználat direkt jelenségei, nem pedig nyelvi hibák, vagy nyelvi bizonytalanság eredményei. Ezt különösen azok a példák mutatják, ahol egy mondaton belül kettőnél több összetevőhöz is hozzákapcsolódik a partikula. A szerkezet használói tisztában vannak az *-e* kérdő partikula sztenderd helyével, ám kihasználják az írott beszélnyelviség és a forma biztosította kreativitást. Az egyik weboldalon²⁹ olvasható is a többszörös partikula használatának az oka: „A '*nem-e lehetne-e*'-t en poenbol szoktam hasznalni.” Szintén a játékoságot, viccességet, valamint a szerkezet nem sztenderdségének tudatosságát mutatja az alábbi találat is: *Nem-e lehetne-e*

²³ <http://www.szanalmas.hu/forum/comment.phtml?newsid=19906&l=25>

²⁴ brunnhilde.blogspot.com/2005_02_01_brunnhilde_archive.html

²⁵ brunnhilde.blogspot.com/2004_10_01_brunnhilde_archive.html

²⁶ www.fordfocus.hu/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p=19243

²⁷ <http://66.249.93.104/search?q=cache:CZcl7oQT6lcJ:www.index.hu/forum/wagnerur/iszolda/styxarc/udvarlas2.htm+neduddgi+kedvesch+nem-e+lehetne-e&hl=hu>

²⁸ <http://www.freeweb.hu/hideout/documents/index.php>

²⁹ <http://mlf.linux.rulez.org/Archivum/linux-flame-200104/msg00096.html>

*egy fenykepet(-e:-) eljuttatni eme szep joszagrol a Web lapra???*³⁰ A hozzászólás szerzője a tudatosan használt nem sztenderd bevezető formula után még egy *-e* partikulát tesz a közlendőjébe, ám a mosolykód alkalmazása világossá teszi, hogy nem a nyelvi bizonytalanság, vagy a mondanivaló több elemének hangsúlyos volta miatt kerül be a mondatba az újabb kérdőszó, hanem az internetes nyelvjáték kimondatlan szabályai miatt.

Arra is van példa az interneten, amikor a *nem-e lehetne-e* formával a fórumozók egy korábban nem sztenderd módon használt *-e* kérdő partikulás szerkezetet figuráznak ki. Ezt mutatja az alábbi 2 hozzászólás:³¹ (norbi115, 2005. aug. 18, 15:23): *Hello Szeretnem megkerdezni nem e tudja valaki ha van egy DivX filmem angolul meg e lehet valtoztatni a nyelvet magyarra.* Erre a bejegyzésre 3 nappal később (2005. aug. 21, 11:09) a madzsar nevű felhasználó a következőképpen reagált: *Nem-e lehetne-e, hogy tök véletlenül megtanulsz magyarul?! A hecc kedvéért? Na? Próbáld ki, meg fogsz lepódni!* Vagyis a nem sztenderd *-e* kérdő partikulás szerkezetek stigmatizálása egy nyelvileg elfogadóbbnak tekinthető közegben, az interneten is tetten érhető.

Összességében megállapítható napjaink kétszeres vagy többszörös kérdő partikulás szerkezeteinél, hogy azok főként az írott beszélt és a beszélt nyelvben jelennek meg, a hagyományos írott nyelvbe nem szűrődtek be, és ahogy a tendenciák mutatják, nem is fognak. Ugyanis ezeknek a nyelvi formáknak a funkciója a meghökkentés, a nyelvi játékosság és kreativitás.

8. Összegzés

Dolgozatomban az *-e* kérdőszó nem sztenderd szintaktikai megjelenéseit vizsgáltam nyelvtörténeti adatok és szinkrón gyűjtött példák segítségével. Az adatok alapján elmondható, hogy napjainkban többféle nyelvhasználati stratégia kötődhet a nem sztenderd használatú *-e* kérdő partikulához. Egyrészt vagy az értelmileg kiemelendő elemhez kapcsolják a nyelvhasználók a kérdőszót, vagy a szorosan egymáshoz tartozó egység után rakják, vagy pedig valamilyen vonzathoz. Ilyenkor semmilyen extra nyelvi attitűd nem kötődik a használathoz, a nyelvhasználók az ilyen szerkezeteknél nem tudatosan választják a nem sztenderd alakokat. Az *-e* kérdőszónak a mondat elejére történő mozgásának egyéb eseteinél azonban már szerepet játszhat a nyelvi divat, az utánzás, a presztízs, és a sztenderd használattól való tudatos és szándékos eltérés igénye, valamint a szerkezet okozta nyelvi kreativitás és

³⁰ www.fsz.bme.hu/pipermail/pecalist/2000-January/006856.html

³¹ <http://utazas.com/utazas/forum/forum.cgi/?action=cikkek&uticel=27&file=1124371407>

játékosság. A *nem-e* kezdetű kérdések elterjedése mögött ezen kívül pragmatikai okok is állhatnak, a tagadószavas negatív kérdés ugyanis egy ugyanolyan tartalmú állítással egyenértékű, így a tagadószó után közvetlenül illesztett kérdő partikula az állítás jellegét gyengítheti. Az *-e* kérdő partikula egy mondaton belüli többszörözése pedig túlzott nyomatékadásra, továbbá szándékos eltérésre vezethető vissza, amely – ahogy a példák is mutatták – főként az internetes kommunikációban jelenik meg. A nyelvjárásokból adathozható szerkezeti formáknál pedig tetten érhető a kérdő partikula korábbi funkciója: az indulatszói jelleg, valamint a figyelemfelkeltés és a kiemelés.

Összegzőképpen tehát megállapítható, hogy az *-e* kérdő partikula szintaktikai sokszínűsége az összes nyelvemlékes kort végigkíséri. Az általános nyelvhasználói gyakorlat azt mutatja, hogy egyrészt még tartja magát az *-e* kérdőszónak a hagyományos státusza, másrészt azonban egyre többféle és egyre több funkciójú nem sztenderd előfordulásával kell számolni a kérdő partikulának. Függőszó jellege lehetővé teszi, hogy a mondat különböző részeihez kapcsolódjon, s vándorlásával különféle kommunikációs stratégiákat és nyelvi attitűdöket fejezzen ki. Az igekötőhöz és a tagadószóhoz kapcsolt kérdő partikula, valamint az *-e volna* szerkezetek tömeges terjedése mellett újabban más összetevőkhöz is járul a kérdőszó, valamint az írott beszéltnyelviség fórumain gyakori a kétszeres és többszörös kérdő partikulás szerkezetek használata. Ezeknek a nem sztenderd formáknak a terjedését a szóbeliségen túl az újfajta kommunikációs formák, azaz az internet írott beszéltnyelvi nyelvhasználati színterei (fórumok, blogok, chat, e-mailek) is elősegítik.

HIVATKOZÁSOK

Almási Miklós 2003: *Nem-e lehetne-e?*,

<http://www.mozgovilag.hu/2003/07/14rolrol.html>

Balassa József [é.n.] *Helyes magyarság*, Genius Kiadás.

Benkő Loránd főszerk. 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1, A-GY*, Budapest, Akadémiai.

Benkő Loránd főszerk. 1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*, Budapest, Akadémiai.

Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- Dengl János 1937: *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Erdős János 1905: Levélszekrényünk, *Magyar Nyelv* **1**, 431.
- Fábricz Károly 1981: Az -e kérdő partikula, *Magyar Nyelvőr* **105**, 447–451.
- Ferenczy Géza 1964: *Nyelvművelő levelek – Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*, Budapest, 245–247.
- Ferenczy Géza 1980: *Magyarán./Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások*, Budapest, Tankönyvkiadó, 169–172.
- Gallasy Magdolna 2003: Mondattörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Gombocz Zoltán–Melich János 1914: *Magyar etymologiai szótár I*, Budapest, MTA.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós főszerk. 1983: *Nyelvművelő Kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai, 453–454.
- Heritage, John 2002: The limits of questioning: negative interrogatives and hostile question content, *Journal of Pragmatics* **34**, 1427–1447.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókay.
- Imre Sándor 1873: *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*, Budapest, MTA.
- Index Magyarulez fóruma; *Nyelvi fejtörő – -e kérdőszócska*; utolsó elérhetőség: <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9101557&uq=34>
- Index Törzsasztal fóruma; *Nyelvi fejtörő - - A vagy B a helyes?*; utolsó elérhetőség: <http://forum.index.hu/forum.cgi?a=t&t=9101391>
- Juhász Dezső 1987: A módosítószók kései ómagyar szófajttörténetéhez, *Magyar Nyelv* **83**, 454–461.
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in Rácz Endre–Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–156.
- Kassai Ilona 1994a: Az -e kérdőszó vándorlása, in Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*, 125–130.
- Kassai Ilona 1994b: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán, *Magyar Nyelv* **90**, 42–48.
- Kelemen Béla 1918: *Jó Magyarság – Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben*, Budapest, Athenaeum.

- Kenesei István 1992: Az alárendelt kérdések szerkezeti tulajdonságai, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális Magyar Nyelvtan 1, Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 691–694.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális Magyar Nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–135.
- Kiss Jenő 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1, Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–179.
- É. Kiss Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2004: *Anyanyelvünk állapotáról*, Budapest, Osiris, 17–22.
- Klemm Antal 1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, in Szathmári István sorozatszerk. *Az alakzatok világa 2*, Budapest, Nemzeti, 7–21.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 155–157.
- Kosztolányi Dezső szerk [1932] *A Pesti Hírlap nyelvőre*, Budapest, Légrédy Testvérek.
- Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk. *Magyar Grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–282.
- Lehr Albert 1907: Arany-magyarázatok, *Magyar Nyelv 3*, 418
- Lőrincze Lajos 1980: Kinek a „nyelvszokása”? in *Édes Anyanyelvünk 1980/4*, 3.
- Nádasdy Ádám 2004: Mignont-e eszel? *Magyar Narancs*, 2004. október 7.
- D. Máta Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása, *Magyar Nyelvjárások 38*, 97–109.
- D. Máta Mária 2003: Szófajttörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba 1998: *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*, Budapest, Osiris.
- Pólya Katalin 1992: A mondat és fajtái, in Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeli nyelvtana II/2*, Budapest, Akadémiai, 34–39.
- Sági István 1920: Régi bajok, régi hibák, *Magyar Nyelv 16*, 127–128.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Antibarbarus*, Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötőszók II.* kötet, Budapest.

- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság* (Nyelvészeti Füzetek 8), Athenaeum, Budapest.
- Szabó T. Attila 1969: Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában, *Magyar Nyelvőr* 65, 190–214.
- Szabó Gyula 1980: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szarvas Gábor 1916: Kérdések és feleletek, *Magyar Nyelvőr* 12, 468–469.
- Szász Károly 1905: A kérdő e kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 1, 459–460.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai.
- Toldy Ferencz 1866: *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Pest.
- Viszota Gyula 1911: Vörösmarty és az Akadémia nyelvtani munkássága, *Magyar Nyelv* 7, 440.

FELHASZNÁLT KORPUSZ

Google internetes keresőprogram – elérhető: <http://www.google.co.hu>

Magyar Nemzeti Szövegtár – elérhető: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

MILYEN NYELVEN BESZÉLTEK TRÓJA VI. VÁROSÁBAN, AZAZ WILUŠÁBAN?*

SIMON ZSOLT

A késő bronzkori, azaz hattita-kori Anatólia történeti földrajzában a kilencvenes évek végén bekövetkezett áttörés révén (Starke 1997; Hawkins 1998; vö. Melchert 2003: 5–7, 37) bizonyosságot nyert, hogy Trója települése (Hisarlık), pontosabban annak VI. városa (VIa-h, VIIa/VII, VIIb1/VIj, kb. i. e. 1730–1150¹) azonos a hattita szövegekből jól ismert *Wiluša* államával (a kérdés kritikai áttekintéséhez l. Easton–Hawkins–Sherratt–Sherratt 2002; magyar nyelvű összefoglalásához bő szakirodalommal Simon 2004a). A Manfred Korfmann vezette ásatások pedig egyértelműen tisztázták, hogy a település e korszakában – összhangban a hattita forrásokkal – az anatóliai kultúrkörhöz tartozott (l. például Korfmann 1998, 2001). Mindez nyelvészeti szempontból azt jelenti, hogy megnyílt annak a lehetősége, hogy meghatározzuk, Trója/Wiluša milyen nyelvi környezethez tartozott. Figyelembe véve, hogy a hattita törvénytövegek Kis-Ázsiát Hatti (a Hattita Birodalom), Palā (nagyjából a klasszikus Paphlagónia) és Luwiya (minden más) területeire osztják fel (utóbbit a későbbi szövegekben az Arzawa megjelölés váltja fel); továbbá, hogy Wiluša ezen, luvi nyelvűségéről közismert Arzawa régió része (Alakšandu, Wiluša királyának szerződése Muwatallival, a hattita nagykirállyal (CTH 76) A III 31–33: „*Továbbá: Ti, akik az Arzawa-országok négy királya vagytok, Te, Alakšandu, Manabatarhunta, Kubantakurunta, és Urahattuša...*”), megállapítható, hogy ezen indirekt tények amellet szólnak, hogy a wilušaiak nyelve az indoeurópai nyelvcsalád anatóliai ágához tartozhatott, közelebbről a luvi típusú nyelvekhez (az indoeurópai nyelvcsalád anatóliai ágához l. Függelék, II. táblázat; a nyelvnevek magyar formájához vö. még Simon 2004b: 35).

* Itt fejezem ki köszönetemet *Edwin L. Brown*nak (University of North California), *Adamik Bélának* (ELTE BTK), *Stipich Bélának* (PTE BTK – ELTE BTK), akik számomra nem elérhető tanulmányokhoz juttattak hozzá és *Michael Jandának* (Münster) Apollón Lykégenéshez fűzött megjegyzése miatt. A Homéros-idézeteket *Devecseri Gábor*, a Strabón-idézeteket *Földy József*, a hattita szövegeket a szerző fordította.

¹ A legújabb kronológiához l. *Projekt Troia*, <http://www.uni-tuebingen.de/troia/deu/chronologie.html>. A következőkben minden dátum i. e. és kb. értendő, ha csak külön nem jelöltem.

Ennek megfelelően az eddigi kutatás a következő modelleket fogalmazta meg: C. Watkins (1986), aki elsőként foglalkozott igényesen a kérdéssel, a luví nyelvhez sorolta őket; szintűgy F. Starke (1997) és R. Lebrun (1998); G. Neumann először (1993) anatóliainak, majd később (1999a) óvatos, s mint látni fogjuk, túlinterepretált érveléssel lyd nyelvűnek határozta meg.² Sajnos azonban egyik kutató sem tekintette át módszeresen az összes rendelkezésre álló adatot, így következtetések elég bizonytalanok. A következőkben ezt a hiányt kívánom pótolni, kiegészítve további etimológiai jegyzetekkel, egyúttal egy új modellt is felállítva. A kérdés megválaszolására elméletben a következő lehetőségek állnak rendelkezésünkre:

- 1) A Wilušából származó szövegek nyelve;
- 2) A wílušai személy-, ill. földrajzi névanyag;
- 3) Az északnyugat-kisázsiai helynévanyag;
- 4) Az Íliásban megőrződött névanyag.³

1. A Wilušából származó szövegek nyelve

A legfontosabb és legnagyobb bizonyító erővel a trójai archívum bírna, ám ez egyelőre nem került elő. Erre az akropoliszról, az adminisztratív központból nincsen esély, hiszen a görögök az Athéné-templom építése során a nagy mértékű planírozással e részt a földdel tették egyenlővé az i. e. III.

² Georgiev 1973 bár szintén – részben – az anatóliai eredet mellett érvel, tanulmánya rendkívül spekulatív. Ugyanez igaz Beekesre is (2003: col. 232–233, lyd vagy „tyrsén”), aki megemlíti Aeneas egyik társának, *Sergestus*-nak lehetséges lyd etimológiáját (*Srkastu-*, 2003: col. 214). Gindin (1999: 10) elmélete szerint Trója VIIa (!) városát – a toponímia alapján – thrákok (ti. a trójaiak és a dardánok), valamint luvik lakták volna (ők lennének a zeleiai lykők, akik tehát nem „igazi” lykők). Gindin elméletének kritikájához l. Hajnal 2005.

³ A történeti névtani kutatás, mint olyan, közismerten problematikus. De megfelelően szigorú módszertan esetén, amelyet hasonló helyzetbe került kutatók dolgoztak ki, kellőképpen szilárd következtetéseket enged megtenni. Doerfer (1973: 21–24), Hengst (1997) és Anreiter (1997) nyomán azt emelném ki, hogy ha meg akarjuk határozni azt a nyelvet, melyből a névanyag ered, akkor kizárólag formai kritériumokra támaszkodhatunk, úgymint az adott nevek hangtani és alaktani szerkezetére, valamint visszatérő lexikális elemekre; ezen adatok ugyanis árulkodóak azon nyelvet illetően, ahová tartoznak. Ez a szinkrón nézőpont. Diakrón szempontból is meg lehet közelíteni, vajon a név etimológiája segít-e. Itt viszont különösen figyelni kell arra, hogy egyfelől csak szilárd hangtörvényekkel dolgozzunk vagy ilyeneket hozunk létre; s ne *ad hoc* feltevésekkel „bizonyítsuk” állításainkat. Másfelől a névanyagot ilyenkor bele kell helyezni a megfelelő nyelvtörténeti kontextusba: figyelembe kell venni, hogy a tárgyalt nyelvekben (itt a görög, luví és lyk nyelvekben) milyen hangváltozások, mikor és milyen sorrendben mentek végbe. Általánosságban megjegyzendő, hogy a következtetések megbízhatósága természetesen egyenesen arányos lesz a rendelkezésre álló adatok mennyiségével.

században. Ellenben az Alsóvárosból, amelynek felfedezése csak nemrégiben történt meg, egyáltalán nem lenne meglepő – a többi anatóliai lelőhely ismeretében –, ha szövegek kerülnének elő, ám erre itt az erózió és a hellenisztikus város kiépülése miatt nagyon nem számíthatunk. Archivum hiányában egyelőre csupán szórványos írott leleteink vannak Trójából.

A schliemanni ásatásokon talált, „írásjelekkel” ellátott leletek közül két orsógombon (Trója IV; Trója IV–V: 2200–1730) valóban a máig megfejtetlen krétai Lineáris A írás jelei lelhetőek fel (Godart 1994a; 1994b: 714–719, Fig. 5.). Ezek az Égeikum északi részén talált szórványos Lineáris A-leletek közé tartoznak, odakerülésük magyarázata még várat magára (vö. Matsas 1991; Fol–Schmitt 2000).

Ennél jóval nagyobb horderejű egy írnok tipikusan anatóliai bikonvex pecsétlője a VIIb2 (!) rétegből (XII. sz. második fele, Korfmann 1996: 30^{54a}), hieroglif luvi felirattal (kiadása: Hawkins–Easton 1996), amely közli a tulajdonos foglalkozását (írnok), nevét (*Tarhuntanu*, vö. Alp 2001: 28–29) és hátoldalán felesége – gyakorlatilag olvashatatlan – nevét. Ebből arra következtetni, hogy a lakosság luvi nyelven beszélt volna, meglehetősen elhamarkodott lenne, ám e pecsétlő világos jele annak, hogy az állami adminisztráció (részben?) ezen a nyelven folyt. Megjegyzendő, hogy ezt a következtetést a felirat nyelve és a település kulturális hovatartozásának együttes érve engedi meg, hiszen önmagában egy felirat nem szükségszerűen tükrözi a helyi nyelv(ek)et.

Ide tartozik, hogy a helyi (Ída-hegyi) lakosság nyelvéből megőrződött egy szó – sajnos hapaxként – Theophrastosnál (370–288/5): *σατώνειος* ‘náspolyafaféle az Ída-hegyen lakók nyelvében’ (*HP*. 3.12.5).⁴ Ez feltehetőleg összefügg a hettita *ša-a-da-ya-an* ‘növényfajta’ (KUB VII 1 I 24, vö. Ertem 1974: 38) szóval, így a helyi lakosság anatóliai nyelvének lehetne a nyoma, anélkül azonban, hogy a részleteket ismernénk (Neumann 1999b: 276–277; mint látni fogjuk, e szó megőrződött egy helyi folyó nevében is). Az Íliászban egyébként az Ída-hegyet trójaiak lakják (vö. B 824–827 és lentebb).⁵

⁴ Neumann 1999b: 276 szerint az íráskép itacizált, véleményem szerint inkább **satan* + görög *-eios* képző (vö. Schwyzer 1939: 467–468).

⁵ Itt csak utalnék arra, hogy a szűkebb és tágabb értelemben vett trójai lakosság továbbélésének kérdése sem régészetileg, sem filológiailag nem lezárt.

2. A wilušai személy-, ill. földrajzi névanyag

A földrajzi névanyag egyetlen biztos tagja a városnév, amelynek alakja *Wiluša*⁶ (egy alkalommal *Wilušiya*: KUR^{URU} *Ú-I-LU-ŠI-YA*, KUB XXIII 11/12 Vs. 19.). Szerkezetük világos: /*wilu-*/ + /*-sa-*/ anatóliai helynévképző szuffixum (ill. /*wilusa-*/ + /*-iya-*/ anatóliai helynévképző szuffixum, az /*a*/ szabályos kiesésével), ‘*wilu*-ban gazdag, *wilu*-hoz tartozó’. A /*wilu-*/ jelentése azonban nem egészen világos, Neumann (1988: 257 [itt még hibásan, */*-issa-*/ képzővel]; 1993: 290) szerint ez a luvi ‘legelő’ jelentésű szó (vö. hettita *wellu-* ‘rét, mező, legelő’, de a két szó viszonya nem tisztázott).

Magyarázatot igényel az ezzel a szerkezettel látszólag szemben álló, az Alakšandu-szerződés C₁ kéziratának (KUB XXI 2 + XLVIII 95) KUR^{URU} *Ú-I-LU-UŠ-ŠA* alakja (I 6; I 10 KUR^{URU} *Ú-I-LU-UŠ-*[is csak így kiegészíthető, de I 4 KUR^{URU} *Ú-I-LU-*[nem eldönthető (szemben Starke 1997: 468⁴ véleményével), ráadásul I 14^{URU}] [*Ú-I*]-*LU-ŠA* és C₂ (KUB XXI 4 + KBo XII 36) IV 12 KUR^{URU} *WI₅-LU-ŠA*). Azaz maga a C kézirat írnoke sem volt következetes, és az /*°ussa-*/ alak csak sporadikusan fordul elő. Magyarázata azonban bizonyosan nem egy nem-indoeurópai név adaptációjában rejlik (Melchert 2003: 12⁵). Amint Hajnal (2003a: 29,³² vö. Hajnal 2000) kimutatta, ezek nem-luvi környezetben fellépő luvi nyelvű hatás eredményei, ugyanis ott az *-aH*-tövek analógiájára az */*-aHso*(/iH)/ > /*-sso/ī*/ képző általánosodott a /*-sa*/ helyett.⁷

Hagyományos feltételezés szerint e helynév volt az őse Trója másik nevének, *Ἰλιος* /*Īlios*/-nak. Ezt jelenleg két elmélet próbálja bebizonyítani. Hajnal (2003a: 28–32, vö. 2003b: 170–171) az adatolt **Karka-* / *Karkiya-* / *Karkiša-* sor mintájára feltételez egy **Wilwa-* / **Wilwiya-* / *Wiluša-* sort, ahol a második alak került volna a görögbe, s a görög hangtörvények útján vált volna /*Īlios*/-szá. Starke (1997: 468⁴) szerint pedig *Wiluša* egyszerűen egy olyan adaptációs folyamat révén lett **Ἰλιος*, ahogy Milanóból Mailand; vagy

⁶ Előfordulásaihoz l. del Monte – Tischler 1978: 484–485 és del Monte 1992: 189: általában KUR^{URU} *Ú-I-LU-ŠA* / *WI₅-LU-ŠA*. Egyéb alakjai: *Ú-LU-ŠA* (az Alakšandu-szerződésben háromszor az A, s egyszer a B kéziratban), valószínűleg írnoke hiba (Starke 1997: 468⁴) (azaz kimaradhatott az <I> olvasatú ékjel), amit támogat, hogy az <Ú> magánhangzó előtti szókezdetben /w/ (Melchert 1984: 13²²) (s így nem mellékalak, mint Neumann 1988: 261 feltételezi); a *Ú-I-LU-UŠ-ŠA* alakhoz l. a főszöveget. A luvi szövegben: *ú-i-lu-ša-ti* (abl.) (KBo XI 46, XIII. sz.).

⁷ Ez azt is jelenti, hogy szemben Starkéval (1997: 468⁴) a különbséget nem lenizáció okozta, és a név etimológiájánál nem a <-ss->-t tartalmazó alakból kell kiindulni.

Ljubljanából Laibach.⁸ (Az /^oiya/-képzés egy lehetséges magyarázatához l. Starke 1997: 458–459).

A valóságban azonban mindkét, szellemes elméletben túl sok a hipotetikus elem: bár sem az adaptáció, sem a mellékalakok léte nem kizárható, de nem is bizonyítható. Kiindulhatunk viszont a létező mellékalakból (*Wilušiya*), nem feledve azonban, hogy a görögbe /s/ fonémával nem kerülhetett be, különben megmaradt volna az /s/, mivel az /s/ > /h/ változás ősgörög, s messze megelőzi a mykénéi kort (vö. Lanszweert 1994: 190). Tehát arra kényszerülünk, hogy az anatóliai szóra tegyünk fel egy /s/ > /h//V_V változást, amely azonban, mint látni fogjuk, nem *ad hoc* feltevés, hanem más adattal is bizonyítható lesz. Így viszont a fejlődési sor, a kölcsönzés után a görög hangtörvények figyelembevételével – hangtanilag kifogástalan (a végződés kialakulására l. Hajnal 2003a: 31–32):

(1) /*Wilusiya*-/ > */*Wiluhiya*-/ (a görögbe kölcsönözve) > */*Wilwia*-/ > */*Īlia*-/ → /*Īlios*/

További bronzkori helynévanyagot a feltételezhetőleg, de bizonyításra szorulóan a térség államait összefogó ún. Āššuwa-koalíció tagállamai nyújthatnának, melynek *Wilušiya* is tagja volt, (vö. CTH 142.2, KUB XXIII 11//12, Vs. II. 14-19, kiad. Carruba 1977: 158–163). Sajnos e nevek nyelvészeti vizsgálata még várat magára; egyetlen kivétellel, egy Trójára emlékeztető városnévvel, melyre lentebb részletesen visszatérek.

Ami a személynévanyagot illeti, négy személy- és egy istennév ismeretes. *Kukkunni* (*Wiluša* első név szerint ismert királya, ^m*Ku-uk-ku-un-ni-iš*, Laroche 1966: Nr. 606) jellegzetesen anatóliai név; az első szótag reduplikálásával képzett személynévek pedig a lykben tipikusak (Neumann 1976: 232). A névben a hettita *kunna*- ‘ügyes, előnyös’ szónak megfelelő luvi **kunni*- rejtőzik, mely számos luvi név alapját képezte (Neumann 1976: 232).⁹

Alakšandu (*Wiluša* királya, valószínűleg *Kukkunni* utóda) neve a közfelfogás szerint a görög *Alexandros* név helyi adaptációja,¹⁰ s mint ilyen,

⁸ Beekes (2003: col. 207) feltételezése (**i-u > i-i* asszimiláció) *ad hoc*, s így téves.

⁹ Watkins (1986: 49) összekapcsolja *Kyknos* trójai harcos nevével, melyben népetimológiát lát (görögül a név hattyút jelent). A javaslat, bár szellemes, bizonyíthatatlan.

¹⁰ Jelen sorok szerzője némiképp szkeptikus ezt illetően, de jobb modell mindmáig nem született.

számunkra nem érdekes (Laroche 1966: Nr. 21).¹¹ *Walmu* (Wiluša királya, valószínűleg Alakšandu utóda) elemzése pedig még várat magára (Laroche 1966: Nr. 1484), talán összefügg Walma ország nevével?

Tarhuntanu (trójai írnok, l. fenn). Mind tartalmában, mind képzésében jellegzetesen anatóliai név: istennév + */-nu-/* személynévképző (vö. Laroche 1966: 286, 289, 332; e töből képzett nevekhez l. Laroche 1966: Nr. 1255–1279). A vonatkozó istennév (vö. Starke 1990: 139–140) a hettitában *-n-*, az ékírásos és a hieroglif luviban, akárcsak a lyk nyelvjárásokban *-nt-*tövű volt. Azonban a luvi *-nt-*tövű szavak a hettitába átkerülve szabályosan *a-*tövűekké lettek: *Tarhunt-a-*. Vagyis írnokunk neve hettita.

Az istenség neve ^D[...] *Jap-pa-li-u-na-aš* formában maradt fenn (Alakšandu-szerződés, A IV 27), ahol is az isten-determinatívum és az *ap* szótag között egy jelentékenyebb rész kitörött, amely feltehetőleg egy másik isten nevét, ill. az *Jappaliunaš* név elejét tartalmazta. Bár a szövegkiadás (KUB XXI I, A. Goetze) az *ap* jel előtt egy ún. Winkelhaken-jel alsó részét adja meg, a tábláról készült fotográfiáról F. Sommer és munkatársai egy függőleges ékjel alsó részét, ill. középső részénél egy kis egyenetlenséget tapasztaltak, ami alapján a kitörés végén az *a*, *za*, *ya*, *kar*, *nap* olvasatú jelek jöhetnek számításba (Sommer 1937: 181–182). Az anatóliai névanyag szerkezetének ismeretében valószínűleg ez a jel jelenti a név kezdetét is. Mint-hogy azonban itt még számos nyitott kérdés vár megválaszolásra, e nevet egyelőre a további érvelésből ki kell hagynunk.¹²

¹¹ Watkins (1986: 499 szerint ez az – általa feltételezett – helyi, görög-anatóliai kétnyelvűség teméke, mint „nom de plume / nom de guerre / nom de commerce / international name”. Véleményem szerint azonban arra, hogy miképpen viselhet görög nevet egy anatóliai uralkodó, logikusabb magyarázatot ad az Alakšandu-szerződés az öröklésrend leírásánál (A I 65’-68’): „Bármelyik fiadat jelölöd is ki a királyságra – (származzon) ő a feleségedtől, (származzon) ő a mellékeleségedtől, legyen bár [...] – s az ország nemet mond rá és a következőképp szól: »Magvad sar[ja kell legyen]!«, én, a Nap ebben az esetben nemet fogok (nekik) mondani.” Vagyis utód lehet – jelen esetben mondjuk görög – mellékeleségtől származó vagy akár – mondjuk görög származású – adoptált gyermek is (aki nem a „magva sarja”). S hogy Alakšandu trónralépte körül nem volt minden rendben, arra utalhat az előző paragrafus megjegyzése (A I 38’), miszerint „*apád szava révén*” került a trónra (bár ez lehet az ilyenkor szokásos jogi formula is).

¹² Csak utalok arra, hogy Brown 2004 a luviból magyarázza, Oettinger 1994: 329 pedig a lyd *Qldās* istennévvel veti össze.

3. Északnyugat-Kisázsia helynévanyaga – avagy meddig tartott a luvi nyelvterület?

Starke (1997: 457) a luvi nyelvterület északi határát *Δαινις / Ελαιία* városánál¹³ húzta meg. Ez nem sokkal van északabbra, mint a hieroglif luvi feliratok (eddig) legészakibb határa (KARABEL és AKPINAR). Ezt megerősíti egy – mindeddig bizonytalan olvasatú – luvi pecsétlő Métropolis területéről (Schachner–Meriç 2002). Csakhogy Neumann (1999a: 17–18; 1999b: 276–277) ezt a határt kitolta a Márvány-tengerig, amikor kimutatta három északnyugat-kisázsiai helynév anatóliai (luvi) eredetét (sajnos a többi helynév vizsgálata, akárcsak szerte a bronzkori Anatóliában, *desideratum*):

Δασκόλιον és *Δασκωλεῖον*:¹⁴ jelentése ‘Daskylos települése’, amelyben a Daskylos egy luvi eredetű (l. luvi *Taşkuli*-; hettita *Taşkuili*-, Laroche 1966: Nr. 1296) kisázsiai személynév.¹⁵ Megjegyzendő, hogy nem eldönthető, vajon az *-ili*- általános személynévképzői jelentésén túl ebben az esetben a csak a lydben előforduló ‘-fi’ jelentést is tulajdoníthatjuk-e, mint Neumann (1999a: 17: ‘Tasku <luvi istenség> fia’), vagy sem; különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a *taşku*- köznévi jelentéssel is bír, miszerint ‘borz’ (Katz 1998).

Πηδασος település neve megfelel a hettita szövegekből ismert *Pedašša* országnak.

A *Σατνίεις* folyó neve (alsó folyása ma: Tuzla Çayı)¹⁶ egy görögösített **σατνι-ό-ς* szó és a görög *-εις* ‘vmben gazdag’ képző összetétele, szó szerint ‘*satni*-ban gazdag hely’. A szót illetően megalapozottnak tűnik Neumann javaslata, aki az Ída-hegyiek nyelvéből származó *σατάνειος* szóval kötné össze (l. fenn, az /a/ synkopálódásával), így jelentése ‘*šadayan*-növényel benőtt hely’. Megjegyzendő, hogy az *i*-többség a jellegzetes luvi *-i-casus rectus* (sg. és pl. nom-acc. gen. commune) képzőre utalhat (vö. Starke 1990: 59–61).¹⁷ Neumann kutatásai így egyértelműen bizonyították, hogy

¹³ A görög városnév az őshonos *Dainis* tükörfordítása, ez ugyanis az ékírásos luvi *tā(y)īn*-n. ‘olaj, zsír’ szóból ered, mint ‘olajban gazdag’. Luvi mivoltát Starke már korábban felismerte (1990: 241^{827a}), de a nyelvterületre vonatkozó konzekvenciákat akkor még nem vonta le.

¹⁴ A Troason kívül megtalálható még Bithyniában, Aiolisban, Phrygiában, Ióniában és Ephésos környékén, elterjedése tehát Északnyugat-Kisáziára korlátozódik (Neumann 1999a: 17).

¹⁵ Megtalálható még a lydeknél és a szintén északnyugat-kisázsiai mariandynosoknál (Neumann 1999a: 17; Beekes 2003: col. 212.) (Zgusta 1964 nem tárgyalja).

¹⁶ Káriában és Kilikiában is megtalálható (Neumann 1999b: 296–297).

¹⁷ Egyetértek Neumannal (1999b: 277¹⁶), aki szerint Georgiev (1957: 150–151, 1979: 59) etimológiai javaslata (indoeurópai **saldniowents* ‘sóban gazdag’ > óphryg-ösörmény **satniowents* görög adaptációja mint **sawtniówens*) mint teljesen *ad hoc* feltevés, elhibázott. – Tischler (1977: 131–132) a *Satnios* (trójai harcos, Ξ 443–450) személynévből vezetné le a

Északnyugat-Kisázsia vidéke is a luvi nyelvterülethez tartozott. Ezt még egy további helynévvel tudom alátámasztani:

Ἰμβρος szigetének neve ugyanis jól magyarázható a luviból:¹⁸ ősanatóliai **/ǵemro-/* ‘nyílt vidék, mező’ (vö. hett. *ge/im(ma)ra-*) > **/yemro-/* > **/yimro-/* > ősluvi **/imro-/*, amiből egyfelől ékírásos luvi **im(ma)ra-*, másfelől (a görögbe bekerülve) szabályosan *Ἰμβρος* ‘*szárazföld’ (a hangtörvényekhez vö. Melchert 1994: 280–281; 327–328; l. még Carruba 1980: 275–281). Figyelemreméltó, hogy az antik hagyomány szerint az őslakosság pelasg (értsd: pregörög) volt (pl. Hérodotos V. 26; Strabón V. 2. 4).¹⁹

4. Az Íliászban megőrződött névanyag

Bár az Íliász, annak ellenére, hogy számos eleme bizonyíthatóan a késő bronzkorból ered, nem történelemkönyv, s emiatt adatai fenntartásokkal kezelendők, az mégis aligha hihető, hogy a több tucatnyi nem-görög trójai név²⁰ pusztán költői innováció (vö. Latacz 2003). Jogos a feltevés, hogy e nevek az egykori trójaiak nyelvének emlékét őrzik. Ám a kutatás állapotát jól jellemzi, hogy a homéroszi személynevek kézikönyve e neveket „a görög előtti – kisázsiai”, ill. – az e kontextusban nyilvánvalóan téves – „illyr” megnevezéssel illeti (von Kamptz 1982: 43–52, 335–367).

Azonban még e névanyag egy tekintélyes része is roppant hasonló a helyi földrajzi nevekhez, így valószínűleg belőlük lettek képezve (mint pl.

folyónevet, amit az amúgy Tischler által is felismert görög képző tesz lehetetlenné. Ám mint-hogy a személynév költői innovációját ő is felismeri, felveti, hogy egy **satnos* szóból eredne, a görög szuffixum a recepció miatt kerülne rá, az *-ioeis* végződés pedig *metri causa*. Georgiev javaslatát bizonyíthatatlannak tartja. A trójai katonát valójában a folyónévből teremtette meg Homérosz hős eponymos gyanánt (von Kamptz 1982: 302 ellen) (Neumann 1999b: 276–277).

¹⁸ Von Kamptz 1982: 292: pregörög-kisázsiai eredetű, kár hely- és személynevekkel kapcsolná össze. Az *imbr^o* típusú kisázsiai névanyag vizsgálatok Carruba (1980: 275–281) e helynevet figyelmen kívül hagyta.

¹⁹ Szemerényi (1987: 343–350) összefoglalta és kritikailag áttekintette az addigi kutatást a *Σκάμανδρος / Ξάνθος* (Küçükmanderles Çay) folyót illetően; ám az ő javaslatai, bár a pretonikus synkopé révén kiválóan beleillenek a lentebb leírandó modellembe, sajnos mellőzendők: 1. **Sehant-* > **Shant-* > **Hsant-* > *Xanthos*: az *ad hoc* metatézis már önmagában érvényteleníti a javaslatot, ráadásul nem vette figyelembe, hogy a név görög *ξανθός* ‘sárga’ melléknévből képződött, a hangsúly szabályos előrevonódásával (Tischler 1977: 151), így ez görög s nem kisázsiai víznév. 2. **Seha-want-arina-* > **Shamantarna-* > **Skamandanra-* → *Skamandros*. Itt az asszimiláció, a synkopé és a metatézis *ad hoc*, így ez a megoldás is elvethető. Mindazonáltal a felvetés, miszerint a folyó nevének tövében a *Šeha*-folyó lenne (az általam a későbbiekben leírandó synkopéval), figyelmet és további vizsgálatot érdemel (e folyóhoz l. még Tischler 1977: 137–138).

²⁰ A görög neveket viselő trójaiaktól, ill. a névpárok görög tagjától értelemszerűen eltekintve.

Skamandrios, Dardanos, Trós, Ilos, Imbrios, Asios). Tárgyalásuktól el kell tekintenünk, még akkor is, ha bizonyíthatóan helyi, anatóliai földrajzi névből képezték nevüket, mivel nem tudjuk, ez a képzés a helyi vagy már a görög nyelvben zajlott le (s ez utóbbi esetben a költői erudíció terméke). A maradékból általában három nevet kapcsolnak össze anatóliai – közelebről luvi – névanyaggal: *Paris*-t, *Priamos*-t és *Tróilos*-t (de l. lenn még *Pandaros*-t és *Lykaón*-t).²¹ Csakhogy *Paris* (gen. *Paridos*) hiába cseng egybe gyanúsán olyan luvi összetett nevek előtagjával, mint *Pari-ziti*- (Laroche 1966: Nr. 942, Watkins 1986: 57; Neu 1995–1996: 1⁴ ‘überaus mannhaft’), egyrészt önállóan az első tag nem jelenik meg (vö. Laroche 1966), másrészt magyarázatlanul marad a *Parid*- obliquus tő. Priamos és Tróilos bonyolultabb kérdés.

5. Priamos és Trója

Priamos, Trója királyának a nevét a kutatás (Eilers 1954–1956: 328–329; Shevoroshkin 1965: 233, 1978: 250; Laroche 1972: 126³²; Georgiev 1973: 7, 1978: 6–7; Meriggi 1980: 374; Watkins 1986: 56–57; Neumann 1993: 290–291; Tischler 1995b: 637; Neu 1995–1996: 1⁴) hagyományosan egy, az ékírásos szövegekből ismert luvi személynévvel kapcsolja össze: *Pariyamuwa* ‘kiemelkedő bátorságú, erejű’ (^m*Pa-ri-ya-mu-u-wa-aš*, Laroche 1966: Nr. 939; a *pariya*- előtagú nevekhez l. még uo. Nr. 938, 941).²² A következő érvek szólnak azonban e magyarázat ellen (vö. Neumann 1993: 294; egyetértőleg Tischler 2002: 77 és 4. j.):

- (a) Az amúgy a luvi nyelvjárásokban tipikus (de nem kizárólagosan luvi) *-muwa*-összetételű nevek szinte kizárólag Dél-Kisáziában fordulnak elő (Neumann 1999a: 16, de mint látni fogjuk, ez egybevág más ismereteinkkel);
- (b) A */-muwa-/* > */-mos/* rövidülésre nincs párhuzam. Pontosabban fogalmazva: a luvi *-muwa*- utótagú nevek az első évezredben *-μοας*, *-μνας*, *-μνης*, *-μνς*, *-μως* formában jelennek meg, sohasem †*-μος*-ként (Houwink ten Cate 1961:

²¹ Az askaniai *Palmys* (gen. *Palmydos*) nevéől (N 792) már az ókori görögök tudták, hogy *lyd* szó (a *lyd qalmlu*- ‘király’, poss. adj. **qalmlulis* szabályos görög interpretációja, vö. Kearns 1994: 14; Beekes 2003: col. 213), csakhogy jelentése miatt (‘király’) egyszerűen a felvonuló – s ráadásul nem is trójai – askaniai csapatoknál betöltött rangját jelölhette, ugyanúgy, mint *Rhésos* (‘király’) a thrákok esetében. További anatóliai előképekhez a trójai személynévanyaghoz l. Lebrun (1998: 153–155) bizonyításra szoruló listáját.

²² Az első */a/* valódiságát mutatja a szó eredete: luvi */pariya-/* < ősanatóliai **/bṛḡiyó-/* ‘a kiemelkedő’, vö. luvi */parraya(a)-/* < ősanatóliai **/bérḡi-/*, **/bérḡey-/* (vö. Melchert 1994: 254–255, 260).

161–69, kül. 167; Starke 1997: 458): mint látni fogjuk, ez a jelenség magyarázható – a görög nyelvtörténet keretein belül.

(c) A vaskori kisázsiai, *-mos* végű neveket mindig helyi anatóliaiak viselik. Ez, minthogy Trója kulturálisan egyértelműen az anatóliai nyelveket beszélők civilizációjához tartozik, nem ellenérv, sőt, megerősíti azt.²³ Hozzátehetjük továbbá, hogy

(d) eddig egyetlen javaslat sem tudta megmagyarázni a */Par^o/ > /Pr^o/* változást.

Ha viszont feltesszük, hogy az */a/* még a trójaiak nyelvében pretonikus helyzetben (amire a görög alak hangsúlyából következtethetünk) idővel kiesett, s így került át a név a görög nyelvbe, a két név kifogástalanul összekapcsolható:

(2) luvi */Paríyamuwa-/ > */Príyamuwa-/* (a görög átveszi) *> */Príamua-²⁴/ → Πρία-μ-ος*
vö. görög **/Patro-klewēs/ > */Patro-kleēs/ > Πατρο-κλής → Πάτρο-κλ-ος*

A */-muwa-/ > /-mua-/ → /-mos/* változást a görög személynévképzés rendszerének segítségével érthetjük meg (hasonlóképpen Starke 1997: 458, de nem kidolgozva). Az ógörög nevek egytagú, ill. kéttagú nevekre oszthatóak (a következőkre l. Schmitt 1995a, 1995b). A kéttagú, összetett nevek vagy ún. teljes nevek (*Vollname*) vagy ebből képzett rövidített nevek, melyeket attól függően, hogy tartalmazott-e ún. hipokorisztikus szuffixumot (*hypokoristisches Suffix*, *Kosenamensuffix*), „beceneveknek” (*Kosenamen*) vagy „rövid neveknek” (*Kurzname*) nevezünk. Az elnevezések elég szerencsétlenek, mivel kimutatható módon e névváltozatok egyenrangúak voltak és nem hordoztak olyan jelentéstartalmat, amelyet elnevezésük sejtet (Schmitt 1995b: 422, *Patroklos* (!) példáján). Kéttagú nevekből úgy képeztek rövidített nevet (l. Schmitt 1995b: 424–425), hogy valamelyik tagból egy ún. hipokorisztikus gyököt (*hypokoristische Wurzel*, J. Kuryłowicz kifejezése) vontak el. A rövidülés szabályai meglehetősen önkényesek (vö. még Schmitt 1995a: 620), de a második tag esetében ez a szókezdő mássalhangzó, ill. mássalhangzócsoport megmaradását jelentette. Jelen esetünk Schmitt [b3]

²³ Ezután Neumann a phryg *Πρ(ε)ιετος* ‘kedvelt’ isten- és bithyniai városnévvel vetné össze, egy anatóliai (!) *-amo-* szuffixummal (1993: 291, 294; 1999: 16³).

²⁴ Nem találtam példát az *-va-* kontrahálására, ha azonban *-ωα-* formában vették át, mint Trója esetében, akkor az ión-attikaiban */ō/*, azonkívül */ā/* a kontrakció eredménye, */ō/* soha. Megjegyzendő azonban, hogy digamma kiesése esetén általában csak az azonos, vagy hasonló magánhangzók kerültek összevonásra, így valószínűleg ez itt meg sem történt (vö. Rix 1966: 52–54; Sihler 1995: 81–82).

típusa: teljes első tag + rövidült második tag, hipokorisztikus szuffixum nélkül (és thematizálva) = ún. kéttagú rövidült név (*zweistämmiger Kurzname*). E képzés *Paradebeispielje* épp *Patroklos* neve.

Azonban ezt a magyarázatot is könnyen érhetné az a vád, hogy egy *ad hoc* hangváltozással kívánja megoldani a problémát. Csakhogy, ha megvizsgáljuk Trója nevének eredetét, *ugyanazzal az eddig feltételezett két hangváltozással szembesülünk*:

Trója esetében a javasolt etymon egyetlen szöveg, a XV. sz. végéről származó Tudhaliya Annaleseinek két kéziratában maradt fenn mindössze két alkalommal: ^{URU}*Ta-ru-ú-i-ša* (KUB XXIII 12 II 13’); ^{URU}*Ta-ru-i-ša* (KUB XXIII 11 II 19’) (középhettita írásduktus, l. Houwink ten Cate 1970).²⁵

Az első tisztázandó kérdés a városnév hangalakja, hogy a lehetséges négy mögöttes alak közül (*/taruwisa-/*, */tarwisa-/*, */truwisa-/*, */truisa-/*) melyik a helyes. Minthogy a */CV(C)CuwV/* sort jelölték *CV-(VC)-Cu-u/ú-V* jelekkel (a */CV(C)CwV/* sor *CV-(VC)-Cu-V* lett volna, Melchert 1984: 48), a mögöttes alak */taruwisa-/*. Mindezt támogatja, hogy a szó valószínűleg összefügg a luvai **taru-* ‘fa’ szóval (‘fában gazdag vidék’, Neumann 1988: 257; 1993: 290; vö. a szerkezetével: */taruwi-/* + */-sa-/* helynévképző (mint fenn), ahol a */taruwi-/* egy */taru-/* luvai főnév *casus rectusa*).²⁶

Konszenzus uralkodik a második kérdésben, miszerint a város legkorábbi görög formája *Τρωῖᾱ* a városnév többi alakja másodlagos, görög fejlemény (pl. Starke 1997: 455; Beekes 2003: col. 205–206).²⁷

A harmadik kérdés, hogy hol állt eredetileg a szó hangsúlya. A legkorábbi görög forma (*Τρωῖᾱ*) hangsúlya nem egyezik a vele bizonyosan összefüggő *Τρωῖλος* ‘<trójai királyfi>’ név hangsúlyával. Kézenfekvő azonban feltételezni, hogy a görögök egy korábbi **Trōīa/* alakot újraértelmeztek, mint egy a **Trōw_F*-től a saját produktív *-īᾱ* helynévképzővel képzett alakot. Ezek alapján a következő fejlődési sort lehet kialakítani:

²⁵ Utal arra (40–41), hogy a XXIII 12 öregebb a XXIII 11-nél, s mindketten egy (hyp)archetípus másolatai, de ettől függetlenül mindkettőt középhettitának sorolja be (tehát Starke 1997: 468⁴ téved, amikor újhettitának véli).

²⁶ Starke (1997: 474⁸⁶) elemzése spekulatív.

²⁷ Az *ω* eredetiségét jól mutatja, hogy a többi, e tőből képzett szónak (*Τρωῖλος*, *Τρώς* (gen. *Τρωός*), *Τρωῆς*, *-ων*) omikronos alakja nincs.

(3) /Tarúwisa-/ > */Trúwiha-/ (a görögbe kölcsönözve) */Trōwiha-/ > */Trōia-/
→ * Trōiā²⁸

A luvi /u/ fonémát a görögök rendszerint omegával vették át (vö. Houwink ten Cate 1961: 130–131; Starke 1997: 458).²⁹ Mind az intervokalikus */s/ > /h/ változást, mind a pretonikus nyíltszótagbeli /a/ kiesését fel kell tételeznünk az alak magyarázatához, egyúttal ez azt is jelenti, hogy legalább három összefüggő és egybehangzó adatunk van immár e hangtörvényekre.³⁰ A hangváltozás kora pedig datálható a Lineáris B táblákon megőrződött formák alapján: /Trōwía/ városnévhez ugyanis szabályosan képeztek egy /Trōs/ (gen. /Trōwos/ > /Trōos/) személynevet ('a trójai/a trósz', ebből a népnév), ill. annak nőnemű párját (/Trōia/).³¹ A Trōs <to-ro> (KN Dc 5867, B), genitivusa <to-ro-wo> (TH Gp 164; KN Ag 89; PY An 129,5; PY Vn 130,8) formában fordul elő (Godart–Sacconi 1999: 541),³² női párja pedig <to-ro-ja> (PY Ep 705,6) (Parker 1999: 495).³³ A knóssosi Ag 89 datálása Késő Minósi II^{ex} (kb. i. e. 1420–1400), a Dc 5867 tábla datálása Késő Minósi IIIA^{ex} (kb. i. e. 1375–1350); a pylosiak Késő Helládikus IIIB^{ex}

²⁸ Mint fentebb említettem, a görögbe bekerült alakban már /h/-nak kellett állnia. Ez eddig a kutatás figyelmét elkerülte, kivéve Beekes 2003: col. 206, aki némi mérlegelés után elveti egy helyi hangtörvény feltételezését.

²⁹ Brown (2004) magyarázata (minthogy a luvi és a lyk nem ismerte az /o/ fonémát, így az /u/ kiejtése lehetett egyes esetekben olyan mély, hogy egy görög /ō/-nak hallhatta) ettől függetlenül kérdéses marad. Hajnal 2003a: 34⁴⁶ szerint az /ō/ a Trós névnek a görög főnévragozásba való betagolódásának eredménye, s tőle analógiásan kiterjedt a városnévre. Csakhogy Tróilos nevét ezzel már nehezebb lenne megmagyarázni, s továbbra is számolnunk kellene egy luvi /u/ → görög /o/ átvétellel (mivel nem /o/ állt eredetileg az anatóliai névben, Hajnal véleményével szemben, l. következő jegyzet).

³⁰ Hajnal (2003a: 32–34, 2003b: 172) levezetése tarthatatlan: abból a bizonyítatlan hipotézisből kiindulva, hogy az ANKARA felirat *tara/i-wa/i-zi/a-wa/i* (REGIO) helynevet /Tarwiđa/-nak kell olvasni és azt a bizonyítatlan megállapítást hozzátoldva, hogy ez azonos Taruwisával, ez utóbbit /Tarwisa/-nak olvassa. Utána beilleszti a fentebbi képzési sorba, csak éppen egy *ad hoc* /o/ fonémával (!): */Torwa-/ ~ */Torwiya-/ ~ */Torwisa-/. A második alakból eredne Trója a görögben gyakorta adatolt likvida-metatézissel (!): */Trowia-/. Hasonlóképp Alp (2001: 30–31), aki egy *Taruiya alakból vezetné le.

³¹ Neumann (1993: 290, 1999a: 17⁴) szerint a városnevet képezték a Trós személynévből ('Trós (alapításának) helye') (ugyanígy Starke 1997: 455), mivel Neumann szerint a fordított képzés nem lehetséges. Természetesen lehetséges, sőt, épp az a jellemző és produktív az eponymos hősök – mint itt – esetében.

³² A Parker (1999: 495) és Hajnal (2003a: 34⁴⁶) által idevont <to-ro-o> /Troōhos/ (PY An 519, 1) nem tartozik ide.

³³ Gindin (1999) és Hajnal (2005) szerint ez nem női név, hanem magának a településnek a neve /Trōiyā/. A városnévnek azonban ebben a korban még digammát kellett tartalmaznia, tehát csak a női név értelmezés marad.

(kb. i. e. 1220–1180) (Hajnal 1997: 15–19, irodalommal), a thébai Késő Helládikus IIIB2 (kb. i.e. 1200 körül) (Godart–Sacconi 1996: 99–101). Ez azt jelenti, hogy a hangváltozásoknak legkésőbb a XV. század végén–XIV. század elején kellett lejátszódnuk.³⁴

E megoldás egyúttal megnyitja az utat Taruwiša nevének pontosabb etimológiája felé: indoeurópai */dóru-/ ‘fa’ > luvi sg. nom. */taruwis/ → */taruwi-sa-/ ‘fában gazdag’ (s nem */-issa-/, mint Neumann 1988: 257). Az -i- magánhangzó a luvi casus rectus képző (l. mint fenn).

Így Tróilos királyfi neve nem Trós nevéből ered egy lyd -il- patronymikon képzővel (‘Trós sarja’, Neumann 1993: 290³, 1999a: 17), hanem a */Tarúw-ili-/ ‘a trósz’ szabályos fejleménye a fentiek szerint.³⁵

A két felállított hangtörvény segítségével Priamos és Trója város nevének eddigi feltételezett eredete egy-egy luvi névből immáron valószínűnek tűnik.

6. A nyelvi adatok összefoglalása

Összefoglalva az eddig kinyert adatokat a következők állapíthatók meg a trójaiak nyelvéről:

Szöveg: a pecsétlő hieroglif luvi szövege;

Alaktan: luvi -i- casus rectus képző; -sa- ‘vmben gazdag’ helynévképző; reduplikált személynévképzés;

Szókincs: *wilu- ‘legelő’; *sat(a)ni- ‘naspolyafaféle’; *kunni- ‘helyes, jó’; *imra- ‘föld’; *pariya- ‘kiemelkedő’; *-muwa- ‘erő’; *taru- ‘fa’; luvi jellegű onomasztikon;

Történeti hangtan: /s/ > /h/ /V_V; /a/ > ∅ pretonikus nyílt szótagban.

Ennek alapján egyértelműnek tűnik, hogy nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád anatóliai ágának luvi csoportjába tartozik. Ám több adat arra utal, hogy azon belül egy különálló nyelvvel állunk szemben: a nem-luvi (de anatóliai) -sa- képző, a kár párhuzamú *imra- ‘*szárazföld’; a lyk típusú reduplikált tulajdonnévképzés és a két hangváltozás lyk jellege: a lykben */s/

³⁴ Az nem jelent problémát, hogy a hettita forrásokban még a XIII. században is /s/-szel szerepel Wiluša, mivel ezek hettita dokumentumok, nem pedig helyi iratok, így a hettita névformát mutatják (ahol ilyen változás nem ment végbe), nem pedig a helyit.

³⁵ Logikus lenne egy Hattuša- : Hattuš-ili- = Taruwiša- : *Taruwiš-ili- aránypár feltételezése, de ez /ī/-hez vezetne (ugyan két /i/ kontrahálásra sem Rix 1976: 52–54, sem Sihler 1995: 80–82 nem hoz példát, ám az azonos magánhangzók összevonása ugyanolyan hosszú magánhangzóhoz vezetett).

> /h/, kivéve szóbeljei mássalhangzócsoportokat, ahol egy obstruens követi; és /V/ > Ø pretonikus szótagban (Melchert 1994: 288, 304; ill. 319–321; Hajnal 1995: 175–188). Az /s/ > /h/ lyk A, a milyasiban nem ment végbe, s így az öslykben sem (Melchert 1994: 288). Ezzel szemben a magánhangzó-kiesés még öslyk, amelyet legalább hat lyk hangváltozás előz meg (vö. Melchert 1994: 327–328). Így az az utolsó két érv alapján a trójaiak nyelve a lykkel lehetett azonos, vagy még inkább közeli rokon („lyk C nyelvjárás”). De mit keresnének a lykők északon, amikor a legjobb tudomásunk szerint a lykők azon a délnyugat-kisázsiai területen éltek, amit a vaskorban Lykiának, a bronzkorban pedig Lukkának hívtak?

7. A lyk-kérdés

Csakhogy a kutatásban újabban ketten is (Visser 2001: 87⁴; Parker 1999: 501⁵²) felvetették annak a lehetőségét Homéros és Strabón adatai alapján, hogy két, egy északi és egy déli lyk területből kell kiindulnunk. A kérdést közelebbről megvizsgálva, az írott források egyértelműen megerősítik a jól ismert déli Lykia mellett egy északi, Trója melletti Lykia meglétét (más kutatók szkeptikusak egy északi Lykiát illetően – l. Jenniges 1998: 138–139 áttekintését – de ők sem a nyelvészeti, sem a bronzkori forrásokat nem vizsgálták. Jenniges maga (1998: 139–141) a déli, elhomályosult emlékü s így téves lokalizációjú bronzkori Lukkāt látja bennük).

Bár általános vélekedés szerint a késő bronzkori hettita szövegek Lukkā régiója azonos a bronzkori megfelelőjénél kisebb kiterjedésű Lykiával, az összes szöveghelyet megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy két esetben nem Lykiáról, hanem egy északi Lukkā településről vagy régióról van szó: az egyik ilyen szöveghely a már említett Alakšandu-szerződés (A III 5 / B III 20 / C₂ I 25); a másik egy inventár-szöveg, a KBo XVI 83 ii 8' (CTH 242) (vö. Mascheroni 1979: 354–361; Košak 1982: 87–91): Lukkāt itt kizárólag északi települések (rendre: Kaštama, Zithara, Kašaya, Tum(m)anna, Luqqa, Šaqqamaha) között látjuk viszont (vö. Siegelová 1986: 259–261).³⁶

³⁶ Figyelemreméltó, hogy mindkét esetben csak a települést jelentő URU determinatívum áll a név előtt, s a KUR 'ország, régió' nem. Azonban ezt nem szabad túlértékelni, mivel a harmadik ilyen eset az ún. Tawagalawa-levél (CTH 181), ami bizonyosan a déli Lykiáról szól. – Parker (1999: 501²⁵) idevonná még a már említett Tudhaliya-évkönyvekben az egyik Āššuwa-állam töredékesen fennmaradt nevét ([-uq-qa) [^{URU}Lu-]uq-qa-ként kiegészítve, s nem [^{URU}Ar-du-]uq-qa-ként, amit a másik elmélet hívei vallanak (A II 14 (KUB XXIII 11), B II 6 (KUB XXIII 12)). E kérdés még nyitott. Parker egyébként nem zárja ki a két csoport közös eredetét, az északiak talán az Anatóliába való bevándorláskor (!) szakadtak volna le.

Az antik auctorok ugyancsak két Lykiáról, egy déliről és egy Trója környéki északiról tudnak. Kallisthenés (IV. sz.) „*Sardeist először a kimmeriosok foglalták el, azután a trérek és a lykiosok*” (FGrH 124 F 29) e helyütt, földrajzi okoknál fogva csak északi lyköket érthet; Strabón még egyértelműbben fogalmaz: (12, 8, 4.) „*A kétféle lykiosok szintén az azonos származás gyanúját keltik fel, minthogy vagy a trójaiak küldtek ki gyarmatosokat, vagy a Kária vidékiek másokat*” (vö. még 12, 4, 6; 13, 1, 7). Homéros ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy az Ída hegyénél lakó, Lykaón fia Pandaros vezette trós törzsek – lykök (vö. Jenniges 1998: 125–127; Parker 1999: 501²⁵):

(a) (B 824-827) „*Kik Zeleát lakták lábánál Ída hegyének, / s éjszínü Aiszéposz folyamából ittak: a gazdag / trósz törzsek vezetője Lükáón nagyszerű sarja, / Pandarosz az, kinek iját nagy Phoibosz maga adta*” (vö. Δ 86-147);

(b) (E 101 és 105) „*Erre Lükáónnak ragyogó fia zengve kiáltott: »...Zeusz fiúsarja, az úr, küldött engem Lükiából«*”;

(c) (E 169-170, 173) „*S hogy föllelte Lükáón jónevű, hős fiúsarját, [Aineiász] szemben véle megállt és hozzá ily szavakat szólt: „Pandaroszom, ..., s egy sem vallja magát jobbnak nálad Lükiában”*”.

Eustathios (i. sz. XII. sz.) az Íliászhoz írott scholionjaiban (*Commentarii ad Homeri Iliadem ad B 824 és ad B 826-827*) szintén megerősíti a kétféle Lykia meglétét, mi több, összekapcsolja Apollón Lykeios epithetonjával és Pandaros apjának, Lykaónnak a nevével (l. Jenniges 1998: 131, további scholionokhoz is).

Az antik auctorok szerint tehát Trója környékén lykök éltek, akik azonosak a trójaiakkal. E kontextusban válik érthetővé az Íliászban hat alkalommal előforduló formula, „*Τρῶες καὶ Λύκιοι καὶ Δάρδανοι ἀγχιμαχηταί*” „trójaiak, lykiébeliek, dardán tusavívók”, hiszen ezek szerint három, szorosan rokon törzsről van szó.³⁷ S azt is megérthetjük, miért ilyen kiemelkedő a lykök szerepe az Íliászban (amint arra Mellink 1995: 33–34 és Visser 2001: 85–86 rámutattak). Pandaros és Lykaón neve szintén a lykök felé mutat: az utóbbit magyarálták (görög képzésként) ‘a lukkái’ jelentéssel, mint */Lukāwōn/ (pl. Jenniges 1998: 141; Gindin 1999: 200, figyelemre méltónak

³⁷ Szinte testvérnépként említik őket: „Aineiász s Hektór, rátok hárul legelőször / trójaiak s lükiébeliek hadi gondja...” (Z 77–78).

tartja Hajnal 2005); míg Pandaros hérósként fordul elő lyk feliratokon (*pñtre/ãñni* ‘pandarosi’, Jenniges 1998: 132-138, szöveghelyekkel és irodalommal).³⁸ A fentebbi nyelvészeti következtetések és az antik aucto-
rok tehát jó összhangban vannak egymással.

Mindez továbbá jól illeszkedik azokhoz az adatokhoz, miszerint a lyk : luvi szembenállás alapja *eredetileg* az életmódban volt keresendő: a lykők nomadizáltak, míg a luvik letelepedett életmódot folytattak (Forlanini 1998: 222–224). Trója környéke az egyetlen terület Északnyugat-Kisázsiában, ahol nomadizálni lehetett és nomadizáltak is (vö. Scholz–Schweizer 1992; Hütteroth–Höfelfeld 2002: 140, Abb. 56.).

Ezen modellnek elméletben ellene lehetne vetni, hogy Wiluša általam lyknek nevezett időszaka a régészeti datálás Trója VI településének felel meg, azaz kb. i. e. 1730–1150, míg a lyk A és lyk B nyelvet szövegekből csak jóval későbbtől, kb. i. e. 500-tól ismerjük (Melchert 1994: 39). Ez azonban csak látszólagos probléma. Mint a fentiekből is látszik, a lykők már a bronzkorban is önálló entitást jelentettek Lukkā néven (első említésük: kb. i. e. 2000 / 1800 körül, vö. Neumann 1976: 231; Röflig 1988). Másfelől, mint köztudomású, a lyk, bár a luvihoz közel álló nyelv, a luvinak nem leány-, hanem testvérnnyelve, mindketten az ún. ősluviából fejlődtek ki (vö. Hajnal 1995). Csakhogy a luvi nyelv első emlékei a kánisi kárum Ib rétegéből előkerült luvi szavak s személynevek (vö. Tischler 1995a), melynek datálása 1800–1730 (Özgüç 2002: 155). Azaz ekkorra a luvi nyelv már önálló nyelv volt, így a lyknek is annak kellett lennie, még ha emlékeink nincsenek is, s ezzel megoldódik a látszólagos kronológiai probléma.

³⁸ Fentebbi következtetésemet tovább támogatja, hogy az Íliász Apollónja egy helyi isten minden jellegzetességét magán viseli (Apollón kizárólag az Íliászban szereplő Sminthéus (Sminthios) melléknevét a troasi Sminthé városából szokás levezetni, a. m. ‘sminthéi’, legutóbb Carruba 2004). S ennek a helyi Apollónnak (amely talán az említett Appaliuna tükröződése, l. Korfmann 1997) van egy sajátos epitheton ornansa, mely mindmáig heves viták tárgyát képezi: a *Λυκκηγενής* (Δ 101, 119) hagyományos fordítása ‘farkasszülte’ (ami kissé nehezen értelmezhető; e felfogás továbbviteléhez *ad absurdum* l. Gershenson 1991), ha azonban jelentése ‘a lyk sarj’ (pl. Lebrun 1998: 156; Gindin 1999: 200), mindjárt érthető, hogy miért a *lykők istene* is az Íliászban: a lyk Pandaros neki tesz fogadalmat, Glaukos pedig hozzá imádkozik (II 514–526), végül ő menti ki Sarpédón holttestét (II 676–683; vö. Mellink 1995: 33–34).– Ezzel szemben áll M. Janda felfogása, szerinte (2004 és 2004. november 2., emailben) az első tag egy gyökfőnév sg. instrumentalisa (‘der im Licht geborene’; vö. *Φοῖβος* ‘der im Licht gehende’ <*/b^hoih₂i-g^wh₂-o-/) (I. Hajnal szerint inkább ragtalan locativusból képzett -ah₂ kollektívum). L. még Beekes 2003.

8. Összefoglalás

Trója/Wiluša régészeti anyaga egyértelműen az anatóliai civilizáció szerves része. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy a népesség nyelve az indoeurópai nyelvek anatóliai ágához tartozott. Különböző modellek születtek arra a kérdésre, e csoporton belül pontosan hova sorolandó a nyelvük. Úgy vélem, a fentebb kimutatott hangtörvények, alaktani és lexikai jellegzetességek egyértelműen azt mutatják, hogy itt egy lyk nyelvjárással állunk szemben, és ezt a következtetést mind a hettita, mind a klasszikus források egyértelműen megerősítik. A trójai lyknek a lyk A és a lyk B nyelvjárásokhoz fűződő viszonya még további kutatást igényel.

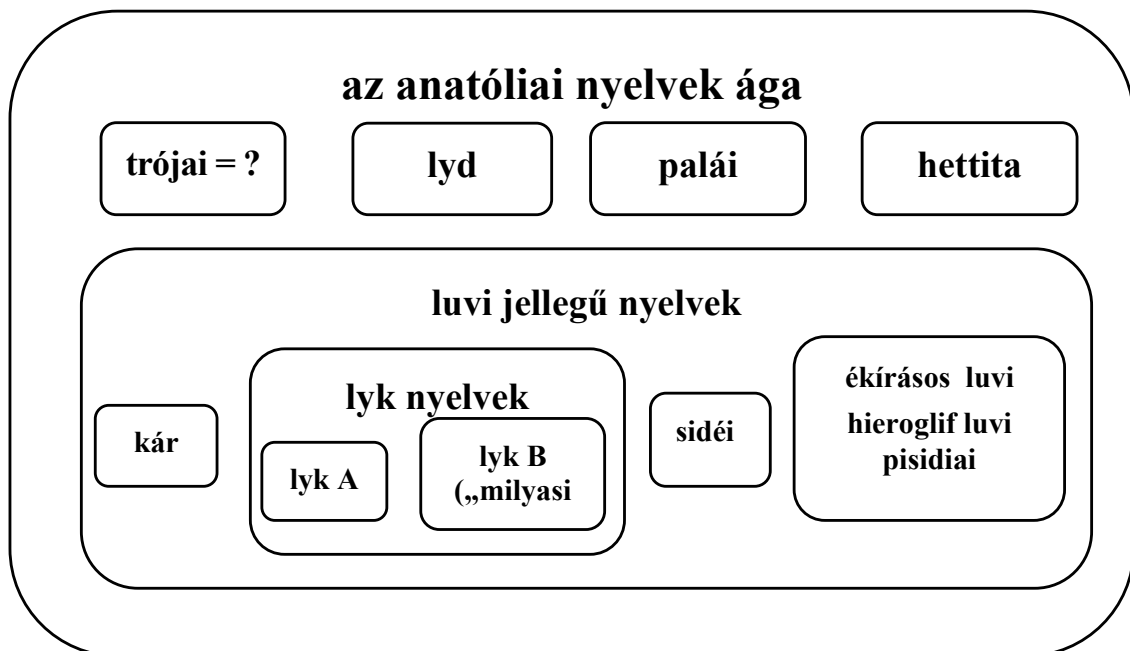
FÜGGELÉK

I. TÁBLÁZAT – A TÁRGYALT NÉVANYAG FEJLŐDÉSE

/Tarúwisa-/	*/Tarúwili-/	/Wilusiya-/	/Paríyamuwa-/
*/Trúwiha-/	*/Trúwili-/	*/Wiluhiya-/	*/Príyamuwa-/
a görögbe kölcsönözve			
*/Trówiha-/	*/Trówili-/ →	*/Wiluhiya-/	*/Príyamuwa-/
*/Trówia-/		*/Wilwia-/	
*/Tróia-/ →	<i>Τρώϊλος</i>	*/Īlia-/ →	*/Príamua-/ →
<i>Τρωΐᾶ</i>		<i>Ἴλιος</i>	<i>Πρίαμος</i>

II. TÁBLÁZAT – AZ INDOEURÓPAI NYELVCSALÁD ANATÓLIAI ÁGA

A mezők mérete semmilyen nyelvi adattal nem korrelál, ugyanakkor relatív elhelyezkedésük a körülbelüli földrajzi viszonyokat szemlélteti.

HIVATKOZÁSOK

A rövidítések a hettitológiai gyakorlatot követik (vö. Hans G. Güterbock – Harry A. Hoffner szerk. *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* 3/1. Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1980. XXI–XXIX).

- Alp, Sedat 2001: Das Hieroglyphensiegel von Troja und seine Bedeutung für Westanatolien, in Gernot Wilhelm szerk. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4–8. Oktober 1999*. StBoT 45. Wiesbaden, Harrassowitz, 27–31.
- Anreiter, Peter 1997: *Zur Methodik der Namendeutung. Mit Beispielen aus dem Tiroler Raum* (IBK 101), Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft.
- Beekes, Robert S. P. 2002: The Prehistory of the Lydians, the Origin of the Etruscans, Troy and Aeneas, *Bibliotheca Orientalis* 59, col. 205–241, 441–442.
- Beekes, Robert S. P. 2003: The Origin of Apollo, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 3, 1–21.
- Brown, Edwin L. 2004: In Search of Anatolian Apollo, in Anne P. Charpin ed. *Charis. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr* (Hesperia Supplement 33), 253–267.
- Carruba, Onofrio 1977: Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuwandas, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 18, 137–174.
- Carruba, Onofrio 1980: Contributi al licio II, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 22, 275–295.
- Carruba, Onofrio 2004: Vorgriechische Anatolier in der Ägäis. XII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft „Protolanguage and Prehistory“, Krakó, 2004. október 11.
- Doerfer, Gerhard 1973: Zur Sprache der Hunnen, *Central Asiatic Journal* 17, 1–50.
- Easton, D. F. – Hawkins, J. D. – Sherratt, A. G. – Sherratt, E. S. 2002: Troy in recent perspective, *Anatolian Studies* 52, 75–109.
- Eichler, Ernst – Hilty, Gerold – Löffler, Heinrich – Steger, Hugo – Zgusta, Ladislav szerk. 1995: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, HSK 11.1. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Eilers, Wilhelm 1954–1956: Neue aramäische Urkunden aus Ägypten, *Archiv für Orientforschung* 17, 323–335.

- Ertem, Hayri 1974: *Boğazköy metinlerine göre hititler devri Anadolu'sunun faunası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fol, Alexander–Schmitt, Rüdiger 2000: A Linear A Text on a Clay Reel from Drama, South-East Bulgaria? *Praehistorische Zeitschrift* **75**, 56–62.
- Forlanini, Massimo 1998: L' Anatolia occidentale e gli hittiti: appunti su alcune recenti scoperte e le loro conseguenze per la geografia storica, *Studi micenei ed egeo-anatolici* **40**, 219–253.
- Georgiev, Vladimir I. 1957: Zur altkleinasiatischen Hydronymie, *Beiträge zur Namenforschung* **8**, 149–161.
- Georgiev, Vladimir, I. 1973: Die ethnischen Verhältnisse im alten Nordwestkleinasien, *Linguistique Balkanique* **16/2**, 5–12.
- Georgiev, Vladimir I. 1978: Die troianische Herkunft der Elymer, *Linguistique Balkanique* **21/3**, 5–8.
- Georgiev, Vladimir I. 1979: Bemerkungen zur kleinasiatischen Hydronymie, *Linguistique Balkanique* **22**, 57–59.
- Gershenson, Daniel E. 1991: *Apollo the Wolf-God* (JIES Monographs **8**), McLean, Institute for Study of Man.
- Gindin, Leonid A. 1999: *Troja, Thrakien und die Völker Altkleinasiens. Versuch einer historisch-philologischen Untersuchung* (IBK **104**), Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft.
- Godart, Louis 1994a: La scrittura di Troia. *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche. Rendiconti Ser. 9.* **5**, 457–460.
- Godart, Louis 1994b: Les écritures crétoises et le bassin méditerranéen, *Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendus* 707–730.
- Godart, Louis–Sacconi, Anna 1996: Les dieux Thébains dans les archives mycéniennes, *Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendus* 99–111.
- Godart, Louis–Sacconi, Anna 1999: La géographie des états mycéniens, *Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendus* 527–546.
- Hajnal, Ivo 1995: *Der lykische Vokalismus. Methode und Erkenntnisse der vergleichenden anatolischen Sprachwissenschaft, angewandt auf das Vokalsystem einer Kleincorpussprache*, Graz, Leykam.
- Hajnal, Ivo 1997: *Sprachschichten des mykenischen Griechisch. Zur Frage der Differenzierung zwischen „Mycénien spécial“ und „Mycénien normal“* (Suplementos a MINOS **14**), Universidad de Salamanca.

- Hajnal, Ivo 2000: Der adjektivische Genitivausdruck der luwischen Sprachen (im Lichte neuerer Erkenntnisse), in Fritz Lochner von Hüttenbach–Michaela Ofitsch–Christian Zinko szerk. *125 Jahre Indogermanistik in Graz*, Graz, Universitätsbibliothek, 159–184.
- Hajnal, Ivo 2003a: *Troia aus sprachwissenschaftlicher Sicht. Die Struktur einer Argumentation* (IBS **109**), Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft.
- Hajnal, Ivo 2003b: Ūiluša–Taruiša. Sprachwissenschaftliche Nachbetrachtungen zum Beitrag von Susanne Heinhold-Krahmer, in Christian Ulf szerk. *Der neue Streit um Troia. Eine Bilanz*, München, Beck, 169–173.
- Hajnal, Ivo 2005: [Gindin 1999], *Kratylos* **50**, 95–100.
- Hawkins, John David 1998: Tarkasnawa, King of Mira. „Tarkondemos”, Boğazköy Sealings and Karabel, *Anatolian Studies* **48**, 1–31.
- Hawkins, J. David–Easton, Donald F. 1996: A Hieroglyphic Seal from Troia, *Studia Troica* **6**, 111–118.
- Hengst, Karlheinz 1995: Methoden und Probleme der sprachwissenschaftlich-etymologischen Namenforschung, in Eichler et al. szerk. 1995: 318–323.
- Houwink ten Cate, Philo H. J. 1961: *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, Brill.
- Houwink ten Cate, Philo H. J. 1970: *The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450–1380 B.C.)*, İstanbul, Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten.
- Hütteroth, Wolf-Dieter–Höhfeld, Volker 2002: *Türkei*, Wissenschaftliche Länderkunden, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Isebaert, Lambert–Lebrun, René szerk. 1998: *Quaestiones Homericae. Acta Colloquii Namurcensis*, Louvain–Namur, Peeters–Société des Études Classiques.
- Janda, Michael 2004: Der Weg zur Sonne – *svarga-* *loka-* und Verwandtes, *XII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft „Protolanguage and Prehistory”*, Krakko, 2004. október 13.
- Jenniges, Wolfgang 1998: Les Lyciens dans l’*Iliade*: sur les traces de Pandaros, in Isebaert–Lebrun szerk. 1998: 119–147.
- von Kamptz, Hans 1982: *Homerische Personennamen. Sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation*, Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht.

- Katz, Joshua T. 1998: Hittite *tašku-* and the Indo-European Word for ‘Badger’, *Historische Sprachforschung* **111**, 61–82.
- Kearns, John Michael 1994: A Greek Genitive from Lydia, *Glotta* **72**, 5–14.
- Korfmann, Manfred 1996: Troia – Ausgrabungen 1995, *Studia Troica* **6**, 1–63.
- Korfmann, Manfred 1997: Stelen vor den Toren Troias. Apaliunas-Apollon in Truisa/Wilusa? in Güven Arsebük–Mechtold J. Mellink–Wulf Schirmer szerk. *Karatepe’deki Işık. Halet Çambel’e sunulan yazılar*, İstanbul, Ege Yayınları, 471–488.
- Korfmann, Manfred 1998: Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center. Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII, *Classical World* **91**, 369–385.
- Korfmann, Manfred 2001: Die Troianische Hochkultur. Eine Kultur Anatoliens, in Troia 2001: 395–406.
- Košak, Silvín 1982: *Hittite inventory texts (CTH 241-250)* (TdH **10**), Heidelberg, Winter.
- Lanzweert, René 1994: GRASSMANN im Griechischen. Zur umstrittenen Chronologie eines unbestrittenen Lautgesetzes, in George E. Dunkel–Gisela Meyer–Salvatore Scarlata–Christian Seidl szerk. *Früh-, Mittel-, Spätindogermanisch. Akten der IX. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 5. bis 9. Oktober 1992 in Zürich*, Wiesbaden, Reichert, 185–200.
- Laroche, Emmanuel 1966: *Les noms des Hittites*, Paris, Klincksieck.
- Laroche, Emmanuel 1972: Linguistique asianique, *Minos* **11**, 112–119.
- Latacz, Joachim 2003: *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels*, München–Berlin, Koehler–Amelang.
- Lebrun, René 1998: L’identité des Troyens, in Isebaert–Lebrun szerk. 1998: 149–161.
- Mascheroni, Lorenza M. 1979: Un’ interpretazione dell’ inventario KBo XVI 83 + XXIII 26 e i processi per malversazione alla corte di Hattuša, in Onofrio Carruba szerk.: *Studia Mediterranea Piero Meriggi dicata I–II*, Pavia, Aurora, 353–371.
- Matsas, Dimitris 1991: Samothrace and the Northeastern Aegean. The Minoan Connection, *Studia Troica* **1**, 159–179.
- Melchert, H. Craig 1984: *Studies in Hittite Historical Phonology* (Ergänzungshefte zur Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung **32**), Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht.

- Melchert, H. Craig 1994: *Anatolian Historical Phonology* (LSIE 4), Amsterdam–Atlanta, Rodopi.
- Melchert, H. Craig 2003: Prehistory, in Melchert szerk. *The Luwians* (HdO 85), Leiden–Boston, Brill, 8–26.
- Mellink, Machteld J. 1995: Homer, Lycia and Lukka, in Jane B. Carter–Sarah P. Morris szerk.: *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, University Press of Texas, 33–43.
- Meriggi, Piero 1980: *Schizzo grammaticale dell' Anatolico* (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei 377, Serie VIII, 24, Fascicolo 3), Roma.
- del Monte, G. F. 1992: *Supplement* (RGTC 6/2), Wiesbaden, Reichert.
- del Monte, G. F.–Tischler, J. 1978: *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte* (RGTC 6), Wiesbaden, Reichert.
- Neu, Erich 1995–1996: Zur Herkunft des Inselnamens Kypros, *Glotta* 73, 1–7.
- Neumann, Günter 1976: Der kleinasiatische Personennamen *Kukkunni*, *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 89, 231–234.
- Neumann, Günter 1993: Zu den epichorischen Sprachen Kleinasiens, in Gerhard Dobesch–Georg Rehrenböck szerk.: *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens. Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der ÖAW. Akten des Symposiums vom 23. bis 25. Oktober 1990* (ÖAW Phil-hist. Kl. Denkschriften 236. Tituli Asiae Minoris Ergänzungsband 14) Wien, ÖAW, 289–296.
- Neumann, Günter 1988: Die hethitisch-luwischen Ortsnamen auf *-issa* und *-ussa*, in Erich Neu–Christel Rüster szerk.: *Documentum Asiae Minoris Antiquae. Festschrift für Heinrich Otten*, Wiesbaden, Harrassowitz, 255–261.
- Neumann, Günter 1999a: Wie haben die Troer im 13. Jahrhundert gesprochen? *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 23, 15–23.
- Neumann, Günter 1999b: Zwei altgriechischen Flußnamen in der Troas, *Historische Sprachforschung* 112, 273–278.
- Oettinger, Norbert 1994: Etymologisch unerwarteter Nasal im Hethitischen, in Jens Elmegård Rasmussen szerk. *In honorem Holger Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 25. bis 28. März 1993 in Kopenhagen*, Wiesbaden, Reichert, 307–330.
- Özgüç, Tahsin 2002: Neša. Beschreibung einer Stadtentwicklung, in *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart, Theiss, 152–155.

- Parker, Victor 1999: Die Aktivitäten der Mykenäer in der Ostägäis im Lichte der Linear B-Tafeln, in Sigrid Deger-Jalkotzy – Stefan Hiller – Oswald Panagl szerk. *Floreat Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums II*, Wien, ÖAW, 495–502.
- Rix, Helmut 1976: *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Röllig, Wolfgang 1988: Lukka, *RLA* 7, 161–163.
- Schachner, Andreas – Meriç, Recep 2000: Ein Stempelsiegel des späten 2. Jahrtausends v. Chr. aus Metropolis, Ionien, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 42, 85–102.
- Schmitt, Rüdiger 1995a: Entwicklung der Namen in älteren indogermanischen Sprachen, in Eichler et al. szerk. 1995: 616–636.
- Schmitt, Rüdiger 1995b: Morphologie der Namen: Vollnamen und Kurznamen bzw. Kosenamen im Indogermanischen, in Eichler et al. szerk. 1995: 419–427.
- Scholz, Fred – Schweizer, Günther 1992: *Vorderer Orient. Nomadismus und andere Formen der Wanderviehwirtschaft. Middle East. Nomadism and other Forms of Pastoral Migration*, TAVO A X 11.
- Schwyzer, Eduard. 1939: *Griechische Grammatik I*, München, Beck.
- Shevoroshkin [Ševoroškin], Vitalij V. 1965: Etimologičeskie zametki, *Etimologija* 1965: 229–234.
- Shevoroshkin, Vitalij 1978: Studies in Hittite-Luwian Names, *Names* 26, 231–257.
- Sihler, Andrew L. 1995: *A New Comparative Grammar of Greek and Latin*, New York – Oxford, Oxford University Press.
- Simon Zsolt 2004a: Trója, azaz Wiluša. Az Íliász történeti hátteréről, *Ókor* 3/3, 22–31.
- Simon Zsolt 2004b: Fodor István A világ nyelvei és nyelvcsaládjai, *BUKSZ* 16, 30–40.
- Sommer, Ferdinand 1937: Ahhijavā und kein Ende? *Indogermanische Forschungen* 55, 181–182.
- Starke, Frank 1990: *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens* (Studien zu den Boğazköy-Texten 31), Wiesbaden, Harrassowitz.
- Starke, Frank 1997: Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend, *Studia Troica* 7, 447–487.

- Szemerényi, Oswald J. L. 1987: *Graeca Anatolica*, in Petar Hr. Ilievski–Ljiljana Crepajac szerk. *Tractata Mycenaea. Proceedings of the Eighth International Colloquium on Mycenaean Studies (Ohrid, 19-20 September 1985)*, Skopje, Macedonian Academy of Sciences and Arts, 343–356.
- Tischler, Johann 1977: *Kleinasiatische Hydronymie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen*, Wiesbaden, Reichert.
- Tischler, Johann 1995a: Die kappadokischen Texte als älteste Quelle indogermanischen Sprachgutes, in Onofrio Carruba–M. Giorgieri–C. Mora szerk. *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Pavia 28 giugno – 2 luglio 1993* (Studia Mediterranea 9), Iuculano, Pavia, 359–368.
- Tischler, Johann 1995b: Kleinasiatische Onomastik (Hethitisch), in Eichler et al. szerk. 1995: 636–644.
- Tischler, Johann 2002: Zur Morphologie und Semantik der hethitischen Personen- und Götternamen, in Michael P. Streck–Stefan Weninger szerk. *Altorientalische und semitische Onomastik* (AOAT 296), Münster, Ugarit, 75–84.
- Troia 2001: *Troia. Traum und Wirklichkeit. Wissenschaftlicher Begleitband zur Ausstellung*, Stuttgart, Theiss.
- Visser, Edzard 2001: Die Trojaner und ihre Alliierten in der Sicht Homers. Mythische Tradition, geografische Realität und poetische Fantasie, in Troia 2001: 84–87.
- Watkins, Calvert 1986: The language of the Trojans, in Machteld J. Mellink szerk. *Troy and the Trojan War*, Bryn Mawr, Bryn Mawr College, 45–62.
- Zgusta, Ladislav 1964: *Kleinasiatische Personennamen*, Prag, Tscheslo-wakische Akademie der Wissenschaften.

AZ ALÁRENDELTELLÉKMONDATBELI MÓDVÁLASZTÁSRÓL*

TÓTH ENIKŐ

1. Bevezetés

Dolgozatomban az alárendelt mellékmondatbeli módválasztást és módvariációt vizsgálom a magyar nyelvben, amellet érvelve, hogy e jelenség feltárásához elengedhetetlen bizonyos szemantikai tényezők figyelembe vétele. A szakirodalomban (Palmer 1986) a mód fogalmát hagyományosan az ige morfológiáján jelölt kategóriaként határozzák meg, tehát formálisan a módot az ige morfoszintaktikai kategóriájának tekintik, azonban szemantikai funkciója az egész mondat jelentését befolyásolja. Szintén széles körben elfogadott az a feltevés, hogy a főmondatbeli predikátum jelentése nagymértékben meghatározza a mellékmondat módját, vagyis szemantikai motivációról beszélhetünk. Dolgozatomban a szóban forgó szemantikai tényezőket kívánom feltárni, az alábbi megszorítás mellett: a vizsgálatot mindössze a kijelentő és a nemkijelentő módok (azaz a feltételes, a felszólító, és a kötőmód) szembenállására terjesztem ki, az utóbbi kategória elemei között nem teszek különbséget.

2. A vizsgált jelenség

Az alárendelt mellékmondatbeli módválasztás, illetve módvariáció az alábbi két táblázatban foglalható össze, amely a főmondatbeli predikátumok különböző, szemantikai megfontolásokon alapuló csoportjainak módválasztási tulajdonságait mutatja be, mind állító, mind tagadó főmondat esetén.¹ Az 1. táblázat a kijelentő mód, a 2. táblázat a nemkijelentő módok előfordulását szemlélteti. A kiemelt sorok (asszertívák, episztemikus predikátumok, illetve

* A cikk megírása során jelentős segítséget nyújtottak a Hunyadi Lászlóval, Mihálydeák Tamással, Pelyvás Péterrel folytatott beszélgetések, akiknek ezúton is szeretném megköszönni észrevételeiket, hasznos tanácsaikat. A dolgozat végső változata nem készülhetett volna el a névtelen lektorok bírálata, kritikai megjegyzései nélkül, köszönöm munkájukat.

¹ A predikátumok csoportosításához felhasznált irodalom: Terrell–Hooper 1974; Hooper 1975; Haverkate 2002.

fikciót kifejező predikátumok) különösen érdekesen viselkednek a módváltásra nézve, hiszen itt tagadó főmondat esetén módváltakozás lép fel.²

Predikátumok	Példa	Állító	Tagadó
1. Faktív	<i>örül</i>	+	+
2. Érzékelést kifejező	<i>lát</i>	+	+
3. Episztemikus	<i>hisz</i>	+	+
4. Asszertívák	<i>mond</i>	+	+
5. Fikciót kifejező	<i>álmodik</i>	+	+
6. Direktívák	<i>parancsol</i>	-	-
7. Engedélyezést, tiltást kifejező	<i>megenged</i>	-	-
8. Célt, hajlandóságot kifejező	<i>törekszik</i>	-	-
9. Akaratot, vágyakozást kifejező	<i>kíván</i>	-	-

1. táblázat: A kijelentő mód előfordulása az alárendelt mellékmondatban

² Az a tény, hogy a főmondatbeli predikátum tagadása befolyásolja az alárendelt mellékmondat módját, szintén arra utal, hogy szemantikai tényezőket is figyelembe kell vennünk az elemzés során.

Predikátumok	Példa	Állító	Tagadó
1. Faktív	<i>örül</i>	-	+? ³
2. Érzékelést kifejező	<i>lát</i>	-	+?
3. Episztemikus	<i>hisz</i>	- ⁴	+
4. Asszertívák	<i>mond</i>	-	+
5. Fikciót kifejező	<i>álmodik</i>	-	+
6. Direktívák	<i>parancsol</i>	+	+
7. Engedélyezést, tiltást kifejező	<i>megenged</i>	+	+
8. Célt, hajlandóságot kifejező	<i>törekszik</i>	+	+
9. Akaratot, vágyakozást kifejező	<i>kíván</i>	+	+

2. táblázat: A nemkijelentő módok előfordulása az alárendelt mellékmondatban

A táblázatok áttekintése után világos, hogy a hagyományos megközelítés – miszerint a reális állítást kifejező mellékmondatokban kijelentő mód szerepel, míg a nemreális állítást hordozó mellékmondatokban nemkijelentő módok jelennek meg (Klemm 1931; Tompa 1962; Pataki 1984) – nem kielégítő; hiszen a kiemelt predikátumcsoportok mondatbővítményei nemreális állítást hordoznak, állító főmondat esetén mellékmondatukban mégis kijelentő módot engedélyeznek. Ennek alapján a következő két kérdés merül fel:

- 1) Milyen tényezők befolyásolják a mellékmondatbeli módválasztást?
- 2) Hogyan magyarázható a főmondatbeli tagadás hatása a módválasztásra?⁵

Dolgozatomban ezekre a kérdésekre kívánok válaszolni, két hipotézis vizsgálatával. Mindkét hipotézis a főmondatbeli predikátum bizonyos szemantikai

³ Előfordul, hogy a főmondatbeli tagadás a faktív és az érzékelést kifejező predikátumoknál a faktivitás elvesztését eredményezi, ilyenkor módváltakozás figyelhető meg az alárendelt mellékmondatban (Kálmán 2001).

⁴ Később látni fogjuk, hogy néhány episztemikus predikátum mellékmondatában állító főmondat esetén is megjelenhet nemkijelentő mód. Ezen predikátumok azonban inherensen negatív jelentésűek, l. a (12)–(13) példákat.

⁵ Különös tekintettel a kiemelt predikátumcsoportokra, hiszen itt tagadás hatására módvariáció lép fel.

jellemzői és a módválasztás összefüggéseit tárja fel; az első a predikátumok veridikalitásának (3.1.), míg a második a predikátumok modalitásának (4.2.) figyelembevételével.

3. Veridikalitás

3.1. Első hipotézis

Az első hipotézis szerint a predikátumok veridikalitási tulajdonságai és a módválasztás között összefüggés figyelhető meg. A veridikalitás fogalmát Montague (1969) vezette be, alábbi definíciója Asher (1987), Zwarts (1995), Giannakidou (1998) munkáiban jelent meg. A veridikalitás (és a nemveridikalitás) tehát az alábbiak szerint definiálható (Giannakidou 1998: 106):

Definíció 1: (nem)veridikalitás

Legyen F monadikus propozicionális funktor. F veridikális, ha $F(p) \rightarrow p$ fennáll, egyébként F nemveridikális.

Eszerint például a faktív igék: *örül*, *meglepődik* és az érzékelést kifejező predikátumok: *észrevesz*, *hall* veridikálisak, hiszen (1) igazsága maga után vonja (2) igazságát.⁶

- (1) Peti örül, hogy Marinak sikerült a vizsgája.
- (2) Marinak sikerült a vizsgája.

Nemveridikális predikátumok például a direktívák: *megparancsol*, *utasít*, vagy a vágyakozást kifejező predikátumok: *kíván*, *óhajt*.

A veridikalitást alapul véve első hipotézisünk a módválasztásról a következő⁷:

Hipotézis 1:

Veridikális funktor – kijelentő mód

Nemveridikális funktor – nemkijelentő mód

⁶ Az érzékelést kifejező predikátumok esetén az *úgy* igemódosító megjelenése a főmondatban a veridikalitás elvesztését eredményezi. Vessd össze:

- (a) Peti látta, hogy Mari sír. – veridikális
- (b) Peti úgy látta, hogy Mari sír. – nemveridikális

⁷ Giannakidou (1998) fogalmaz meg hasonló általánosítást a görög nyelvről.

Az első hipotézis szerint tehát főmondatbeli veridikális funktor kijelentő módot engedélyez alárendelt mellékmondatában, míg nemveridikális főmondatbeli predikátum esetén a mellékmondatban nemkijelentő mód állhat. A 3. táblázat a fent elkülönített predikátumcsoportok veridikalitási tulajdonságait mutatja be:

1. Faktív	veridikális
2. Érzékelést kifejező	veridikális
3. Episztemikus	nemveridikális
4. Asszertívák	nemveridikális
5. Fikciót kifejező	nemveridikális
6. Direktívák	nemveridikális
7. Engedélyezést, tiltást kifejező	nemveridikális
8. Célt, hajlandóságot kifejező	nemveridikális
9. Akaratot, vágyakozást kifejező	nemveridikális

3. táblázat: Veridikalitás

A táblázat alapján nyilvánvaló, hogy hipotézisünk megmagyarázza, miért tapasztalunk különbséget a módválasztás szempontjából a direktívák – vágyat kifejező predikátumcsoportok (6–9.) és a faktív, illetve érzékelést kifejező predikátumok között (1–2.); az előzőek nemveridikálisak, tehát nemkijelentő módot engedélyeznek alárendelt mellékmondatukban, az utóbbiak viszont veridikálisak, így mondatbővítményeikben kijelentő mód szerepel. Azonban kiinduló feltevésünk nem nyújt magyarázatot a kiemelt predikátumcsoportok módválasztására, hiszen a hipotézis alapján nemkijelentő módokat várnánk mondatbővítményeikben, de, ahogy azt az 1. táblázat mutatja, állító főmondat esetén kijelentő módot engedélyeznek. Ezért kiinduló feltevésünk módosításra szorul, a relatív veridikalitás fogalmának alkalmazásával.

A relatív veridikalitás alapötlete először Farkas (1992a) munkáiban jelent meg, aki az igazság relativizálása mellett érvel. Más elméleti keretben, stalnakériánus kommunikációs modellt alapul véve a relatív veridikalitás fogalmát Giannakidou az alábbiak szerint definiálja (Giannakidou 1998: 112):

Definíció 2: relatív veridikalitás

Legyen $c = \langle \text{beszédhátér, kontextushalmaz, } M, s, h, w_0, f, \dots \rangle$ egy kontextus. (Stalnaker 1979 nyomán Giannakidou 1998; Quer 2001).

(i) Legyen F monadikus propozicionális funktor. F veridikális akkor és csak akkor, ha $\llbracket F(p) \rrbracket_c = 1 \rightarrow \llbracket p \rrbracket_c = 1$ valamely $M(x) \in c$ episztemikus modellben; egyébként F nemveridikális.

(ii) Episztemikus modellek a tudásállapot-modellek, az álommodellek, és a függő beszéd modelljei, azaz $M(x) \in M$: lehetséges világok halmaza az x individuumhoz horgonyozva, ahol a világok összeegyeztethetők x tudásállapotával/álmaival/az idézett beszélgetéssel.

A fenti definícióban $M(x)$ a főmondatbeli alany, illetve a beszélő modelljét is reprezentálhatja, például az episztemikus *hisz* esetén a beágyazott propozíció igaz a főmondatbeli alany episztemikus modelljében – tehát a predikátum veridikális –, azonban a beszélőében nem feltétlenül, ahogy ez a következő példából is látható:

(3) Peti azt hiszi, hogy Mari megérkezett tegnap, de én tudom, hogy téved.

A relatív veridikalitás fogalmát is figyelembe véve a tekintett predikátumcsoportok veridikalitási tulajdonságait a 4. táblázat szemlélteti.

1. Faktív	veridikális
2. Érzékelést kifejező	veridikális
3. Episztemikus	relatív veridikális
4. Asszertívák	relatív veridikális
5. Fikciót kifejező	relatív veridikális
6. Direktívák	nemveridikális
7. Engedélyezést, tiltást kifejező	nemveridikális
8. Célt, hajlandóságot kifejező	nemveridikális
9. Akaratot, vágyakozást kifejező	nemveridikális

4. táblázat: Veridikalitás újra

A kiemelt csoportok a 2. definíció alapján relatív veridikálisok, vagyis a módválasztást jól tükröző természetes osztályokat kapunk:

- I. osztály: veridikális predikátumok: faktív, érzékelést kifejező predikátumok
- II. osztály: relatív veridikális predikátumok: episztemikus predikátumok, asszertívák, fikciót kifejező predikátumok
- III. osztály: nemveridikális predikátumok: direktívák, engedélyezést, tiltást kifejező predikátumok, célt, hajlandóságot kifejező predikátumok, akaratot, vágyakozást kifejező predikátumok

A predikátumok ezen osztályozása nemcsak az egyes predikátumcsoportok módválasztását ragadja meg jól, hanem az egyes osztályok közötti különbségek is nyilvánvalóvá válnak.

3.2. Diskurzus-anafora

A fenti osztályok elkülönítésére független bizonyíték nyerhető a diskurzus-anafora jelenségének vizsgálatával (Roberts 1989, 1997; Farkas 1992a). Diskurzus-anaforáról akkor beszélünk, amikor a főmondatbeli predikátum hatókörében szereplő határozatlan főnévi csoport antecedenséül szolgálhat a következő mondatban előforduló határozott főnévi csoportnak. Az alábbi példák alapján látni fogjuk, hogy (relatív) veridikális predikátumok esetén létrejöhet diskurzus-anafora, míg nemveridikális operátoroknál ez nem lehetséges.

Az első osztály elemeinél, a *veridikális predikátumoknál* a diskurzus-anafora minden esetben lehetséges. Faktív predikátumok:

- (4) János örül, hogy Mari vett egy házat_i. A ház_i szép és nagy.

Érzékelést kifejező predikátumok:

- (5) János látta, hogy Mari egy új kocsival_i jött. A kocs_i kinn áll a ház előtt.

A második osztály tagjai, a *relatív veridikális predikátumok* kissé eltérően viselkednek. Ahogy a példák mutatják, episztemikus predikátumoknál nem mindig jöhet létre diskurzus-anafora⁸ (vö. Roberts 1989, 1997).

⁸ Propozicionális attitűdöt kifejező predikátumok esetén nyilván a *de dicto* olvasat érdekes, a példákban ezeket veszem figyelembe.

- (6) János úgy véli/úgy gondolja/azt hiszi, hogy Mari vett egy házat_i.
- a) #A ház_i szép és nagy.
 - b) János szerint a ház_i szép és nagy.
 - c) János úgy véli/úgy gondolja/azt hiszi, hogy a ház_i szép és nagy.⁹

(6a) esetén ugyanis a default episztemikus modell, a beszélő modellje lép életbe, amely a beszélőnek az aktuális világhoz kapcsolódó episztemikus ismereteit tartalmazza, így nincs elérhető antecedens a határozott főnévi csoport számára. Az anafora létrejöttéhez a főmondatbeli alany episztemikus modelljének ismételt, explicit bevezetése szükséges, azaz a második mondatot ugyanahhoz a modellhez képest, itt János modelljéhez viszonyítva interpretáljuk (l. (6b), (6c)).

Asszertív predikátumok esetén a beágyazott proposíció beépülhet a jelenlegi diskurzus aktuális világot reprezentáló modelljébe (akkommodáció). A predikátum explicit ismétlése ugyanazt eredményezi, amit az episztemikus predikátumoknál figyelhattunk meg.

- (7) János azt mondta, hogy Mari vett egy házat_i.
- a) A ház_i szép és nagy.
 - b) János azt is mondta, hogy a ház_i szép és nagy.

Különösen érdekesen viselkednek a fikciót kifejező predikátumok, amelyek az egyszerű állításhoz hasonlóan működnek (l. (9)), a predikátum által bevezetett modell mondathatáron túl is elérhető marad:

- (8) János azt álmodta, hogy Mari vett egy házat_i. A ház_i szép volt és nagy.
- (9) Mari vett egy házat_i. A ház_i szép és nagy.

Tehát veridikális predikátumok (I. osztály) esetén létrejöhet diskurzus-anafora, vagy – ahogy a relatív veridikális predikátumok (II. osztály) esetén láttuk – valamilyen módon „menthető” a szerkezet (a predikátum explicit ismétlése, akkommodáció). Ezzel szemben lényeges különbséget tapasztalunk a III. osztály elemei, a *nemveridikális predikátumok* esetén. Itt diskurzus-anafora csak akkor lehetséges, ha a második mondat explicit modális/intenzionális környezetben van, vagyis a második mondat modális interpretációja elengedhetetlen a diskurzus-anafora létrejöttéhez. Tekintsük az alábbi példákat:

⁹ A betűzött mondatok (6) lehetséges folytatásai.

(10) János megparancsolta Marinak, hogy írjon egy fogalmazást_i.

a) #A fogalmazás_i öt oldalas lesz.

b) A fogalmazásnak_i öt oldalasnak kell lennie.

c) János parancsának megfelelően $\left\{ \begin{array}{l} \# \text{ a fogalmazás}_i \text{ öt oldalas lesz.} \\ \text{a fogalmazás}_i \text{ öt oldalasnak kell lennie.} \end{array} \right.$

(11) János arra vágyik, hogy legyen egy saját autója_i.

a) #Azzal_i jár majd munkába.

b) Az a szándéka, hogy azzal_i járjon majd munkába.

c) János vágya, hogy $\left\{ \begin{array}{l} * \text{ az autó}_i \text{ szép és új lesz.} \\ \text{az autó}_i \text{ szépnek és újnak kell lennie.} \end{array} \right.$

Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a (relatív) veridikalitás vizsgálata során a módválasztást jól tükröző predikátumcsoportok különíthetők el, azaz az első kérdésre kielégítő választ kaptunk.

3.3. A főmondatbeli tagadás

Második kérdésünk arra irányult, hogyan befolyásolja a főmondatbeli tagadás a mellékmondatbeli módválasztást. Tekintsük az *állít* predikátumot példaként az érintett predikátumok közül. Ahogy korábban láttuk, az *állít* relatív veridikális predikátum, hiszen a beágyazott proposíció igaz lesz a főmondatbeli alany modelljében, azaz

$$[[x \text{ állít } p]]_c = 1 \rightarrow [[p]]_{M(su)} = 1$$

Azonban a *nem állít* nemveridikális, a beágyazott proposíció nem lesz igaz a főmondatbeli alany episztemikus modelljében:¹⁰

$$[[x \text{ nem állít } p]]_c = 1 \Leftrightarrow [[\sim(x \text{ állít } p)]]_c = 1 \Leftrightarrow [[x \text{ állít } p]]_c = 0 \rightarrow [[p]]_{M(su)} = 0$$

$$[[x \text{ nem állít } p]]_c = 1 \not\rightarrow [[p]]_{M(su)} = 1$$

Ahogy azt első hipotézisünk megjósolja, ilyenkor a mondatbővítményekben nemkijelentő módok (is) grammatikusak. Azonban az elemzés

¹⁰ Természetesen előfordulhat, hogy a beszélő episztemikus modelljében igaz a beágyazott proposíció, ekkor a *nem állít* relatív veridikális, azonban ezt a beszélőnek külön kell jeleznie:

(i) Peti nem állítja, hogy ő \emptyset /lenne a legjobb teniszező az iskolában, de...

szempontjából problémát jelent, hogy a kijelentő mód szintén előfordulhat tagadott főmondat esetén, ez a jelenség tehát további magyarázatot igényel.¹¹

Ha tovább folytatjuk a vizsgálatot, megállapíthatjuk, hogy a relatív veridikális predikátumok osztályán belül az egyes predikátumok között veridikalitás szempontjából nincs különbség, mellékmondataikban mégis jelentős mértékű módvariáció figyelhető meg, ahogy ezt az alábbi példák mutatják:

- (12) a) Kizárt, hogy Mari ma megérkezik/megérkezzen.
b) Nem kizárt, hogy Mari ma megérkezik/megérkezzen.
- (13) a) János azt hiszi, hogy Péter meggyógyul holnapra.
b) János nem hiszi, hogy Péter meggyógyul/meggyógyulna/meggyógyuljon holnapra.

Az ily módon fellépő módvariációt az első hipotézis nem képes magyarázni, nem képes megjósolni, hogy a relatív veridikális predikátumok mellékmondataiban mikor lesz csak a kijelentő mód grammatikus, és mikor jelenhetnek meg nemkijelentő módok is. A szóban forgó módvariáció alaposabb elemzéséhez az episztemikus predikátumokat vizsgáltam meg közelebbről.

3.4. Episztemikus predikátumok

Az 5. táblázatban azt láthatjuk, hogyan viselkednek a szóban forgó predikátumok módválasztás szempontjából.

¹¹ Érdekes kérdést vet fel, hogy például tagadott episztemikus predikátumok után a különböző módok (kijelentő mód, feltételes mód, valamint kötőmód) választása milyen jelentés-többletet hordoz. Ezzel a kérdéssel további kutatásom során kívánok foglalkozni.

Modalitás	Pozitív attitűd	Negatív attitűd
Episztemikus szük- ségszerűség	<i>szükségszerű:</i> IND/SUBJ	<i>nem szükségszerű:</i> IND/SUBJ
	<i>kell, muszáj:</i> SUBJ	¹²
Episztemikus lehető- ség: erős	<i>biztos:</i> IND	<i>nem biztos, bizonyta- lan:</i> IND
	<i>nem kétséges, kétségte- len:</i> IND	<i>kétséges:</i> IND/SUBJ
	<i>nem kétli:</i> IND	<i>kétli:</i> IND/COND/SUBJ
	<i>valószínű:</i> IND	<i>nem valószínű = valószínűtlen:</i> IND/SUBJ
	<i>lehet, lehetséges:</i> IND	<i>nem lehet = lehetetlen:</i> IND/SUBJ
	<i>nem kizárt, nincs kizárva:</i> IND/SUBJ	<i>kizárt:</i> IND/SUBJ
	<i>hisz, vél, gondol:</i> IND	<i>nem hisz/vél/gondol:</i> IND/COND/SUBJ
	<i>elképezhető:</i> IND	<i>elképezhetetlen:</i> IND/SUBJ
	<i>hihető:</i> IND	<i>hihetetlen:</i> IND/SUBJ
	<i>elvileg elképezhető:</i> IND/SUBJ	<i>egyszerűen elképezhe- tetlen:</i> IND/SUBJ
	Episztemikus lehető- ség: gyenge	<i>elvileg lehetséges lenne:</i> IND/SUBJ

5. táblázat: Episztemikus skála

A táblázatban a predikátumok meghatározott sorrendben szerepelnek, aszerint, hogy mennyire 'erős' bizonyosságot fejeznek ki, vagyis a táblázat a predikátumok csökkenő episztemikus skáláját mutatja be. A skála egy kísérlet eredményeként jött létre, amely során anyanyelvi beszélők rendezték sorba a

¹² A *nem kell* és *nem muszáj* predikátumok deontikus, vagy legalábbis vegyes deontikus és episztemikus jelentéssel bírnak, ezért nem szerepelnek a táblázatban.

predikátumokat,¹³ aszerint, hogy mennyire voltak biztosak a beágyazott propozíció igazságában. A sorba rendezés során a kísérleti személyek az egyes predikátumokat egyforma erősségűnek is tekinthették. Az ily módon kapott listákban minden predikátum egy rangszámot kapott, amelyeket összegeztem, így alakult ki a végleges skála,¹⁴ amely az 5. táblázatban látható.

Kérdésünk tehát a következő: hogyan magyarázható az episztemikus predikátumok csoportján belül a mondatbővítményekben megfigyelhető módvariáció. A problémát Kratzer modalitáselméletének keretein belül vizsgáltam (Kratzer 1981, 1991).

4. Modalitás

4.1. Alapfogalmak

A Kratzer által kidolgozott elméleti keretben a modalitást hordozó mondatok interpretációjában a modális erő (episztemikus, deontikus, stb.) mellett két speciális függvény, ún. konverzációs háttér vesz részt. Ezek a következők (Kratzer 1981, 1991):

Definíció 3:

(i) **modális bázis:** $m: W \rightarrow P(P(W))$; megadja a w -ből elérhető lehetséges világokat: minden w -hez egy propozícióhalmazt rendel, azaz m indirekt módon meghatározza azon lehetséges világok halmazát, ahol $m(w)$ minden propozíciója igaz. Ez a **származtatott kontextushalmaz:** $\cap m(w)$.¹⁵

nyelvi kifejezőeszközei: a rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján, meglévő ismereteink alapján, stb.

– **rendezési forrás:** $o: W \rightarrow P(P(W))$; valamilyen ideál reprezentációja, egy propozícióhalmaz, amely rendezést hoz létre a származtatott kontextushalmazon, így csak az ideálhoz legközelebbi világok lesznek a modális operátor hatókörében.

nyelvi kifejezőeszközei: a törvénynek megfelelően, az események ideális menetének megfelelően, stb.

¹³ A kísérletben csak a 'pozitív attitűd' oszlop elemei szerepeltek.

¹⁴ Külön vizsgálat lenne szükséges aszerint, hogy a főmondatbeli alany és a beszélő megegyezik-e, ebben a kísérletben egyes szám első személyűek voltak a főmondatbeli alanyok, vagyis egyezést feltételeztem.

¹⁵ Tulajdonképpen a származtatott kontextushalmaz elemei a w -ből elérhető világok. A 'származtatott kontextushalmaz' elnevezés Roberts (1989) cikkében került bevezetésre.

Tekintsük az alábbi példát:

(14) Kati már megérkezhetett.

(14) episztemikus modalitást hordoz, a modális bázis episztemikus (*meglévő ismereteink alapján*-ként fejezhető ki), adott w lehetséges világ esetén meghatározza azon világok halmazát, amelyekben a w -beli ismeretek igazak. A rendezési forrás most sztereotipikus, minden egyes világhoz azon proposíciókat rendeli, amelyek a kérdéses világban az események normális lefolyását írják le. Tehát $o(w)$ alapján a modális bázis által kijelölt világok, a származtatott kontextushalmaz elemei sorbarende-zhetők. A (14) által hordozott proposíció akkor igaz egy w világban, ha a modális operátor hatókörében lévő proposíció a származtatott kontextushalmaz mindazon világaiban igaz, amelyek a legközelebb helyezkednek el az ideális világhoz, amelyet a rendezési forrás ad meg.

4.2. Második hipotézis

A vizsgált probléma tehát ismét az alárendelt mellékmondatbeli módváltás, illetve módvariáció, az imént bevezetett elméleti kereten belül, hiszen az első hipotézis nem magyarázza a relatív veridikális predikátumok csoportján belül megfigyelhető módvariációt. A második hipotézis kiindulópontjául Giorgi és Pianesi az olasz nyelvre irányuló, hasonló területen végzett vizsgálata szolgált (Giorgi – Pianesi 1997). A következő feltevést vizsgáltam:

Hipotézis 2:

- (i) Nemüres rendezési forrás – nemkijelentő mód
- (ii) Üres rendezési forrás – új paraméter: a modális bázis realisztikus volta

Tehát a második hipotézis szerint nemüres rendezési forrás esetén az alárendelt mellékmondatban csak nemkijelentő mód állhat, míg üres rendezési forrás esetén egy újabb paraméter vizsgálata is szükséges: ekkor a modális bázis realisztikus volta befolyásolja a módváltást.

Az 6. táblázat az eddig vizsgált predikátumcsoportok tulajdonságait mutatja a rendezési forrás ürességére nézve:

1. Faktív	üres
2. Érzékelést kifejező	üres
3. Episztemikus	üres
4. Asszertívák	üres
5. Fikciót kifejező	üres
6. Direktívák	nemüres
7. Engedélyezést, tiltást kifejező	nemüres
8. Célt, hajlandóságot kifejező	nemüres
9. Akaratot, vágyakozást kifejező	nemüres

6. táblázat: Rendezési forrás

A hipotézis első része kielégítő módon jósolja meg a III. osztály (direktívák – akaratot, vágyakozást kifejező predikátumok) módválasztását: a nemüres rendezési forrás miatt nemkijelentő módok megjelenését várjuk. Azonban a feltevés első része alapján az első osztályt (a faktív és az érzékelést kifejező predikátumokat) nem különíthetjük el a második, kiemelt osztály tagjaitól, így a másik paraméter vizsgálata is szükséges.

Giorgi és Pianesi többfajta modális bázist különböztet meg (stalnakériánus keretben).

Definíció 4: (Giorgi – Pianesi 1997):

(i) **totálisan realiztikus modális bázis:** adott beszédhátér P és a hozzátartozó $C(P)$ kontextushalmaz esetén az m modális bázis totálisan realiztikus akkor és csak akkor, ha $m(w) = P$ bármely $w \in C(P)$ -re

Ekkor a származtatott kontextushalmaz egybeesik a kontextushalmazzal: $\cap m(w) = \cap P$

(ii) **realisztikus modális bázis:** adott beszédhátér P és a hozzátartozó $C(P)$ kontextushalmaz esetén az m modális bázis realiztikus akkor és csak akkor, ha $m(w) \subseteq P$ bármely $w \in C(P)$ -re

Ekkor a kontextushalmaz része a származtatott kontextushalmaznak, hiszen kevesebb információval több világ egyeztethető össze.

(iii) **gyengén realiztikus modális bázis:** adott beszédhátér P és a hozzátartozó $C(P)$ kontextushalmaz esetén az m modális bázis

gyengén realiztikus akkor és csak akkor, ha $m(w) \cap P \neq \emptyset$, bármely $w \in C(P)$ -re

Ekkor a származtatott kontextushalmaz és a kontextushalmaz metszete csupán nemüres.

4.3. A modális bázis típusa és a módválasztás

Vizsgáljuk most meg az üres rendezési forrással bíró predikátumcsoportok modális bázisait:

Faktív predikátumok, érzékelést kifejező predikátumok:

Ezen predikátumcsoportok esetén a modális bázis totálisan realiztikus, vagyis egybeesik a beszédháttérrel, hiszen a beágyazott propozíciók előfeltételezettek. Ennek megfelelően az alárendelt mellékmondatokban a kijelentő mód megjelenését várjuk.

Episztemikus predikátumok:

Az episztemikus predikátumok modális bázisa episztemikus, tehát többnyire realiztikus, azaz m minden w lehetséges világhoz olyan propozíciókat rendel, amelyek igazak w -ben, vagyis a modális bázis az aktuális világ részleges leírását adja, ahogy az a beszédháttérben szerepel, a származtatott kontextushalmaz része a beszédháttérnek. Továbbá, ahogy azt Quer (1998) megjegyzi, az aktuális világot ábrázoló világ eleme a származtatott kontextushalmaznak. Azonban a részlegesség miatt olyan propozíciók is előfordulhatnak a modális bázisban, amelyek az aktuális világ tényeivel nem összeegyeztethetők.

A csoporton belül Farkas (1992b) nyomán két alesetet különböztethetünk meg:

1. szűk episztemikus lehetőség

Farkas szerint ekkor a modális bázis totálisan realiztikus, azonban én azt feltételezem, hogy csupán majdnem totálisan realiztikus, hiszen a modális bázis majdnem minden ismert igaz állítást tartalmaz az aktuális világról: $m(w) \subseteq P$, de valamilyen mértékben mégis különbözhet attól. Ekkor a származtatott kontextushalmaz elemei, ahogy azt Farkas (1992b) is megjegyzi, az aktuális világhoz **közel** helyezkednek el, kevésbé térnek el attól, bármelyik lehet az aktuális világ.

A szűk episztemikus lehetőséget hordozó predikátumok pozitív attitűdök kifejezésére szolgálnak, az episztemikus skála szerinti erős episztemikus lehetőség van jelen, mondatbővítményeikben kijelentő mód szerepel.

(15) Valószínű, hogy átmegy a vizsgán.

2. tág episztemikus lehetőség

A modális bázis gyengén realiztikus, a beágyazott propozíció a származtatott kontextushalmaz azon világaiban lehet igaz, amelyek az aktuális világtól **távolabb** helyezkednek el, a származtatott kontextushalmaz az aktuális világtól jóval távolabbi világokat tartalmaz – a mellékmondatokban egyre inkább a nemkijelentő módok jelennek meg:¹⁶

(16) Tulajdonképpen elképzelhető, hogy átmenjen/?átmegy a vizsgán, bár valóságos csoda lenne.

(17) Elvileg lehetséges lenne, hogy átmenjen a vizsgán.

Negatív attitűdök:

A beágyazott propozíció a származtatott kontextushalmaz azon világaiban igaz, amelyek komplementerét alkotják a pozitív attitűd 'igaz' világainak, a **legtávolabbi** világok játszanak szerepet az interpretáció során – nemkijelentő módot várunk az alárendelt mellékmondatban:

(18) Lehetetlen, hogy átmenjen a vizsgán.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az episztemikus predikátumok osztályán belül a módválasztás a modális bázis realiztikusságának fokától függ; attól, hogy a beágyazott propozíció az aktuális világtól mennyire távol lévő világokban igaz. A távolság az aktuális világgal való összeegyeztethetőség mértékétől függ: minél jobban összeegyeztethető egy adott világ az aktuális világról rendelkezésre álló információkkal, annál közelebb helyezkedik el az aktuális világhoz.¹⁷ Ily módon az episztemikus predikátumok kísérleti úton felállított skálája megerősítést nyer.

A kísérlet alapján létrehozott episztemikus skálán (l. 7. táblázat) a predikátumok modális bázisuk realiztikus voltának megfelelően helyezkednek el, a skála tetején a szűk episztemikus lehetőséget kifejező predikátumok szerepelnek. Ahogy lefelé haladunk a skálán, az aktuális világtól egyre távolabbi világokban lesz igaz a beágyazott propozíció. A skála tetején, amikor az aktuális világhoz közeli világok játszanak szerepet az interpretációban, a kijelentő mód grammatikus, ahogy távolodunk az aktuális világtól,

¹⁶ Adatközlőim Debrecenből és környékéről származnak, ahol a kötőmód használata elterjedtebb, mint az ország más területein, ezért a jövőben érdemes lenne az ország más területeiről származó beszélőket is bevonni a vizsgálatba.

¹⁷ Explicit távolságfüggvény megadása, illetve az aktuális világtól való távolság formalizálása további kutatás tárgyát képezi.

egyre inkább a nemkijelentő módok jelennek meg, ahogy azt az alábbi példák is szemléltetik:

- (19) Valószínű, hogy átmegy a vizsgán, vegyünk egy üveg pezsgőt!
 (20) Elvileg lehetséges, hogy átmegy a vizsgán, vegyünk egy üveg pezsgőt?
 (21) Elvileg lehetséges lenne, hogy átmenjen a vizsgán, vegyünk egy üveg pezsgőt?
 (22) Lehetetlen, hogy átmenjen a vizsgán, ne is vegyünk pezsgőt.

Episztemikus skála		
Modalitás	NYELVI KIFEJEZŐESZKÖZ	Modális bázis
Episztemikus valószínűség: szűk episztemikus lehetőség	<i>biztos, valószínű, kétségtelen</i>	majdnem totálisan realiztikus
Episztemikus bizonytalanság, kétség: tág episztemikus lehetőség	<i>nem kizárt, elképzelhető, elvileg elképzelhető</i>	gyengén realiztikus
Negatív attitűd kifejezése	<i>lehetetlen, elképzelhetetlen</i>	nem realiztikus

7. táblázat: Episztemikus skála újra

Az episztemikus szükségszerűség nyelvi kifejezőeszközeit sem hagyhatjuk szó nélkül. Az 5. táblázatban látható, hogy alárendelt mellékmondatokban kijelentő, illetve kötőmód is szerepelhet. A kötőmód grammatikussága problémát jelent a fenti elemzés számára, hiszen episztemikus szükségszerűség esetén a beágyazott propozíciónak a származtatott kontextushalmaz minden világában igaznak kell lennie, azaz csupán kijelentő módot várnánk a mondatbővítményben. Azonban a kijelentő és a kötőmód között az alábbi figyelemreméltó különbség mutatkozik:

- (23) Szükségszerű, hogy kétszer kettő négy \emptyset /*legyen.
 (24) Muszáj, hogy a munkahelyén *van/legyen.

Tehát azt tapasztaljuk, hogy a logikai lehetőségek számbavételénél a kijelentő mód grammatikus, míg az episztemikus lehetőségek számbavételénél inkább nemkijelentő mód jelenik meg, ahogy azt hipotézisünk megjósolja.

Asszertívák:

Az asszertív predikátumok, ahogy Giorgi és Pianesi (1997) megjegyzi, egy másik beszélgetést idéznek fel, amely során a mostani beágyazott propozíci-

ók megnyilatkozásokként szerepeltek, azaz állításként hangzottak el, propozicionális tartalmuk hozzáadódott a beszédhátterhez.

(25) János azt mondta, hogy Géza meggyógyult.

Emiatt a kérdéses predikátum modális bázisa bizonyos fokig realiztikus,¹⁸ ahogy korábban láttuk, a beágyazott propozíció beépülhet a jelenlegi beszédhátterbe. A modális bázis realiztikus volta miatt a mondatbővítményekben kijelentő módot várunk.

Fikciót kifejező predikátumok:

A fikciót kifejező predikátumok modális bázisa nyilván nem realiztikus, mondatbővítményeikben viszont kizárólag kijelentő mód állhat.

(26) János azt álmodta, hogy nyert a lottón.

Tehát a fikciót kifejező predikátumok problémát okoznak az elemzés számára, hiszen rendezési forrásuk üres, azonban a modális bázis természete nem képes megmagyarázni a mellékmondatbeli módválasztást. Korábban láttuk, hogy a fikciót kifejező predikátumok a diskurzus-anafora szempontjából teljes mértékben úgy viselkednek, ahogy az egyszerű állítások. Ahogy Farkas (1992a) megjegyzi, csupán annyi a különbség köztük, hogy az egyszerű állítások esetén a beszédhátterhez, az aktuális világ ábrázolásához adódik az állítások propozicionális tartalma, míg a fikciót kifejező predikátumoknál egy speciális, képzelt világ reprezentációja bővül újabb és újabb információkkal.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a második hipotézis a fikciót kifejező predikátumoktól eltekintve kielégítő módon jósolja meg a különböző predikátumcsoportok mondatbővítményeinek módját. A fentieket összegezve, nemüres rendezési forrás esetén nemkijelentő módokat várunk az alárendelt mellékmondatokban, míg üres rendezési forrás esetén:

- a modális bázis realiztikus volta befolyásolja a módválasztást
- az aktuális világtól minél távolabbi világokban igaz a beágyazott propozíció, annál inkább a nemkijelentő módok jelennek meg a mellékmondatban

¹⁸ Giorgi és Pianesi (1997) amellet érvel, hogy az asszertív predikátumok modális bázisa gyengén realiztikus, hiszen az idézett és a jelenlegi beszélgetés beszédhátterének metszete nem lehet üres.

5. Összegzés

Dolgozatomban az alárendelt mellékmondatbeli módválasztást vizsgáltam a magyar nyelvben, elsősorban arra a két kérdésre keresve a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják a mellékmondatbeli módválasztást, illetve, hogy milyen hatása van a főmondatbeli tagadásnak a módválasztásra. Az elemzés során két hipotézis segítségével igazoltam, hogy az egyes predikátumcsoportok módválasztása bizonyos szemantikai jegyek alapján jól megragadható. A vizsgálat megmutatta, hogy a főmondatbeli predikátum veridikalitása, valamint a Kratzer modalitáselméletéből ismert rendezési forrás nemüressége, illetve a modális bázis realiztikus volta jelentős szerepet játszik a mondatbővítmény módjának kiválasztásánál. Az elemzés során elsősorban a kijelentő mód és a nemkijelentő módok szembenállását vettem figyelembe. Annak feltárása, hogy milyen (jelentésbeli) különbségeket hordoznak az egyes nemkijelentő módok, azaz a feltételes, a felszólító és a kötőmód, további kutatás tárgyát képezi.

HIVATKOZÁSOK

- Asher, N. 1987: A Typology for Attitude Verbs, *Linguistics and Philosophy* **10**, 125–197.
- Farkas, D. 1992a: On the Semantics of Subjunctive Complements, in Hirschbühler, P.–Koerner, K. szerk. *Romance Languages and Modern Linguistic Theory*, John Benjamins, Amsterdam.
- Farkas, D. 1992b: Mood Choice in Complement Clauses, in Kenesei, I.–Pléh, Cs. szerk. *Approaches to Hungarian. Volume Four: The Structure of Hungarian*, Szeged, JATE.
- Giannakidou, A. 1998: *Polarity Sensitivity as (Non)Veridical Dependency*, John Benjamins, Amsterdam.
- Giorgi, A.–Pianesi, F. 1997: *Tense and Aspect. From Semantics to Morphosyntax*, Oxford, Oxford University Press.
- Haverkate, H. 2002: *The Syntax, Semantics and Pragmatics of Spanish Mood*, John Benjamins, Amsterdam.
- Hooper, J. B. 1975: On Assertive Predicates, in Kimball, J. P. szerk. *Syntax and Semantics* **4**, Academic Press, New York.
- Hooper, J. B.–Terrell, T. 1974: A Semantically Based Analysis of Mood in Spanish, *Hispania* **57**, 465–497.

- Kálmán L. szerk. 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Budapest, Tinta.
- Kenesei, I. 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer F. szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1, Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 529–713.
- Kiefer F. 1986: A modalitás fogalmáról, *Nyelvtudományi Közlemények* **88**, 3–37.
- Klemm A. 1931: A magyar igealakok használata a *hogy* kötőszós mellékmondatokban és a függő kérdésben a történés minőségének, állapotának (*actio*), idejének és módjának szempontjából, *Magyar Nyelv* **27**, 25–31.
- Kratzer, A. 1981: The Notional Category of Modality, in Eikmayer, H. J. – Rieser, H. szerk. *Words, Worlds, and Contexts: New Approaches to Word Semantics*, de Gruyter, Berlin, 39–74.
- Kratzer, A. 1991: Modality, in Stechow, A. – Wunderlich, D. szerk. *Semantik/ Semantics: An International Handbook of Contemporary Research*, de Gruyter, Berlin, 639–650.
- Montague, R. 1969 On the nature of certain philosophical entities, *The Monist* **53**, 159–194. Reprinted in Thomason, R. H. szerk. 1974: *Formal Philosophy. Selected Papers of richard Montague*, New Haven, Yale University Press, 148–187.
- Palmer, R. 1986: *Mood and Modality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pataki P. 1984: A francia subjunctif és a magyar kötőmód, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*, Budapest, Akadémiai, 207–18.
- Quer, J. 1998: *Mood at the Interface*, Holland Academic Graphics, The Hague.
- Quer, J. 2001: Interpreting Mood, *Probus* **13**, de Gruyter: 81–111.
- Roberts, C. 1989: Modal Subordination and Pronominal Anaphora in Discourse, *Linguistics and Philosophy* **12**, 683–722.
- Roberts, C. 1997: Anaphora in Intensional Contexts, in Lappin, S. szerk. *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Blackwell, Oxford, 215–246.
- Rákosi Gy. 2001: A model-based semantics of the mood morphemes in Hungarian, in Striegnitz, K. szerk. *Proceedings of the sixth ESSLLI Student Session*.
- Stalnaker, R. 1979: Assertion, in Cole, P. szerk. *Syntax and Semantics* **9**, Academic Press, New York, 315–332.
- Stalnaker, R. 2002: Common Ground, *Linguistics and Philosophy* **25**, 701–721.
- Tompa J. szerk. 1962: A mai magyar nyelv rendszere **II**, Budapest, Akadémiai.
- Zwarts, F. 1995: Nonveridical Contexts, *Linguistic Analysis* **25**, 286–312.